

SECOLUL AL XIII-LEA PE MELEAGURILE LOCUITE DE CĂTRE ROMÂNI

Editura Mega

<https://biblioteca-digitala.ro>

SECOLUL AL XIII-LEA
PE MELEAGURILE LOCUTE DE CĂTRE ROMÂNI

SECOLUL AL XIII-LEA

PE MELEAGURILE LOCUITE DE CĂTRE ROMÂNI

EDITOR:

ADRIAN ANDREI RUSU

EDITURA MEGA

2006

Coperta: Imagine aeriană a cetății Șoimoș (jud. Arad). Foto: Florin Hornoiu

Volum editat cu sprijinul Consiliului Județean Arad

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români / ed.:

Adrian Andrei Rusu. – Cluj-Napoca : Mega, 2006

Bibliogr.

ISBN (10) 973-7867-66-1 ; ISBN (13) 978-973-7867-66-7

I. Rusu, Adrian Andrei (ed.)

94(498)''12''

Editura Mega

Cluj-Napoca

E-mail: mega@edituramega

www.edituramega.ro

© Complexul Muzeal Arad, autorii, 2006

Tiparul executat la S.C. TRINOM S.R.L. Arad

SUMAR

Peter Hgel	<i>Scurt istoric al unui demers asumat</i>	7
Adrian Andrei Rusu	<i>Un secol sub vizor</i>	9

Puterea

erban Papacostea	<i>Ungaria i Marea Neagră în secolul al XIII-lea</i>	17
	<i>La Hongrie et la Mer Noire au XIIIe siècle</i>	28
Viorel Achim	<i>Istoria unei provincii de frontieră: banatul de Severin în secolul al XIII-lea</i>	31
	<i>The History of a Border Province: the Banate of Severin in the XIIIth Century</i>	59
	<i>Câteva consideraii</i>	61
Ovidiu Cristea	<i>La captivitate lui Otto de Bavaria.</i>	77
	<i>Quelques remarques</i>	77

Metamorfoza elitelor laice

Attila Zsoldos	<i>Modificările conceptului "nobilime" pe parcursul secolului al XIII-lea în Regatul Ungariei</i>	85
	<i>The Changes of the Concept "Nobility" During the XIIIth Century in the Hungarian Kingdom</i>	103
Tudor Sălăgean	<i>Sistem politic i structură socială în Transilvania secolului al XIII-lea. Ascensiunea nobilimii transilvane i afirmarea sistemului congregațional</i>	105
	<i>Political System and Social Structure in XIIIth Century Transylvania. The Rise of Transylvanian Nobility and the Assertion of Congregational Regime</i>	117

Adrian Andrei Rusu	<i>Câteva preliminarii dintr-o cercetare a cetăților secolului al XIII-lea</i>	119
	Preliminaries to a Research on the Fortresses of the XIII th Century	139
Cosmin Popa-Gorjanu	<i>Conflict și memorie în Transilvania secolelor XIII-XIV: Episcopia Transilvaniei și Gyan, fiul lui Alard</i>	143
	Conflict and Memory in XIII th - XIV th Centuries Transylvania: The Bishopric of Alba Iulia and Gyan Son of Alard	174

Biserica

Béla Zsolt Szakács	<i>Cathedrals in the Early XIIIth Century in Hungary</i>	179
Ovidiu Pecican	<i>O mănăstire greacă din Palestina și posesiunile ei din Ungaria la începutul secolului al XIII-lea</i>	207
	A Greek Monastery from Palestine and its Possessions in Hungary at the Beginning of the XIII th Century	225

Formele materiale

Silviu Oța	<i>Contextul încetării funcționării necropolelor din orizontul sud-dunărean 2 pe teritoriul Banatului</i>	229
	Le contexte dans lequel les nécropoles de l'horizon sud danubien 2 ont cessé leur existence sur le territoire du Banat	260

Abrevieri bibliografice		273
Postfață		277
Ilustrații		279

Scurt istoric al unui demers asumat

Tradiția sesiunilor științifice ale muzeelor, veche de o jumătate de veac, este plurivalentă. Aceste sesiuni au stimulat cercetarea dar au și pulverizat-o într-o puzderie de produse istoriografice de valoare inegală. După 1989, ele au continuat, în virtutea inerției, dar au pierdut continuu în substanță și convergență. Sesiunile, colocviile și *workshop*-urile bine definite tematic sunt cele care se impun, astăzi, prin eficiența lor științifică.

Muzeul din Arad se implică major în proiecte culturale fundamentale pentru comunitate. Numitorul comun al acestora este voința de a stabili o punte viabilă între comunitate și trecutul ei istoric, de a ne face înțelege corect pentru alții, fie că ei sunt contemporanii noștri din alte zone geografice, fie că e vorba de posteritate. Subordonăm demersul nostru onestității, profesionalismului, eficienței și fiabilității.

Pe de altă parte, zestrea istorică a Lipovei se află într-o severă discrepanță cu situația actuală a urbei. Am înțeles că orice demers care poate contribui la restituirea gloriei de altă dată este salutar. Din acest motiv, am ales ca Lipova să fie locul de care să fie legat acest proiect.

Pornind de la aceste considerente, am apelat la sfatul și ajutorul colegilor din colectivul științific al șantierului arheologic Frumușeni – Mănăstirea Bizere. Din acest "laborator de idei" s-a născut proiectul întâlnirii din 21 – 23 octombrie 2005, de la Muzeul Orașului Lipova.

De comun acord, am convenit asupra temei, una care să permită o mai bună contextualizare a cercetării arheologice de teren, desfășurată în județul Arad în ultimii ani, în segmentul medieval. Dr. Adrian Andrei Rusu și-a asumat sarcina de a constitui un *board* științific al manifestării. Dr. Șerban Papacostea și dr. Victor Spinei s-au asociat generos demersului. Le mulțumesc pentru sprijinul acordat.

Satisfacția noastră nu rezultă din asumarea paternității ideii ci din reușita proiectului. La aceasta au contribuit, în afară de cei menționați deja, George Pascu Hurezan, Florin Mărginean, colegii mei arheologi, precum și Corina Dubeștean, muzeograf la Muzeul Orașului Lipova.

Mulțumirile noastre se îndreaptă spre Consiliul Județean Arad, finanțatorul proiectului, care și-a manifestat, odată în plus, deschiderea spre domeniul cultural.

În cele din urmă, dar nu în ultimul rând, mulțumesc participanților la sesiune, autorilor acestui volum, pentru efortul depus în materializarea proiectului.

Peter Hügél

Arad, decembrie 2006

**LÂNGĂ CARPAȚI, ÎNTRE 1200 ȘI 1300:
SUBSTANȚĂ ISTORICĂ ȘI PROVOCĂRI ISTORIOGRAFICE**
(Cuvânt de deschidere)

Adrian Andrei Rusu

Vă rog să-mi permiteți să vă adresez un cald “bine ați venit!”.

Este un adevărat privilegiu să-l avem printre noi, probabil pe cel mai venerabil medievalist al României, din păcate, la fel de probabil și de subiectiv exprimat, cel care merita cu adevărat titlul academic pe care îl deține. Al doilea gând este către cei mai depărtați participanți, care se întâmplă să fie colegii istorici din Ungaria. Mă voi opri aici cu orice altă observație; pentru că semnificația acestei prezențe o putem înțelege corect la orice aplecare meditativă. În sfârșit, chipurile tinere care ne populează conclavul sunt în măsură să ne provoace zâmbete de speranță pentru destinul medievalisticii locale.

Locul și gazdele noastre sunt de făcut remarcate în următorul aliniat. Se conturează, în fapt, o continuitate de politică științifică care aduce Aradul în prima linie a frontului subțire care a mai subzistat în cercetările tematice. Este puțin să ști ceea ce dorești, este mult mai mult să găsești înțelegere, ascultare și sprijin substanțial.

Tuturor deci, vă mulțumesc că sunteți aici!

Ceea ce se va derula aici, la Lipova, prin noi și cu noi, nu este decât o experiență istoriografică insolită. Adică, întâi de toate, ar fi tentativa de a regrupa niște interese de studiu către înțelegerea unei perioade istorice bine delimitate; dar, la fel de potrivit, provocarea deliberată a unor sinteze de fenomene. Curând se va vedea cât de bine suntem pregătiți pentru ea, iar pe plan mai larg, ce șanse actuale ori de perspectivă are medievalistica din România. Anticipând, în această privință, o concluzie posibilă,

aș glosa prin aceea că nu cred în catastrofe definitive, ci numai în decadență.

Secolul ales a determinat nu doar cercetări "normale", obținute în flux firesc, fără ca să-l aibă țintă directă, însă și altele care s-au orientat deliberat către el. În consecința constatării antecedentelor am putea să susținem că nu am avea nici o pretenție de inovare, ci din contră, una de continuitate. În istoriografia românească, Șerban Papacostea a dat o viziune orientată îndeosebi către fenomenul politic¹. Am văzut însă și contururile date de Kristó Gyula², iar mai nou cele ale lui Almási Tivadar³, în istoriografia maghiară.

Până la urmă, o privire de adâncime ne conduce repede la o "strâmtoare" pe care jaloanele cronologice tradiționale ni le oferă. Cât de unitară este această marjă de o sută de ani? În fond, începutul său nu prea seamănă nicidecum cu sfârșitul. Deja Andrei al II-lea a respirat într-o lume năzuind către unitate creștină; sfârșitul veacului nu are nimic cu moartea lui Andrei al III-lea. Între cei doi poli, se frământă o nouă lume, care este matură abia în secolul al XIV-lea.

Din punct de vedere politic, a fost veacul "ultimilor Arpadieni", dar și cel al tătarilor. Dacă prima etichetă este absolut neutră, fără să trădeze ceva din conținut, în schimb, următoarea poate fi mai sensibil comentată. Căci, veacul "tătar" nu a început decât în preajma deceniului IV, înainte de care a mai fost "cuman". Aș dori să observ că, înainte de toate, indiferent cât de mult s-a accentuat decadența regalității arpadiene, al XIII-lea secol a rămas unul de performanță al expansiunii maghiare în jurul Carpaților. Aceleași izbânzi ar trebui, în măsura în care se admite decadența regalității, să fie reajustate către succesele voivodatului

¹ *Românii în secolul al XIII-lea între cruciadă și Imperiul mongol*. București, 1993.

² *Az Aranybullák évszázada*. Budapest, 1976.

³ *A tizenharmadik század története*. Budapest, 2000.

și ai administratorilor săi. Dar, "energiile locale" sunt încă de investigat; cu documentele scrise am cam isprăvit, ne mai rămân speranțele, încă aproape virgine, ale altor căi.

Tătarii nu au făcut decât să se interpună în evoluția procesului de construcție politică, provocându-i diminuări. Li s-a pus pe seamă o imagine de coșmar, dincolo de cruzimea neîndoielnică a războiului pe care știau să-l poarte. Cât de mult au reușit să perturbe structurile interne ale pământurilor traversate în goana cailor, este deja discutabil. Distrugerile, în afara celor literaturizate, din cronici, nu sunt ușor de dovedit. Aceasta în condițiile în care nici un singur cimitir ori mormânt, creștin sau tătar, nu a fost încă descoperit în conexiune cu anii 1241-1242, iar pentru aceiași inamici, nici măcar mai târziu. Fenomenele de reacție, cum ar fi de pildă, "barometrul" proliferării cetățitorilor, au întârziat aproape două decenii. De aici întrebarea: cât de responsabili au fost cu adevărat, tătarii, pentru apariția lor și a multor altor prefaceri și înnoiri? În fond, cei prea des găsiți vinovați nu au făcut decât să continue o istorie amarnică a Estului european, iar deștelenirile interne au făcut ca rolul lor să se reducă la acela de catalizatori de fenomene.

Istoricii care au descoperit eticheta "secolului Bulelor de Aur" s-au gândit, în mod sigur, la reșezările fundamentale care au generat stările tipice ale vremurilor care au traversat până în pragurile modernității; nu o "feudalitate", din ce în ce mai contestabilă din punct de vedere al esențelor și similarităților cu cea din Europa Vestică, ci o aristocrație nobiliară, într-o parte, și o țărănime servilă, pe cealaltă. Cu adevărat, geneza identității nobiliare străbate parametrii cronologici pe care îi avem în vedere. În final, din moștenirea primilor Arpadieni, doar așa-numiții "nobili condiționari" mai tranzitează veacul nostru, către secolul al XIV-lea.

În teritoriul circum-carpatic, fără să avem o comparație relevantă cu alte teritorii din regat, socialul s-a coagulat pe unele

dintre cele mai masive – sigur și ultimele –, rearanjări demografice. Dacă, în cazul românilor, potrivit unor izvoare, se părea că doar în secolul al XIV-lea ei au atins o maximă de expansivitate, lucrurile par să nu fi stat comparabil privitor la sașii sau secuii. Tocmai anterior anului 1300, sașii au atins o maximă geografică; secuii încă nu, dar secolul al XIII-lea a fost și pentru ei ultimul în care s-au mișcat de la distanțe mai mari. În secolul spre care privim și-au rotunjit doar așezămintele frontaliere. Imposibil de admis că românii, tocmai cei pentru care creșterea animalelor era pe primul loc între ocupațiile agricole, au fost singurii care au rămas nemișcați. Din punctul de vedere al celorlalți etnici și al istoriografiei românești tradiționale – care i-a văzut mereu autohtoni și anteriori tuturor –, ar fi de admis cel puțin că au “lăsat loc” celorlalți, în același timp cu (termenul ar fi de mânuit cu mare îngrijire!) “românizarea” extracarpatică.

Abia dacă știm ceva despre funcționarea administrației interne. Atât de puțin încât au fost destule glasuri care să o socotească chiar inexistentă. Cu toate acestea, ne împărtășim consecvent cu generalități care ne asigură de metamorfoza comitatului regal, în comitat nobiliar. Dacă sprijinul elementelor umane conexe structurilor regale (comitatele de castre, curțile regale) pare a se diminua pe măsura polarizării și/ori dispariției lor fizice (în invazia tătară), în schimb, ar fi greu de imaginat că regalitatea s-a lipsit cu totul de mijloacele de gestionare și acțiune locală. O proiecție retroactivă, ne-ar sugera doar faptul că voievodul a dispus mereu de un aparat cu care a guvernat în teritoriul direct atribuit și, de multe ori, chiar și în afara lui, respectiv peste Carpați.

În aceeași lume a plămădei millesimo-trecentisime, biserica catolică a înregistrat probabil cele mai notabile succese⁴. Liniile

⁴ V. Achim, *Structuri ecleziastice și politici profesionale în spațiul balcano-carpatic în secolul al XIII-lea*, în *SMIM*, 20, 2002, p. 115-138.

generale de conduită ale papalității și regalității maghiare, par a fi trasate. Procesele interne sunt la fel de importante. Dincolo de ce ar fi trebuit să se petreacă la nivelul centrelor episcopale, mai sunt de marcat încă câteva fenomene. Mai întâi, aș dori să constat că episcopatul local s-a impus definitiv, chiar și cu forța, în fața abațiilor benedictine mult prea veleitare. În paralel, toate mănăstirile de familie au intrat într-o eclipsă iremediabilă, dar noile stabilimente ale ordinelor cerșetoare nu s-au consolidat decât într-o proporție care – așa pare cel puțin din cele până acum știute –, poate fi socotită modestă. Cu un efort ce nu a fost luminat suficient, în secolul al XIII-lea s-a născut cu adevărat rețeaua de biserici rurale. Închei cu fixarea altui fenomen religios, pe care nu pot să-l văd decât în același secol: biserica catolică și-a elaborat conceptual, într-o formulă de echilibru, normativele de conduită față de credincioșii ortodocși. Dincolo de conservarea unei identități religioase, care va produce vizibil (prin monumente mai ales), abia în următoarea sută și jumătate de ani, românii s-au văzut integrați în subordinea episcopatelor catolice și au început să învețe imitarea montării unei rețele parohiale pentru care nu aveau nicidecum modele bizantine sau post bizantine. După indiciile pe care le avem, abia dacă s-ar putea scrie ceva despre prezența slavonismului cultural. În aceste condiții, ar fi nedrept să mai credem în P. P. Panaitescu și a sa ipoteză de adopție timpurie, în raport cu o opțiune cultică a ungarilor⁵.

Ascendența administrației, consolidarea bisericii, reșezările demografice, au generat un alt fenomen a cărui amploare se percepe treptat, odată cu progresia arheologiei medievale. Este vorba despre metamorfozele culturii materiale.

În consecința celor mai sus afirmate, teritoriul pare încă amputat de mari focare de producție culturală, indiferent dacă este vorba despre cea cu superioară amprentă artistică sau de cea

⁵ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*. București, 1969, p. 198.

sortită cotidianului. Pentru înțelegerea dispersiilor, ar trebui înțeles, mai întâi comerțul. Există o criză a marilor rute comerciale. Axa internațională de comerț nord-sud s-a prăbușit la sfârșitul secolului al XII-lea, odată cu retragerea Bizanțului de la Dunăre, cealaltă, cu orientare cardinală opusă, era fie în construcție, fie încă nu avea suficientă vigoare. Mai așteptăm să ni se facă proba că sașii au bătătorit drumurile care aveau să-i conducă, în secolul următor, la un perfect și uimitor racord cu majoritatea performanțelor din Europa germanică. Din punctul de vedere al aceleiași culturi materiale, toate celelalte direcții comerciale, secundare, nu au nici o identitate, nici o relevanță constatabilă. Mănăstirile, acum privite ca centre de producție, au intrat în agonie, fie datorită decadenței lor generale, fie datorită cerințelor prea mari ale societății, pe care nu le-au mai putut satisface. Pe de altă parte, orașul, văzut tot ca un pulsar de bunuri, încă nu joacă nici un fel de rol; el pur și simplu încă nu există, cu toate că unii “urbaniști” se străduiesc acerb să-l vadă reconstruit și funcțional.

Dar, suta noastră de ani a fost poate mult mai mult decât am crede-o, un interludiu consistent; chiar cu mari dezacorduri față de antecedente. Nimic similar nu poate fi surprins între secolul al XI-lea și al XII-lea, între secolul al XIV-lea și al XV-lea, de exemplu, nici măcar în interiorul fiecăruia dintre ele. Dacă veacurile citate curg, fără relevanțe spectaculare, în schimb, al XIII-lea veac are cu ce să fie personalizat. Cel mai frapant detaliu al banalului este metamorfoza ceramicii. A celei comune în primul rând, care renunță nu doar la serviciile roții cu turație lentă, dar și la unele dintre formele cele mai conservatoare (cum ar fi căzănelele, de pildă). Pentru o “revoluție” la nivelul celui mai banal dintre obiectele folositoare, se cere o societate întregă flămândă și dispusă să o recepționeze, dar deja în posesia mijloacelor de a difuza noutatea cu o rapiditate prodigioasă, de numai câteva decenii.

În plus, produsele de fier sunt dintr-o dată numeroase, spre deosebire de cele mai vechi de un secol. La spatele lor stau exploatarea miniere, o pleiadă de meseriași ai focului și de precursori ai exercițiilor în chimie și fizică combinatorie și aplicată, care sunt dispuși să nu mai crediteze exclusiv agricultura. Dar întrezărim, ca și în cazul ceramicii, o "piață" care le cere, le aduce, le vinde sau schimbă. În termeni "burghezi", sunt semnele "creșterii productivității muncii", complicării vieții cotidiene, a ridicării pretențiilor față de natura-mamă.

Printre arme, spada nu mai este o raritate, iar, dimpotrivă, tocmai sabia a revenit "străinului", călărețului de stepă; arbaleta, cu mecanica ei specială, se instalează temeinic. Alături de sticlăria care părăsește compartimentul podoabelor, produsele de lux se distanțează, din nou accentuat, de utilitățile fruste. Nu mai avem doar cercei sau inele de metal nobil, ci multe aplicații de toate destinațiile. Moneda este în flux continuu, stabilizată după repere vestice.

Nu am spus totul: bordeiele se abandonează treptat, ceea ce marchează o altă ruptură față de lăcașul-vizuină, aproape animalic, sigur ușor de făcut, dar la fel de facil de înlocuit. Casa rezistentă a generat satul stabil, iar de la el, mai departe, târgul cu case, nu doar cu platoul pieții, ci și promisiunea orașului cu producție proprie. Podurile sunt frecvent pomenite, ca dovadă că drumurile de uscat se închegau pe rute bătătorite, care, și ele, au învins tăieturile apelor. Pe lângă constatarea potrivit căreia peisajul uman se complică, se construiește, în sfârșit, rezistent – ca o garanție de stabilitate; mult mai mult – ca semne de culori sociale și de meșteșug tânăr; mai frumos – ca indicator al gustului circulat ("modern"). Răsar primele case de piatră, unele numite deja "palate", în contrast cu media de performanță a locuințelor. Degeaba s-a invocat invazia tătară din anii 1241-1242, ca o frână la lucruri începute. Dacă au existat certe întreruperi, acelea sunt de conexas doar cu debuturi restrânse, căroră mongolii le-au cauzat

prea puține perturbări. Abia peste două decenii de la ea, începe cu adevărat primăvara construcțiilor de biserici și cetăți, la unison cu toate teritoriile învecinate ale Europei de Est. Nu pentru că abia atunci au fost lichidate urmările invaziei, ci pentru că s-au născut elitele și ambițiile lor s-au combinat cu afluența meșterilor.

Lucrurile mici nu fac decât să convingă pe toți cei dispuși să le interpreteze, că civilizația s-a complicat dintr-o dată, a luat un avânt recuperator, către performanțele pierdute ale Antichității. Aceași lume este comparabilă cu efectul buturugii, la fel de mărunte, care surprinde prin efectul avut asupra "carului mare" al istoriei vizibile din actele de cancelarie ori cronici.

Aproximativ astfel poate arăta, "à vole d'oiseau", un secol XIII văzut de cel care vă vorbește.

Desigur, nimic nu este finalizat în cunoaștere. Sunt, adesea, indicii, niciodată serii matematice irefutabile, frecvent impresii și intuiții pe care cercetarea le-a promovat ori doar sugerat și, din păcate, le-a lăsat să se substituie unor concluzii peren verificabile. În paralel, o "foame" de medievistică se substituie prin diletantism, legende naționale ori chiar naționaliste, clișee vampiro-draculienne tocmai bune de alimentat un turism în căutare disperată de identități istorice bune de transformat în produse vandabile.

De ce stăm astfel? Deoarece, ca medieviști, suntem în suferință, prin număr, posibilități de formare și afirmare, în afara percepției unor modele orientative reale, dar, la fel ca și alte grupuri de cercetare istoriografică, izolați și suficienți, amputați de exercițiul critic și de mijloacele de reglaj profesional. Nu dispunem nici de "înțelepte" strategii de stat ori universitare. Voia întâmplării este singura "lege" care se lasă percepută. Tocmai de aceea aș dori mult ca din ceea ce se va petrece aici, la Lipova, să mă contrazică ori, cel puțin să devină o probă a speranței și a corecțiilor.

Vă doresc tuturor, succes!

UNGARIA ȘI MAREA NEAGRĂ ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

Șerban Papacostea

În secolul al XIV-lea sub regii casei de Anjou – Carol Robert și Ludovic cel Mare – și sub succesorul lor – Sigismund de Luxemburg –, orientarea politicii Regatului Ungar în direcția Mării Negre a fost o constantă ale cărei etape și manifestări principale sunt relativ bine cunoscute. Mai puțin evidente sunt tendințele similare din ultimul secol al dinastiei arpadiene când au apărut germenii și manifestările timpurii ale expansiunii regatului în direcția bazinului pontic. În această vreme, sub imperiul unor însemnate transformări în situația internațională în spațiul sud-est și est-european, conducerea regatului ia cunoștință despre însemnătatea Mării Negre și intră în contact, fie și numai tendențial și intermitent, cu problematica pontică.

Factorul declanșator al acestor transformări majore la scară internațională care au influențat și politica externă a Ungariei la începutul secolului al XIII-lea a fost Cruciata a Patra, iar puterea care a determinat orientarea acesteia a fost Veneția.

Două evenimente petrecute în primii ani ai secolului al XIII-lea au contribuit masiv, direct sau indirect, la remodelarea cadrului în care s-a desfășurat politica externă a Ungariei: supunerea de către cruciați a orașului Zara în noiembrie 1202 la solicitarea și în interesul Veneției; cucerirea Constantinopolului de către aceiași cruciați în aprilie 1204, din îndemnul Veneției, cu concursul decisiv al flotei venețiene, și instituirea unui Imperiu Latin la Bosfor pe ruinele celui bizantin¹.

Cucerirea Zarei a constituit o etapă însemnată a efortului Veneției de a controla comerțul internațional în Marea Adriatică

¹ A. Lognon, *L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 32 și 47; A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli (1204-1261)*. Seconda edizione. Bologna, 1978, p. 113-114 și 159-163.

și, în acest scop, de a înlătura concurența Regatului Ungar care tindea să participe direct la exploatarea unei importante legături a schimburilor est-vest. Instaurarea Imperiului Latin la Bosfor a pus definitiv capăt controlului bizantin exclusiv asupra Strâmtoarelor și a Bazinului Pontic și a introdus modificări esențiale în raporturile internaționale atât în spațiul riveran al acestuia cât și în Peninsula Balcanică. În urma acestor desfășurări neașteptate, derivate din acțiunea participanților la cruciată, Marea Neagră a intrat durabil și din ce în ce mai insistent în problematica comercială și politică a Occidentului și îndeosebi a lumii mediteraneene.

Conflictul dintre recent instauratul Imperiu Latin și statul vlaho-bulgar al Asăneștilor, implicarea de partea celui din urmă a cumanilor, care dominau spațiul extra-carpatic, inclusiv linia Dunării, și alături de ei a vlahilor nord-dunăreni, s-au aflat la originea instalării în Țara Bârsei a unui detașament al cruciatei, Ordinul Cavalerilor Teutoni, din inițiativa conjugată a Regatului Ungar și a Papalității. Din defensivă, acțiunea cavalerilor a devenit curând ofensivă, a depășit linia Carpaților în zona de curbură și a atins cel mai târziu în 1222 cursul inferior al Dunării².

Succesele remarcabile și relativ rapide ale cavalerilor teutoni în lupta împotriva cumanilor au contribuit hotărâtor la destrămarea „imperiumului” lor nomad, care sprijinise masiv și constant statul vlaho-bulgar în lupta sa împotriva cruciaților din Constantinopol. Cele două brațe ale cruciatei au reușit în cele din urmă să constrângă la supunere, fie și numai pe termen limitat, statul întemeiat de Asănești. Concomitent s-a manifestat și tendința cavalerilor de a constitui o legătură teritorială între zona

² Cea mai recentă ediție a documentelor care ilustrează prezența Ordinului Cavalerilor Teutoni în spațiul carpato-dunărean la H. Zimmermann, *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung*. Köln, Weimar, Wien, 2000; pentru rostul de cruciată al cavalerilor teutoni în raport cu Imperiul Latin, v. Șerban Papacostea, *România în secolul al XIII-lea. Între Cruciată și Imperiul Mongol*. București, 1993.

de curbură a Carpaților și cursul Dunării de Jos, probabil spre Marea Neagră, sub controlul lor, emancipat de sub tutela Regatului Ungar. Reacția hotărâtă a regalității ungare față de efortul de autonomizare a cavalerilor teutoni, manifestat prin încercarea de a așeza sub autoritatea Romei teritoriul cucerit prin armele lor, a pus capăt curând episodului teutonic în teritoriul dintre Carpați și Dunărea de Jos. În 1225, trupele regale i-au alungat pe cavalerii teutoni din regiune; o nouă dioceză, episcopia cumană, aflată în dependența ierarhiei bisericești superioare a Regatului Arpadian, a constituit până în vremea invaziei mongole din 1241, noul cadru de organizare a teritoriului atras în sfera de influență a lumii catolice de ofensiva cavalerilor Ordinului Teutonic.

Deși existența unor contacte între cruciații și negustorii venețieni din Constantinopol și regiunea Dunării maritime este plauzibilă – cei din urmă, potrivit unui document contemporan, exploraseră până în deceniul al patrulea al secolului al XIII-lea „toată Marea cea Mare”, adică Marea Neagră, nu există nici o atestare documentară a unei asemenea legături maritime. Totuși, destrămarea puterii cumane sub dublul impact al ofensivei cavalerilor teutoni în spațiul extra-carpatic și al primei incursiuni mongole în Europa Răsăriteană în anii 1222-1223 a deschis vremea celei mai intense legături directe a Regatului Ungar cu Marea Neagră.

În 1233, regele Ungariei a asumat pentru prima oară în titulatura sa calitatea de „rex Cumanie”³. Includerea acestui titlu în titulatura regală trădează revendicarea unui drept suprem asupra ansamblului Cumaniei, „țară foarte mare și lungă” (*terra maxima et longa*), mai exact de la Nipru la Ural, potrivit misionarului franciscan Giovanni de Piano di Carpine⁴. În realitate

³ I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*. Blaj, 1931, p. 59.

⁴ *Ibidem*, p. 56-61.

însă, Cumania, la apus, cuprindea și spațiul dintre Carpații Orientali și Meridionali, de o parte, și fluviul Nipru, de altă parte, denumită în izvoarele contemporane *Cumania Neagră*, cu sensul probabil de dependentă, în raport cu *Cumania Albă* de dincolo de Nipru, unde se afla centrul de putere principal al întregii Cumania.

Limitată în fapt la teritoriul est-carpatic efectiv controlat de coroana ungară, „episcopia cumană” cuprindea teoretic întregul spațiu peste care se așternuse anterior stăpânirea cumanilor⁵. Timp de mai bine de un deceniu, până în zilele celei de a doua mari invazii mongole în Europa, regalitatea ungară s-a străduit să dea conținut politic efectiv cadrului teritorial al episcopiei cumane și titlului de „rex Cumaniae”, adică aspirației sale de a domina Europa răsăriteană.

Încă de la începutul secolului al XIII-lea, regatul și-a îndreptat atenția și veleitățile de expansiune în direcția cnezatelor Halici-Volânia; chiar dacă nu a reușit durabil să le controleze direct, regele Andrei II și-a impus suzeranitatea asupra lor⁶. Pe această cale, influența regatului s-a extins până în regiunea Niprului, la Kiev, unde călugării dominicani aveau să desfășoare o intensă activitate misionară înainte de a doua sosire a mongolilor în Europa.

În vremea când mongolii și-au făcut din nou apariția în stepa nord-pontică, în spațiul cuman revendicat de recent proclamatul „rege al Cumaniei”, trupe ale Regatului Ungar au întâmpinat primele detașamente ale invadatorilor în regiunea Mării de Azov. E meritul istoricilor Victor Spinei și Tudor Sălăgean de a fi introdus recent în circuitul istoriografiei noastre informația unei surse apusene, cronica lui *Albericus Trium Fontium*, bogată în știri referitoare la Europa Răsăriteană, potrivit căreia o

⁵ J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XIVe siècles)*. Rome, 1977, p. 25.

⁶ *Ibidem*, p. 23.

oaste aflată sub conducerea unui *comes Ultrasilvanus* a înfrânt în regiunea Mării de Azov în 1238 unități mongole de avangardă⁷. Domnul T. Sălăgean consideră că oastea transilvană se afla pe meleagurile îndepărtate din regiunea Mării de Azov pentru a veni în sprijinul cumanilor regelui Kuten amenințați de asaltul mongol. Istoricul francez Jean Richard a atribuit știrea zvonurilor derivate din informațiile referitoare la succesele înregistrate de Regatul Ungar și de misionarii catolici în lumea cumană⁸.

Atestarea prezenței unei forțe militare transilvane în nordul Mării Negre, în regiunea Mării de Azov, contribuie la elucidarea unui episod anterior, indiciu de seamă al implicării politice și militare a Regatului Ungar în aceste teritorii îndepărtate de frontierele sale. Un izvor cunoscut de mult, dar insuficient analizat și lămurit, oferă date întregitoare cu privire la adâncimea acțiunii Ungariei arpadiene în spațiul cuman, aflat în plină destrămare în deceniul al treilea al secolului al XIII-lea.

La 21 martie 1228, papa Grigore IX confirmă numirea dominicanului Teodoric în funcția de episcop al cumanilor de către arhiepiscopul de Strigoniu, legat papal. Scrisoarea papei ia act cu satisfacție de convertirea unui mare număr de cumani, dar constată în același timp că încă era necesar un mare efort în vederea sedentarizării lor în orașe și sate unde urmau să fie construite biserici pentru uzul lor, așadar trecerea lor de la nomadism la viața sedentară, garanție a fidelității față de credința

⁷ V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South-East of Europe, from the ninth to the thirteenth Century*. Cluj-Napoca, 2003, p. 424; T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afimarea regimului congregațional*. Cluj-Napoca, 2003, p. 24-25; ".../regele Bela/ contra Tartaros vero misit comitem Ultrasilvanum, qui in quodam angusto transitu paludum Meotidarum ita confregit primum cornu illorum, quod ceteris retro respicientibus, iam in illis partibus perisse putabatur memorie illorum cum sonitu"; *Chronica Alberici Trium Fontium*, în *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. XXIII. Hanoverae, 1874, p. 946.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 23.

recent adoptată. În acest scop, papa acordă celor care se vor implica direct sau prin ajutorare indirectă în efortul de evanghelizare și stabilizare a cumanilor indulgență de maximum o sută de zile pentru păcatele comise. Actul papal mai semnalează însă și un alt factor care amenința să submineze efortul de evanghelizare a cumanilor, amenințare pentru îndepărtarea căreia acorda o indulgență mai largă, de maximum doi ani, în favoarea „celor care pornesc spre recuperarea teritoriilor creștinilor (*terrae christianorum*) vecine cumanilor pe care le-a ocupat sultanul din Iconium sau alți necredincioși și celor care merg împotriva acelor care îi atacă pe cumanii convertiți și care îi împiedică pe alții să treacă la credința creștină”. Indulgența papală avea să fie acordată gradat, în funcție de meritele câștigate de fiecare participant la această acțiune, considerată salutară de către papă⁹.

Între diverșii adversari care încercau să-i smulgă pe cumani din brațele confesiunii creștine de curând adoptate e precis indicat sultanul selgiukid din Iconium. Nelămurit în documentul papal e locul unde s-a produs acest asalt al adversarilor cumanilor convertiți sau în curs de convertire și unde se aflau „teritoriile creștinilor” vecine cumanilor ocupate de selgiukizi. Aloisiu Tăutu, cel mai recent editor al documentului, crede că cea mai probabilă localizare a teritoriului ocupat de sultanul selgiukid se află în spațiul armenilor sau al grecilor cu care acesta a purtat războaie multiple. Nicolae Iorga, citat de același editor, considera că formula „alți necredincioși” se referă la mongoli, care bântuiau în acea vreme în teritoriile menționate de actul papal. Jean Richard mai sus citat explică inițiativa papei Grigore IX prin dorința înaltului pontif de a veni în sprijinul georgienilor amenințați de sultanatul selgiukid cu concursul unei cruciate care, pornită din Ungaria ar fi traversat „țara Cumanilor”. Ipoteze eronate, care se

⁹ *Acta Honorii III (1216-1227) et Gregorii IX (1227-1241)*. Ed. Al. L. Tăutu. Vatican, 1950, p. 208-209; Hurmuzaki, *Documente*. I, p. 111 (documentul e datat greșit 1229).

elimină pe temeiul informațiilor furnizate de o sursă orientală referitoare la istoria turcilor selgiukizi.

În urma prăbușirii Imperiului Bizantin în 1204, trei puteri din Asia Mică – Imperiul de la Trapezunt, Sultanatul Selgiukid cu centrul la Iconium (Konya) și Imperiul de la Niceea și-au disputat controlul liniilor comerciale pontice, mai precis legătura între Crimeea și centrul ei comercial principal, Sugdea sau Soldaia, de o parte, și țărmul sudic al Mării Negre și, prin intermediul acestuia, cu Orientul Apropiat și Mijlociu și Mediterana Răsăriteană, de altă parte. Într-o primă etapă, Trapezuntul a reușit să țină departe de țărm atât pe selgiukizi cât și pe niceeni. În 1214 însă, cei dintâi ocupă Heracleea Pontică iar cei din urmă importantul centru de la Sinope. De aici, la o dată neprecizată de surse, dar foarte probabil în 1227, turcii din Sinope, la un ordin al sultanului Alaed-din-Kaikobad (1219-1237), întreprind o expediție navală în Crimeea în urma căreia Soldaia li se supune¹⁰.

Sursa cea mai directă și amănunțită asupra acestui moment însemnat dar prea puțin cunoscut din istoria Mării Negre în secolul al XIII-lea, situat între cele două invazii mongole în Europa, este istoria Sultanatului Selgiukid între 1188 și 1272 datorat cronicarului Ibn Bibi. Potrivit acestei surse, sultanul, informat despre piedicile întâmpinate de negustorii săi și despre abuzurile suferite de ei în „marea chazară” și în ținuturile Kipceak (Cumania) și Rusia, a poruncit unuia dintre emirii săi să întreprindă o expediție armată împotriva Sudak-ului (Soldaia). Însăpăimântați de apropierea unei mari flote care înainta spre orașul lor, locuitorii din Soldaia trimit o solie emirului turc, comandantul expediției, oferind compensații pentru daunele suferite de negustori și garanții pentru activitatea lor în viitor. În

¹⁰ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*. I. Leipzig, 1936, p. 298; pentru cronologia incertă a acestui episod, v. Maria G. Nistazopoulos, *I en Tauriki Hersoneso polis Sougdaia apo tou II mehri tou XV aionos*. Atena, 1965, p. 20-21.

același timp însă, ei au făcut apel la căpetenia cumanilor învecinați, care, la rândul lor, i-a alertat pe ruși.

Emirul însă a refuzat oferta Soldaiei și a condiționat evitarea ostilităților de supunerea necondiționată a orașului. Trupele ruse și cumane fiind zdrobite de turci, „bătrânii” din Soldaia întreprind un nou demers, de data aceasta la sultan, prin mijlocirea emirului său. Sultanul le acordă iertare dar cu condiția ca în locul „imaginii idolului” și a „lemnului sculptat” să introducă minaretul „rugăciunii sacre a Profetului”; numai după împlinirea acestui comandament și după despăgubirea negustorilor săi se arăta dispus sultanul să acorde iertare orașului care i se împotrivise. Situația fiind fără ieșire, locuitorii Soldaiei s-au conformat condițiilor cuprinse în firmanul sultanului, iar emirul acestuia și-a făcut intrarea triumfală în oraș. „Lemnul sculptat al legii adepților lui Iisus - adaugă sursa - a fost sfărâmat în mai multe bucăți. În mai puțin de două săptămâni au înălțat o moschee, care trimitea îndemnuri de trei, patru și cinci ori în cele șase direcții ale celor șapte klimata spre cele opt Paradisuri și cele nouă sfere. Și au fost instalați muezini, predicatori și cadii”¹¹.

Alăturarea scrisorii papale din 21 martie 1228 și a fragmentului citat din relatarea lui Ibn Bibi ne apropie de elucidarea și localizarea acestui episod al istoriei pontice. Supunerea necondiționată a Soldaiei la injoncțiunea sultanului din Iconium și, mai grav încă, prozelitismul islamic dezlănțuit de cuceritori în orașul recent supus puterii lor, acțiune care îi viza neîndoielnic și pe cumanii din vasta regiune învecinată, a provocat neîntârziat reacția Curiei Romane. Sesizând primejdia grea care amenința să sustragă influenței sale, în favoarea islamului, masa cumanilor din Europa Răsăriteană, unde acțiunea misionară catolică începuse abia să producă roade, Roma s-a adresat

¹¹ H. W. Duda, *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi*. Kopenhagen, 1959, p. 130-139.

arhiepiscopului de Strigoniu, în calitate sa de legat apostolic, pentru a întreprinde în recent întemeiata episcopie cumană o acțiune de tipul cruciatei, cu mijlocul de atracție specific acesteia, indulgențele. În stepa nord-pontică, Cruciată urma așadar să înfrunte Islamul pentru apărarea cumanilor convertiți la creștinism și pentru recuperarea teritoriilor creștine învecinate lor – aluzie evidentă la Soldaia –, și poate a altor poziții din Crimeea. Chiar dacă Roma a ținut să-și afirme autoritatea în acest spațiu, folosind mijlocirea puterii ecleziastice a unui legat papal, așadar dependent de ea, este posibil ca o unitate militară a regatului să-și fi făcut, în aceste condiții, apariția în stepa nord-pontică. În acest caz, prezența unui corp de oaste în regiunea Mării de Azov câțiva ani mai târziu, sub conducerea unui *comes* din Transilvania, ar fi fost un act de continuitate militară sub semnul cruciatei, din inițiativă papală, cu forțe recrutate din Regatul Ungar. Mobilizate pentru a face față primejdiei islamice-selgiukide, acestea aveau să întâmpine câțiva ani mai târziu avangarda celei de a doua mari invazii mongole în Europa, fapt semnalat de cronică lui *Albericus Trium Fontium*.

Inițiativa papalității menită să consolideze succesele fie și numai relative ale prozelitismului catolic în lumea cumană și-a atins țelul. Chiar dacă Soldaia nu a putut fi smulsă dominației selgiukide, Islamul, în această etapă, nu a reușit să se impună în Cumania – introdusă cu titlul de regat în titulatura regelui Ungariei – și în episcopia cumană, rămasă sub autoritatea papală prin mijlocirea arhiepiscopiei de Strigoniu până în vremea celei de a doua invazii a mongolilor în Europa¹². Doar menținerea pozițiilor anterior câștigate poate explica pasul următor al factorilor de conducere politică și ecleziastică a regatului, încercarea de a pătrunde mai adânc în spațiul nord-pontic; acțiune temerară, care urmărea să atragă la creștinism populația bașkiră

¹² I. Ferent, *op. cit.*, p. 140-143.

din Ungaria Mare, de pe cursul superior al fluviului Volga, întreprinsă de călugării dominicani din Ungaria în deceniul al patrulea al secolului al XIII-lea. Pornind din Constantinopol pe mare – nu se știe de ce dominicanii unguri au ales această cale –, ei au ajuns la Matrega (Matraka, Tmutarakan), la strâmtoarea Kerçi, de unde unul dintre ei, fratele Iulian, a reușit să ajungă la ungurii din Magna Hungaria¹³. Acțiunile conducerii politice și ecleziastice a Ungariei ultimilor regi arpadieni în Cumania și itinerariul maritim folosit de dominicanii unguri, de la Constantinopolul aflat în mâinile latinilor în regiunea Mării de Azov, pentru a pătrunde în bazinul superior al fluviului Volga, atestă cel puțin un început de integrare a spațiului pontic în viziunea și proiectele politice ale Regatului Ungar. Revenirea mongolilor în Europa în aceiași ani a anihilat aceste proiecte și politica pe care au inspirat-o.

Instalarea Ordinului Cavalerilor Ioaniți la sud de Carpații Meridionali, de o parte și cealaltă a Oltului, după refluxul mongolilor pe Volga, perspectiva reluării ofensivei în Cumania, al cărei control fusese în întregime pierdut, a însuflețit din nou regalitatea ungară și i-a inspirat nădejdea de a putea relua expansiunea spre răsărit. Câțiva ani după marea invazie a mongolilor, regele Bela IV amintea papei Inocențiu IV rolul atribuit de el cavalerilor ioaniți pe care îi instalase pe cursul inferior al Dunării, probabil la Porțile de Fier, unul dintre locurile prin care tătarii invadaseră în regatul său. Regele exprimă speranța pe care o nutrise și, pe care, probabil, o mai nutrea încă la data redactării scrisorii sale către papă, anume ca, împreună cu noii cruciați și cu concursul Curiei Romane, „să fim în măsură să propagăm roadele credinței catolice cât se întinde Dunărea până la Marea Constantinopolitană și astfel vor putea /=*cruciații*/ să vină

¹³ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 88-89, cu indicarea surselor referitoare la aceste misiuni; v. și J. Richard, *op. cit.*, p. 26-28.

în ajutorul Imperiului Romaniei și chiar și al Țării Sfinte”. Urmează evidențierea, cu argumente istorice, a rolului Dunării în luptele pentru apărarea Constantinopolului¹⁴. Tema sprijinirii cruciatei în Țara Sfântă din teritoriile extra-carpatiche apare și în intervențiile Romei în favoarea restituirii teritoriilor acaparate de la cavalerii Ordinului Teutonic de către regele Andrei II¹⁵. Folosirea Dunării maritime pentru tentativele de cruciată în sprijinul Bizanțului figurează și în proiectele de cruciată din secolele al XIV-lea și al XV-lea. La sfârșitul secolului al XIII-lea însă, tătarii Hoardei de Aur, înțelegând însemnătatea strategică a cursului Dunării de Jos, au preluat controlul asupra acestui segment al fluviului; astfel s-a încheiat episodul pontic al politicii arpadiene în secolul al XIII-lea.

¹⁴ «de quo eciam loco intendimus et speramus quod si factum nostrum et dictorum fratrum Deus prosperaverit, et sedes apostolica eisdem favorem suum dignata fuerit impertiri, quod propagines catholice fidei sicut protenditur Danubius usque ad mare Constantinopolitanum per ipsos poterimus propagare et sic Romanie imperio et eciam Terre Sancte poterunt impendere subsidia opportuna»; Hurmuzaki, *vol. cit.*, p. 261; potrivit cercetărilor recente, documentul citat aparține anului 1247 sau 1248, nu anului 1254 cum fusese datat anterior; v. T. Senga, *Ungarische-bulgarische Beziehungen nach dem Mongolensturm*, în *Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Slavica*, XXIV, p. 82.

¹⁵ H. Zimmermann, *op. cit.*, p. 209-210.

LA HONGRIE ET LA MER NOIRE AU XIIIe SIÈCLE

Résumé

La Hongrie des rois angevins au XIVe siècle et de leurs successeurs au XVe siècle a déployé un effort constant afin de s'assurer une liaison permanente avec la Mer Noire, „plaque tournante de commerce international” à cette époque. Cet effort et ses résultats nous sont relativement bien connus grâce aux sources qui nous sont parvenues et aux recherches qui leur ont été consacrées. Par contre, ces mêmes rapports au XIIIe siècle, à l'époque des derniers rois de la dynastie arpadienne, nous sont moins bien connus, malgré leur importance non négligeable.

La politique du royaume arpadien en direction du Pont-Euxin a été inaugurée avec le concours des chevaliers de l'Ordre Teutonique, installés dans le sud-est de la Transylvanie en 1211 pour repousser les incursions fréquentes des Coumans nomades - variante de „l'empire des steppes” - qui dominaient à cette époque un vaste espace s'étendant depuis les Carpates Orientaux jusqu'à la région de la Volga. Les chevaliers teutoniques ont réussi non seulement à repousser les Coumans de la Transylvanie mais encore à s'avancer au-delà des Carpates en direction du Bas-Danube. Dès 1222 ils avaient atteint la ligne du fleuve. Ayant trop bien réussi dans leurs offensives contre les Coumans, les chevaliers tentèrent de soustraire leurs conquêtes à l'autorité du roi André II, qui décida de se dispenser de ces auxiliaires incommodes et les chassa finalement de la région en 1225.

Un „évêché des Coumans” qui, en principe, couvrait l'ensemble de l'espace où nomadisait cette peuplade turque, fut institué par l'archevêque d'Esztergom dans sa qualité de légat apostolique. Ce faisant, la Hongrie assumait une responsabilité spéciale dans l'ensemble du vaste espace couvert par le diocèse nouvellement créé. En 1228, peu de temps après la conquête par

les Turcs Seldjukides du sultan d'Iconium (Konya) de la ville de Soldaia (Soudaq) en Crimée, principal centre commercial de la région à cette époque, le pape Grégoire IX, alerté par cette évolution négative survenue dans les territoires des Coumans en cours de christianisation, confia à l'archevêque d'Esztergom le soin de secourir ces nouveau convertis, menacés par la vague de prosélytisme islamique déclenchée par les Seldjukides. A peine convertis à la foi catholique, et encore imparfaitement, les Coumans étaient menacés de succomber à la pression de l'Islam qui avait réussi à s'implanter en Crimée. Pour contrecarrer cette grave menace, le pape eut recours à la solution de la croisade. Il accorda des indulgences - privilège de croisade -, à tous ceux qui se s'engageaient à se porter au secours des Coumans christianisés, soumis à la pression des Seldjukides. Les suites de cet appel nous restent inconnues; cependant il est certain que l'Islam n'a pas réussi à gagner les Coumans des steppes russes à cette époque.

Dix années plus tard, un détachement qui, sous le commandement d'un „comes transylvanus“, se trouvait dans la région de la Mer d'Azov, allait subir le premier choc de la seconde invasion des Mongols en Europe. Quelques années avant cet incident, des missionnaires dominicains s'étaient aventurés dans les steppes nord pontiques à la recherche des Hongrois de la Haute Volga qui n'avaient pas suivi leurs confrères établis à la fin du IXe siècle en Pannonie. L'aventure des dominicains hongrois est révélatrice de la connaissance des réalités de l'Europe Orientale et de la Mer Noire par les cercles dirigeants du Royaume Hongrois, laïques et ecclésiastiques à la fois, et de la politique qu'elle leur a inspirée.

L'invasion des Mongols en Europe Centrale en 1241 a mis fin à cette vaste politique mais non pas aussi aux projets qu'elle avait forgés. L'installation d'un nouvel ordre de moines chevaliers dans la région des Carpates méridionaux en 1247 a ressuscité l'idée de relancer la politique antérieure et de faire du Bas Danube,

aux fins de la croisade, une voie d'accès à Constantinople, qui se trouvait encore au pouvoir des Latins, et même en Terre Sainte. Ce ne fut que la mainmise des Tatares sur le cours inférieur du Danube après 1260 qui allait mettre un terme à ces projets audacieux.

ISTORIA UNEI PROVINCII DE FRONTIERĂ: BANATUL DE SEVERIN ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

Viorel Achim

Banatul de Severin a fost în secolul al XIII-lea cea mai longevivă provincie ungară de la frontierele sudice și sud-estice ale regatului fondat de Sfântul Ștefan¹. Ungurii au stăpânit aici timp de șase decenii, în intervalul 1231/1232-1291. Singurele întreruperi au fost cele cauzate de invazia mongolă din 1241-1242 și de unele atacuri de scurtă durată ale bulgarilor la nordul Dunării, în teritoriul stăpânit de unguri. Celelalte ținuturi de la granițele balcanice ale regatului Ungariei, situate la sud de Dunăre și Sava – e vorba de Mačva, Braničevo, Kučevo și nordul Bosniei – au cunoscut în cursul secolului al XIII-lea schimbări frecvente de stăpânire, din cauza evenimentelor militare, în primul rând din cauza războaielor ungaro-sârbe și ungaro-bulgare. Aici stăpânirea ungară efectivă s-a exercitat o perioadă mai scurtă decât în cazul Severinului (numit și țara Severinului). În ce privește Cumania din exteriorul curburii Carpaților, inclusă în aria de stăpânire a regatului arpadian în 1227/1228, ea a dăinuit ca provincie ungară doar câțiva ani, până în 1241, când a fost definitiv desființată de mongoli. Din acest motiv, Severinul constituie cel mai bun exemplu de provincie de frontieră a regatului Ungariei în secolul al XIII-lea în direcție sud-estică. Studiarea cazului concret al Severinului este utilă pentru înțelegerea frontierei ungare în vremea ultimilor arpadieni, când acțiunea în sud-estul Europei a devenit prioritară pentru regatul Sfântului Ștefan și când Ungaria a jucat aici rolul de mare putere.

¹ În acest studiu reluăm, în întregime sau parțial, unele paragrafe din lucrarea noastră *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni* (carte aflată sub tipar).

Chiar dacă informația istorică nu este foarte generoasă cu Severinul în secolul al XIII-lea, aici pot fi studiate mai bine decât în alte părți trăsăturile specifice unei provincii de frontieră și, ceea ce este și mai important, pot fi surprinse elemente de continuitate. Istoria Severinului poate fi urmărită și din perspectiva perpetuării aici, pentru decenii sau chiar secole, a unor forme de organizare care au depășit orizontul cronologic al stăpânirii ungare și s-au transmis în timp, independent de situația politică a acestui teritoriu. Între aceste elemente de continuitate intră: instituția banatului (băniei) – care în țara Severinului a dăinuit timp de secole; granițele – care au avut și ele o stabilitate pe care alte ținuturi din această parte a Europei nu au cunoscut-o în Evul Mediu; și autonomia provinciei – care s-a menținut timp de secole, indiferent că Severinul a fost o provincie ungară sau o provincie a Țării Românești.

În prezentul studiu ne vom ocupa de perioada ungară a istoriei banatului de Severin, insistând tocmai pe aceste elemente ce țin de caracteristicile unei provincii de frontieră și pe elementele de continuitate, cum a fost instituția banatului (băniei). În ce privește banatul, ne interesează nu atât modul în care a funcționat banatul de Severin ca instituție politică, militară și administrativă, ci cum a trecut această formulă de organizare de la o stăpânire la alta. Cum vom vedea, în anul 1291 Severinul a trecut de la unguri la tătari, iar apoi, cândva la începutul secolului al XIV-lea, de la tătari la nou întemeiata Țară Românească. Organizarea specifică într-un banat (bănie) s-a menținut, indiferent ce stat a stăpânit aici. Bănia a supraviețuit, ca instituție, până în epoca modernă, de fapt până în 1831, când au dispărut ultimele elementele ale ei.

Acesta este, desigur, doar un segment al istoriei teritoriului dintre Carpații Meridionali, Dunăre și Olt în secolul al XIII-lea. Realitățile etnice și sociale de aici, precum și organizațiile politice românești din Țara Severinului au făcut obiectul unei literaturi

bogate, care numără studii importante². De altfel, țara Severinului ocupă un loc privilegiat în istoriografia română în primul rând pentru faptul că unul dintre documentele care se referă la acest teritoriu, anume diploma din 2 iunie 1247³, prin care regele Ungariei, Bela al IV-lea conferă Ordinului cavalerilor ioaniți țara Severinului, este esențial pentru înțelegerea nivelului de dezvoltare pe care se afla românimea nord-dunăreană (nu numai în spațiul extracarpatic) în secolul al XIII-lea. Desigur că în sintezele privitoare la teritoriul de la sud de Carpați în perioada anterioară întemeierii Țării Românești s-a scris și despre situația Severinului ca provincie a regatului ungar și despre încadrarea acestui teritoriu în noul principat românesc.

Crearea banatului de Severin (1231-1232). Ungurii au inclus în aria lor de stăpânire colțul sud-estic al Banatului actual și Oltenia⁴ în împrejurările conflictului militar din anii 1231-1232

² Câteva din lucrările care se ocupă de banatul de Severin în secolul al XIII-lea: At. M. Marienescu, *Țara Severinului sau Oltenia*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, s. II, 32, 1909-1910, p. 1109 și urm.; O. G. Lecca, *Banatul de Severin și Oltenia*, în *Arhivele Olteniei*, 16, 1937, p. 1-7; *Istoria României*. II, București, 1962, p. 142-145; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*. București, 1965, p. 19-28; S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*. București, 1980, p. 41-45; Maria Holban, *Despre Țara Severinului și banatul de Severin în secolul al XIII-lea*, în *Eadem, Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*. București, 1981, p. 49-89; Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol*. București, 1993, *passim*.

³ DRH, D, I, nr. 10, p. 21-28 = CD. IV/1, p. 447-454.

⁴ Pentru crearea banatului de Severin și aspectele legate de istoria timpurie a acestuia: D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrân și posesiunile lui*, în *Idem, Scrieri istorice*. Ed. A. Sacerdoțeanu. II, București, 1968, p. 46-55; V. Nikolov Zlatarski, *Istoriya na bălgarskata dăržava prez srednite vekove*. III: *Vtoro Bălgarsko carstvo. Bălgariya pri Asenevci (1187-1280)*. Sofija, 1940, p. 369-376; Maria Holban, *Despre*

care a opus Ungaria și Imperiul vlaho-bulgar al Asăneștilor (Bulgaria)⁵. Evenimentul cel mai important din cursul acestui conflict a fost campania militară ungară care a avut loc în toamna lui 1231 sau în primăvara lui 1232, cu ocazia căreia regele tânăr Bela (viitorul rege Bela al IV-lea, 1235-1270) a intrat în nord-vestul Bulgariei, ocupând regiunile Belgrad și Braničevo. Consecința cea mai durabilă a acțiunii ungare în Bulgaria a fost includerea regiunii de la nord de Dunăre, de la Munții Banatului și până la Olt, în aria de dominație a regatului arpadian și organizarea aici a banatului unguresc de Severin. Această regiune era situată în fața nord-vestului Bulgariei medievale. De fapt, în acei ani ungurii, în frunte cu Bela, au desfășurat o vastă acțiune în direcția sud-estică, ce a dus nu numai la extinderea stăpânirii ungare, ci și la reorganizarea întregii frontiere a regatului, din regiunea Belgradului și până la Curbura Carpaților.

Prima mențiune a noii situații politice în țara Severinului este din 22 august 1233, când apare într-un document banul de Severin; documentul vorbește, între altele, de *Luca bano de Sceurin*⁶. Momentul organizării banatului trebuie plasat între toamna lui 1231 sau primăvara lui 1232 (când a avut loc expediția ungară) și august 1233 (momentul atestării primului ban de Severin). Optăm pentru anul 1232, când armata ungară se afla în regiune.

Țara Severinului, passim; V. Achim, *Despre vechimea și originea banatului de Severin*, în *Revista istorică*, 5, nr. 3-4, 1994, p. 233-247; Ș. Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea*, p. 42, 61-62, 69-70, 80-81.

⁵ Pentru conflictul ungaro-bulgar din 1231-1232, vezi D. Onciul, *op. cit.*, p. 52-55; P. Nikov, *Sădbata na severozapadnite bălgarski zemi prez srednite vekove*, în *Bălgarska istoričeska biblioteka*", 3, nr. 1, 1930, 1, p. 129-130; Idem, *Istorija na vidinskoto knjažestva do 1323 godina* (extras). Sofija, 1922, p. 10; V. N. Zlatarski, *Istorija*. III, p. 369-376; Senga Toru, *Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz*, în *Századok*, 122, nr. 1-2, 1988, p. 45-48; Maria Holban, *Despre Țara Severinului*, p. 57-63; Ș. Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea*, p. 40-42.

⁶ CD, III/2, p. 346-348 = Theiner, I, nr. CCVIII, p. 123-124 = ÁÚO, I, nr. 187, p. 306-307 = Hurmuzaki, *Documente*. I/1, nr. XCVIII, p. 126, regist.

Penetrația ungară s-a făcut dinspre câmpia Banatului, pe drumurile care, prin culoarul Timiș-Cerna și prin depresiunea Almăjului, făceau legătura cu segmentul dunărean al Porților de Fier și cu Bulgaria. Ocuparea țării Severinului a însemnat sub aspect teritorial o prelungire a stăpânirii ungare mai vechi în zona de munte a Banatului actual, mai precis în comitatul Caraș.

Înainte de 1231/1232, zona de sud-est a Banatului și Oltenia s-au aflat în stăpânirea Imperiului vlaho-bulgar al Asăneștilor, iar în perioada anterioară sfârșitului secolului al XII-lea aici s-a exercitat, cel puțin nominal, un control din partea popoarelor de stepă (pecenegi și cumani), reflectat în toponimele pecenegocumane păstrate până azi. Imperiul vlaho-bulgar a controlat la nordul Dunării o fâșie de teren ce se întindea de la Olt (unde spre est începea "Cumania") până la Munții Banatului, în zona Cazanelor (unde începea regatul Ungariei)⁷. Colțul sud-estic al Banatului și întreaga zonă nord-dunăreană a regiunii Porților de Fier venea în prelungirea Bulgariei de nord-vest, care atunci îngloba și nord-estul Serbiei de azi.

E dificil de găsit răspunsul la întrebarea ce caracter a avut prezența Imperiului Asăneștilor în teritoriile de la nordul Dunării. A fost o simplă zonă de control bulgar, în dependență de statul sud-dunărean, sau aici a existat o organizație politico-teritorială a acestuia? Se pare că Severinul și zona înconjurătoare s-au aflat sub o stăpânire fermă din partea Asăneștilor. Cetățile ridicate aici de bulgari și materialele arheologice descoperite⁸, precum și numele

⁷ Stăpânirea vlaho-bulgară asupra teritoriului viitorului banat de Severin este afirmată, între alții, și de D. Onciul (D. Onciul, *op. cit.*, p. 54 și urm.).

⁸ Vezi M. Davidescu, *Monumente medievale din Turnu Severin*, București, 1969, p. 14-23; Idem, *Cetatea Severinului*, în *BMI*, 39, nr. 3, 1970, p. 9-14. Rezultatele cercetărilor arheologice de la Turnu Severin au fost publicate doar parțial. Interpretarea pe care Mișu Davidescu o dă descoperirilor este viciată de teza preexistenței în zonă la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea a unei formațiuni politico-teritoriale românești, căreia i s-ar fi suprapus banatul unguresc de Severin.

“Severin” (de la *sever* “de nord, nordic” în limbile slave), care se raportează la statul de la sudul Dunării⁹, probează existența unui cap de pod vlaho-bulgar la nordul fluviului, în imediata vecinătate a defileului de la Porțile de Fier. E de presupus că de aici se exercita un control asupra unei zone mai întinse din Oltenia și colțul sud-estic al Banatului. În zona sud-estică a Banatului actual Asăneștii au creat atunci o formațiune de graniță de tipul crainelor din spațiul sud-slav, care a lăsat amintire în numele *Craina* pe care îl poartă microzona de la nord-vest de Mehadia¹⁰.

Considerăm drept un fapt firesc ca ungurii să fi preluat în Oltenia și sud-estul Banatului actual o organizație mai veche ținând de Imperiul vlaho-bulgar. Chiar dacă nu există argumente de altă natură, simpla luare în considerare a obiceiului timpului de a încadra într-un stat, prin cucerire, unități teritorial-politice preexistente ar fi un indiciu în acest sens.

Stăpânirea ungurească în țara Severinului. Există o discuție în istoriografia română cu privire la caracterul pe care l-a avut stăpânirea ungară în țara Severinului. Discuția în legătură cu existența efectivă sau doar fictivă a banatului de Severin din momentul 1231-1232 și până în 1260 o considerăm superfluă. Argumentele invocate de Maria Holban în favoarea constituirii efective a banatului abia în 1260¹¹ nu rezistă. Numărul redus de documente care atestă banatul de Severin în acest interval – ce constituie suportul teoriei amintite – este firesc; e vorba de o provincie de graniță, unde stăpânirea arpadiană a îmbrăcat forme specifice și unde nobilimea ungară stăpânitoare de moșii, de la care s-ar fi putut păstra acte cu menționarea banatului, nu a fost

⁹ D. Onciul, *op. cit.*, p. 62-63; I. Schiopul, *Țările Românești înainte de secolul al XIV-lea. Cercetări și comunicări critice*. București, 1945, p. 21-23.

¹⁰ Vezi V. Achim, *O formațiune medievală de graniță în sud-estul Banatului: Craina*, în Idem, *Banatul în Evul Mediu. Studii*. București, 2000, p. 161-176.

¹¹ Maria Holban, *Despre Țara Severinului*, *passim*.

prezentă sau a fost prezentă prea puțin. Sub acest aspect nici celelalte teritorii de la granițele de miazăzi ale regatului, de dincolo de Dunăre și Sava, nu se află într-o situație mai bună. Faptul că în scrisorile papei Grigore al IX-lea din anul 1237 în legătură cu propaganda catolică în țara Severinului¹² nu se amintește nimic de apartenența Severinului la regatul Ungariei – ceea ce a făcut pe unii istorici să afirme că în acel moment ungurii nu stăpâneau țara Severinului ori chiar că acest teritoriu se afla încă în dependență de Bulgaria¹³ – se explică prin politica pe care o promova atunci papalitatea. Papa Grigore al IX-lea urmărea să lege comunitățile catolice din Severin – ca și din celelalte teritorii extracarpatiche ajunse în stăpânire arpadiană – de Roma, și nu de biserica ungară. În 1238 el a renunțat însă și în cazul Severinului la această formulă și a acceptat cererea regelui Bela al IV-lea de a include țara Severinului în aria de jurisdicție a bisericii ungară¹⁴.

Documentele de cancelarie care vorbesc despre Severin sunt desigur puține, iar succesiunea banilor o cunoaștem lacunar. (A doua menționare a unui ban de Severin se face la 21 martie 1240: *Oslu bano de Zeureno*¹⁵.) Considerăm însă că nu poate fi contestată stăpânirea ungară în Severin. Ungurii au stăpânit efectiv țara Severinului. Reglementările fiscale foarte precise din Diploma Ioaniților (1247) denotă un control pe măsură al autorităților regale. Faptul că regele își rezerva în țara Severinului,

¹² CD, IV/1, p. 84-84; IV/1, p. 85-86; = *Theiner*, I, nr. CCLXVIII, p. 150-151; nr. CCLXIX, p. 151; nr. CCLXX, p. 151 = *Hurmuzaki, Documente*, I/1, nr. CXV, p. 153; nr. CXVI, p. 153-154; nr. 117, p. 154-155.

¹³ Maria Holban, *Despre Țara Severinului*, p. 65-67; V. Iorgulescu, *L'église byzantine nord-danubienne au début du XIIIe siècle. Quelques témoignages documentaires aux alentours de la quatrième Croisade*, în *Byzantinische Forschungen*, 22, 1996, p. 72-75.

¹⁴ Vezi V. Achim, *Structuri ecleziastice și politici confesionale în spațiul balcanocarpatic în secolul al XIII-lea*, în *SMIM*, 20, 2002, p. 125-128.

¹⁵ CD, IV/3, p. 550 = *Hurmuzaki, Documente*, I/1, nr. CXLI, p. 184-186.

cu excepția țării lui Litovoi, monopolul morilor, drept seniorial, arată cât de adâncă era luarea în stăpânire a acestor teritorii¹⁶.

Instalarea efectivă a puterii regale este dovedită și arheologic. Distrugerea micii fortificații cu turn circular și incintă din colțul de sud-vest al castrului Drobeta¹⁷ trebuie să se fi produs în împrejurările legate de instaurarea stăpânirii ungare. Ea aparținuse alcătuirii teritoriale de la nordul Dunării controlată de statul Asăneștilor. Ungurii nu au refăcut această fortificație, ci au construit una nouă de pământ și lemn, în maniera cetăților ungurești de atunci. Ea va fi însă distrusă violent după puțin timp (poate cu ocazia unei incursiuni bulgare) și pe locul ei va fi construită către mijlocul secolului o cetate de piatră cu turnuri pătrate¹⁸. Probabil că ioaniții au fost cei care au construit această puternică fortificație, ce a dăinuit până la sfârșitul secolului al XIII-lea.

În perioada stăpânirii ungare în țara Severinului aici au existat și alte fortificații, cum a fost cea de la Celei (azi cartier al orașului Corabia, jud. Olt), în colțul sud-estic al Olteniei. A fost de fapt o reamenajare a unei părți a vechii fortificații romano-bizantine Sucidava. Cum așezarea și cimitirul de aici încep pe la mijlocul secolului al XIII-lea, rezultă că fortificația a aparținut banatului unguresc de Severin. Pescăriile de la Celei sunt amintite în 1247, în Diploma Ioaniților. Fortificația medievală străjuia importantul vad al Dunării¹⁹.

Regalitatea ungară s-a îngrijit de consolidarea prezenței sale în Severin. Vedem că una dintre principalele obligații ce

¹⁶ Observație în Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 81.

¹⁷ M. Davidescu, *Monumente*, p. 14-23.

¹⁸ Idem, *Cetatea Severinului*, p. 9-14. În legătură cu cercetările arheologice de la Turnu Severin, vezi comentariul de la nota 8.

¹⁹ Vezi O. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava – Celei*. București, 1987, p. 202-208; Gh. I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească în secolele XIII-XVI*. București, 2001, p. 98-100.

reveneau cavalerilor ioaniți era popularea țării. Interdicția de a coloniza aici fără aprobare regală țărani de orice neam, precum și sași și teutoni veniți din regat, este o dovadă a unui flux migrator, care este sesizabil documentar în aceeași epocă și în teritoriul învecinat al Cumaniei de la Curbura Carpaților. S-au adus argumente, îndeosebi de natură toponimică, în favoarea prezenței aici în secolul al XIII-lea, mai ales în zona Băii de Aramă, a unei populații ungurești²⁰. De altfel, crearea în banatul de Severin a unor așezări cu caracter militar sau cu rosturi economice era obligatorie, întrucât ținea de însuși modul în care funcționa în epocă stăpânirea ungară într-un ținut de la marginea regatului. Dincolo de subordonarea comunităților locale, cu obligațiile lor economice și militare, baza puterii regale într-un teritoriu o constituia populația dependentă direct de regalitate, colonizată în așezări distincte și înzestrată cu privilegii, subordonată comandantului militar al teritoriului respectiv²¹. Procesul de înstăpânire a regatului ungar în Transilvania sau în teritoriile sud-slave demonstrează foarte clar această modalitate de stăpânire a unui teritoriu. În banatul de Severin s-a făcut și operă de prozelitism catolic, desigur sub protecția autorităților regale. Cunoaștem că în 1237-1238 dominicanii din Ungaria au acționat aici pentru a converti "mulțimea neamurilor din țara Severinului" (*multitudo gentium terre Ceurin*)²². A existat preocupare pentru

²⁰ I. Donat, *Județul de Baltă și Banatul Severinului*, în *Arhivele Olteniei*, 13, 1934, p. 17.

²¹ R. Popa, *Caransebeș și districtul său românesc în secolele XI-XIV*, în *SCIVA*, 40, nr. 4, 1989, p. 359.

²² Hurmuzaki, *Documente*, I/1, p. 153. Pentru prezența dominicanilor în țara Severinului, vezi N. Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241-1242*. Zürich, 1913, p. 86-87; Z. Pâclișanu, *Ungaria și acțiunea catolică în Orient*, în *Revista istorică română*, 14, fasc. 2, 1944, p. 181; Maria Holban, *Despre Țara Severinului*, p. 65-67; Ć. Bonev, *L'église orthodoxe dans les territoires carpto-danubiens et la politique pontificale pendant la*

organizarea ecleziastică a țării, chiar dacă nu s-a ajuns la crearea unei episcopii²³.

Formula banatului (băniei). Cum am văzut, prima atestare documentară a unui ban de Severin este din august 1233²⁴.

O problemă controversată este vechimea instituției banatului de Severin. Istoriografia Severinului înregistrează numeroase opinii după care instituția banatului a existat în regiune înainte de 1230, ea fiind preluată de unguri și păstrată ca atare. S-a afirmat astfel continuitatea organizării Olteniei într-un banat, din epoca de dinaintea cuceririi ungare și până târziu. Argumentul, singurul, pe care se fondează această ipoteză este termenul *ban*, care, dat fiind faptul că nu provine din lexicul vechi al limbii maghiare, a fost considerat ca fiind prezent în regiune încă înainte de cucerirea ungară. De-a lungul timpului, în literatura privitoare la banatul de Severin, termenului *ban* i s-a atribuit o origine avară – așa cum se acceptă aproape unanim de către specialiști – sau una slavă, bulgară ori românească; în această din urmă situație s-a propus fie o proveniență din limba latină, fie una din substrat, din limba dacă. În această logică s-a susținut că la origine banatul de Severin ar fi fost fie o organizație teritorială avară, fie una bulgară (primul țarat), româno-slavă, româno-bulgară (din timpul Imperiului Asăneștilor) sau chiar una românească. Vechimea banatului de Severin a fost astfel coborâtă în timp, uneori mai puțin, alteori mai mult, chiar până în epoca de început a migrațiilor²⁵.

première moitié du XIIIe s., în Etudes Balkaniques, 21, nr. 4, 1986, p. 106-107; V. Iorgulescu, op. cit., p. 71-73; V. Achim, Structuri ecleziastice, p. 125-126.

²³ Pentru problema jurisdicției ecleziastice asupra Severinului, vezi V. Achim, *Structuri ecleziastice*, p. 125-128.

²⁴ Vezi nota 6.

²⁵ Aceste ipoteze, cu discuția în legătură cu vechimea banatului de Severin, în V. Achim, *Despre vechimea*, p. 241-243.

Fără a relua aici discuția pe marginea acestui subiect, trebuie să spunem că, într-adevăr, termenul *ban* nu este de origine maghiară. Aceasta nu înseamnă însă că acolo unde găsim acest termen (și instituția corespunzătoare) el este în mod obligatoriu o preluare din realitățile premaghiare ale regiunii respective. La începutul deceniului patru al secolului al XIII-lea, când ungurii s-au înstăpânit în Oltenia și sud-estul Banatului actual și a luat ființă banatul unguresc de Severin, banul era deja o instituție veche în regatul arpadian²⁶. De la începutul secolului al XII-lea regatul Croației (cu Dalmația și Slavonia) era guvernat în numele regelui ungaro-croat de un ban, numit în documente "banul întregii Slavonii" (*banus totius Slavoniae*)²⁷. La curtea regală ungară, în unele perioade, între dregătorii importanți se aflau și unii care purtau titlul de ban. De asemenea, în Bosnia, marele jupan – care era conducătorul *de facto* al țării, dar sub suzeranitatea regelui ungar, și care din punctul de vedere al regelui era guvernatorul acestei țări – a luat titlul de ban sau mare ban (*magnus banus, veliki ban*)²⁸.

Ungurii au preluat acest termen de la slavii de sud și, în condițiile caracterului compozit al sistemului de organizare a statului arpadian, l-au integrat acestuia. În 1231-1232, această formulă de organizare a fost aplicată și în țara Severinului, situată la nordul Dunării, ocupată atunci de unguri. În 1272 au fost organizate banate la frontierele balcanice ale regatului Ungariei, din nordul Bosniei și până în regiunea Porților de Fier²⁹. Dintre

²⁶ Date esențiale despre instituția banatului în regatul medieval al Ungariei în Kristó Gy., *A feudális szettagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979, p. 118-138; KMTL, p. 78 ("bán"), 79-80 ("bánság").

²⁷ Vezi A. Zsoldos, *Egész Szlavónia bánja*, în *Analecta medievalia. I. Tanulmányok a középkorról*. Ed. Neumann T., [Budapest], [2001], p. 269-281.

²⁸ Vezi V. Klaić, *Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfall des Königreiches*. Nach dem Kroatischen ... Leipzig, 1885, p. 67 și urm.

²⁹ Vezi paragraful cu nota 30.

toate teritoriile controlate de regii arpadieni, credem că numai în Croația poate fi vorba de o preluare a unui termen local, ce e drept de origine avară, cel de *ban*. Nu era necesar ca ungerii să fi găsit la Severin instituția numită *ban*, pentru a da teritoriului nou cucerit o organizare de tipul banatelor. Credem că ungerii au fost cei care au introdus în Severin organizarea într-un banat și că ei au adus aici termenul *ban-banat*.

Banatul era un sistem de guvernare al unor teritorii stăpânite de regatul ungar unde toate puterile – administrative, militare și judiciare – erau concentrate în mâinile banului, care era reprezentantul regelui aici. Banul era numit de rege din rândul aristocrației regatului și era supus direct regelui. Banul nu stăpânea, ci doar exercita puterea în numele regelui. Organizarea de tipul banatului asigura astfel, în multe privințe, un regim diferit de cel existent în regatul ungar propriu-zis. Banii se numărau între înalții dregători ai regatului. Ei făceau parte din consiliul regal. Teritoriile amintite au căpătat o organizare aparte, adaptată funcției lor militare, capabilă să asigure în aceste locuri îndepărtate și expuse atacurilor străine un control mai eficient din partea puterii centrale.

Șirul de banate de la frontierele de sud și sud-est ale regatului, din Bosnia și până la râul Olt, a fost o creație a regalității ungare, care a aplicat în aceste regiuni de margine tipul de organizare din regatul Croației, Slavoniei și Dalmației.

Banatul de Severin a fost cea dintâi organizație teritorială de tipul banatului creată de regalitatea ungară la frontierele dinspre Bulgaria. Banatul de Severin precede cu patru decenii banatele de Mačva (Macsó), Bosnia, Ozora (Uzora), Só (Tuzla), Kučevo (Kucsó) și Braničevo (Barancs), situate la sud de Dunăre și Sava. Banatele de Ozora și de Só erau situate în nordul Bosniei, la sud de Sava: Ozora, între râurile Vrbas și Bosna, iar Só între Bosna și Drina. Banatul Mačvei era situat tot la sud de Sava, între Drina și Kolubara. În continuare venea banatul de Braničevo, până în

vecinătatea văii Moravei. Banatul de Kučevo era situat pe valea Moravei, până la hotarul Bulgariei medievale. Cele șase banate au fost create în noiembrie 1272, la scurt timp după moartea neașteptată a regelui Ștefan V și urcarea pe tron a regelui minor Ladislau IV Cumanul. Atunci a fost desființat ducatul Mačva, structura teritorială creată în 1254 și care l-a avut în frunte pe prințul de origine rusă Rostislav, membru al familiei arpadiene, și apoi pe urmașii acestuia³⁰. În locul ducatului au fost apărut mai multe unități teritoriale mărunte, anume cele șase banate amintite mai înainte.

Împreună cu banatul de Severin, creat mai înainte cu patru decenii și care cuprindea Oltenia și sud-estul Banatului actual, banatele înființate în 1272 formau un sistem unitar care acoperea întreaga frontieră balcanică a regatului, de la hotarul Dalmației și până la râul Olt. Putem bănuși că în 1272 s-a urmărit uniformizarea sistemului de organizare administrativă la toate frontierele de sud și sud-est ale regatului, care totalizau aproape o mie de kilometri lungime. Banatul de Severin a fost, așadar, o parte a acestui sistem administrativ și militar în același timp. De fapt, în 1272 s-a produs o reorganizare a frontierei balcanice a regatului Ungariei.

Banatele de la sud de Dunăre și Sava au avut însă o existență scurtă, între noiembrie 1272 și mai 1273. În 1273 Ungaria a pierdut ținuturile Braničevo și Kučevo, unde s-au înstăpânit boierii bulgari de origine cumană Dărman și Kudelin, și nu a mai reușit să le recupereze, cu toate că a încercat acest lucru în mai multe rânduri, anume în 1279, și apoi în 1284. Cu ocazia tentativei

³⁰ Pentru Rostislav și rolul său în politica balcanică a Ungariei, vezi mai ales Wenzel G., *Rosztizlaw galicziai herceg, IV. Béla magyar királynak veje*. Budapest, 1887 (extras din *Értekezések a Történelmi Tudományok köréből*, XIII. kötet, II. osztály); Ilka Petkova, *Nordwestbulgarien in der ungarischen Politik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert*, în *Bulgarian Historical Review*, 11, nr. 1, 1983, p. 59-62; H. Dimitrov, *Bălgaro-ungarski otnošenija prez srednoviekovieto*. Sofija, 1998, p. 157 și urm.

de recuperare din 1279 banii reapar în documente: un ban de Mačva și de Bosnia în ianuarie-august 1279 și un ban de Kučevo în decembrie 1279. Ei au fost, însă, bani *in spe*. Au fost încercări de revigorare a organizației banatului, în perspectiva recuceririi celor două ținuturi, dar ele au eșuat³¹. În ce privește restul teritoriilor, aici s-a recurs după 1273 la noi forme de organizare.

La nordul Dunării de Jos, banatul de Severin s-a menținut până la cucerirea mongolă din 1291³².

Rolul Severinului în politica sud-estică a regatului Ungariei în secolul al XIII-lea. Crearea în 1231/1232 a banatului de Severin a însemnat pentru regatul Ungariei asigurarea controlului asupra întregii granițe dunărene a Bulgariei de nord-vest, de la Munții Banatului (în zona Cazanelor) și până la Olt. De la începutul secolului al XIII-lea Bulgaria de nord-vest, cu Vidinul, s-a aflat constant în atenția ungarilor, până la desprinderea acestui teritoriu de țarat și constituirea, la sfârșitul secolului, a principatului de Vidin. Controlul segmentului nordic al Porților de Fier asigura accesul ușor la Vidin. Crearea banatului de Severin a însemnat, de fapt, deschiderea celui de-al doilea front în direcția Bulgariei. Banatul de Severin a avut rosturi militare ofensive nu numai în direcția nord-vestului Bulgariei medievale, ci și a Cumaniei de la est de Olt, așa cum reiese din obligațiile militare ale cavalerilor ioaniți instalați aici la 1247³³. După 1242 Severinul a căpătat și o funcție antitătară.

Istoria banatului de Severin în secolul al XIII-lea a fost punctată de numeroasele conflicte ungaro-bulgare, în care a fost

³¹ Vezi V. Achim, *Acțiunile regatului ungar de recuperare teritorială la Dunărea de Jos (1279-1284)*, în *Revista istorică*, 15, nr. 1-2, 2004, p. 107-120.

³² Vezi în acest articol capitolul "Desființarea banatului unguresc de Severin (1291)".

³³ "Si autem versus Bulgariam, Greciam et Cumaniam exercitum moverimus, tertia pars omnium ad bella habilium procedet." *DRH. D. I*, p. 23.

implicat și Severinul. Uneori Severinul s-a aflat chiar în centrul disputei ungaro-bulgare. Multe dintre expedițiile arpadiene împotriva Bulgariei au trecut prin acest ținut. Totodată, Severinul a suferit în mai multe rânduri din cauza incursiunilor bulgarilor, care aveau scop de pustiire, nu de recuperare a pozițiilor deținute aici anterior de statul Asăneștilor. Prima astfel de expediție este amintită în scrisoarea regelui Bela al IV-lea către papă din 9 iunie 1238. Aici se vorbește de “țara dinspre părțile Bulgariei care se numește Zeuren, și care fusese pustiită nu de mult” (*circa partes Bulgarie in terra, que Zeuren nominatur, que dudum fuerat desolata*)³⁴. Au existat și alte incursiuni bulgare în banatul de Severin. Una a fost în a doua jumătate a anului 1260, când bulgarii țarului Constantin Tih au pustiit banatul de Severin³⁵. De asemenea, în anul 1265, Svetoslav, conducătorul bulgar de la Vidin, fostul aliat al ungarilor, profitând de situația politică din Ungaria, unde în 1264 izbucnise din nou războiul între Bela al IV-lea și Ștefan, a devastat banatul de Severin³⁶. Pustiirile operate de bulgari au fost urmate de fiecare dată de replica ungară.

Așa cum arată diploma din 2 iunie 1247, așezarea Ordinului cavalerilor ioaniți în țara Severinului, în acel an, a avut nu doar scopul de a consolida stăpânirea ungară în acest teritoriu de la marginea regatului. Regele Bela al IV-lea își propunea să folosească forța militară a Ordinului pentru apărarea regatului, ca și pentru planurile sale ofensive. Aducerea ioaniților în țara

³⁴ Hurmuzaki, *Documente*, I/1, p. 183. Vezi și Maria Holban, *Despre Țara Severinului*, p. 66-67.

³⁵ Pentru acest episod din raporturile ungaro-bulgare, vezi C. J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876, p. 271; Maria Holban, *Despre Țara Severinului*, p. 87-88; Kristó Gy., *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, p. 137.

³⁶ Expediția bulgară în banatul de Severin din anul 1265, în P. Nikov, *Bălgaroungarski otnošenija ot 1257 do 1277 godina. Istoriko-kritično izsledvane*. Sofija, 1920, p. 139 și urm.; V. N. Zlatarski, *Istorija*. III, p. 512-513 (fixează expediția în 1264); Maria Holban, *Despre Țara Severinului*, p. 88 cu n. 93 (fixează evenimentul în 1266).

Severinului s-a înscris în noua politică inaugurată de regele Bela al IV-lea, care a stabilit noi priorități și în cadrul căreia accentul era pus pe consolidarea frontierelor înspre tătari și bulgari.

Stăpânirea banatului de Severin deschidea pentru unguri perspectiva de a-și extinde controlul politic asupra întregii regiuni a Dunării de Jos și a dobândi accesul la Marea Neagră. Celebra scrisoare a lui Bela al IV-lea către papa Inocențiu IV din 11 noiembrie [1247] dă glas acestui program politic și teritorial nutrit de regele ungar în perioada de maximă forță a regatului. Sub haina interesului confesional, aici apar Dunărea și Marea ca orizonturi ale acțiunii ungare: “că vom putea să întindem prin ei [= ioaniții] mlădițele credinței catolice de-a lungul Dunării până la Marea Constantinopolitană” (*quod propagines Catholice fidei, sicut protenditur Danubius usque ad mare Constantinopolitanum, per ipsos poterimus propagare*)³⁷.

Așa cum arată documentele, banatul de Severin a avut un rol important în politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni. Politica ungară față de Bulgaria și, ceva mai târziu, față de tătarii de la Dunărea de Jos, a avut ca reazem stăpânirea asupra țării Severinului. În unele perioade Severinul s-a aflat chiar în centrul evenimentelor.

Când vorbim de însemnătatea banatului de Severin pentru regatul ungar nu trebuie omisă nici capacitatea militară a acestui teritoriu. Banatul de Severin a furnizat regatului elemente militare. Diploma Ioaniților consemnează obligația pe care o aveau cnezii și voievozii români de a contribui la apărarea țării *cum apparatu suo bellico*. Oastea cu care banul de Severin participa la expedițiile

³⁷ Hurmuzaki, *Documente*, I/1, p. 261. Documentul din 11 noiembrie [1247]: CD, IV/2, p. 218-224 (sub 1254) = *Theiner*, I, nr. CCCCXL, p. 230-232 (sub 1254) = Hurmuzaki, *Documente*, I/1, nr. CXCIX, p. 259-262 (sub 1254). Pentru datarea acestui document, pe care colecțiile de documente îl plasează în 1250, 1253 sau 1254, vezi Senga Toru, *IV. Béla külpolitikája és a IV. Ince pápához intézett "tatárlevele"*, în *Századok*, 121, nr. 4, 1987, p. 604-609.

militare ale regatului era formată cu siguranță mai cu seamă din acești români.

Importanța banatului de Severin a crescut în perioada 1262-1272, când politica sud-estică a regatului Ungariei a fost condusă de Ștefan, la început ca rege tânăr al Ungariei și duce al Transilvaniei, iar mai apoi ca rege titular (Ștefan al V-lea, 1270-1272). Acordul de la Pojon (azi Bratislava), din primăvara lui 1262, care a pus capăt, pentru o vreme, conflictului dintre regele Bela al IV-lea și moștenitorul său Ștefan, a realizat un partaj al regatului. Jumătatea de apus a regatului rămânea în stăpânirea regelui Bela al IV-lea, iar jumătatea de răsărit trecea pe seama lui Ștefan. Reorganizarea guvernământului țării a însemnat și preluarea de către Ștefan a politicii ungare față de țările din sud-estul Europei și față de tătari³⁸.

În această epocă a crescut importanța frontului sud-estic în politica regatului ungar. Transilvania, centrul stăpânirii lui Ștefan și provincia care îi pune la dispoziție resurse umane și economice importante, a devenit punctul de pornire pentru campaniile sale externe. În fruntea oștilor ungare s-au aflat în mod constant dregători din Transilvania: voievodul (voievozii), comitele secuilor sau alții. La contingentele transilvănene se adăuga redutabila forță militară a cumanilor, aflați sub ascultarea lui Ștefan, *dominus Cumanorum*. Traseele expedițiilor ungare în Bulgaria au pornit în acei ani totdeauna din Transilvania. Aceasta a fost o modificare importantă de ordin strategic.

Între 1262 și 1272 au avut loc numeroase expediții militare în direcția Bulgariei și Ungaria și-a impus tot timpul controlul

³⁸ Pentru conflictul între Bela al IV-lea și Ștefan vezi, între altele, Kristó Gy., *Die Arpaden-Dynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*. Budapest, 1993, p. 210-214.

asupra acestei țări. Ungaria era din nou marea putere care controla țările balcanice din aria sa de interes³⁹.

În noul context politico-strategic a sporit importanța banatului de Severin. Campaniile lui Ștefan pornite din Transilvania în direcția Vidinului au străbătut Severinul. Banul de Severin a participat de fiecare dată la aceste acțiuni. Despre banul de Severin, Alexandru de Kárást, Ștefan spune într-un document din 1268 că l-a trimis cu oastea "în Grecia" (*in Greciam*)⁴⁰ (referire la campania ungară din 1263 în sprijinul despotului bulgar Svetoslav). În mod sigur, banatul de Severin a jucat acum un rol important în ținerea sub control a Bulgariei de nord-vest.

Banatul de Severin a avut, se pare, și o altă miză în istoria regatului Ungariei în acești ani. În cursul disputelor politice interne fiecare dintre cei doi regi a căutat să controleze Severinul. Partajul convenit la Pojon în 1262 nu spune nimic în mod expres despre Severin, dar se pare că el a fost inclus în teritoriul lui Ștefan. În 1262 banul de Severin, Ștefan, apare alături de regele tânăr⁴¹. La fel, în 1263⁴², când banul de Severin, Laurențiu fiul lui Kemy, figurează între baronii lui Ștefan. El era atunci și mare vistier. Mai târziu, Laurențiu va deveni un apropiat al regelui Bela al IV-lea, va ocupa dregătoria de palatin și va fi un adversar de temut al lui Ștefan⁴³.

În prima parte a anului 1268 situația era însă alta. Acum banul de Severin asculta de regele Bela al IV-lea. Ugrin din

³⁹ Pentru raporturile ungaro-bulgare în 1262-1272, vezi îndeosebi Pauler Gy., *V. István bolgár hadjáratai*, în vol. *Hunfalvy-Album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére*. Budapest, 1891, p. 165-174; P. Nikov, *Bългарo-ungarski otnošeniija*, passim; Hr. Dimitrov, *op. cit.*, p. 153-190.

⁴⁰ CD, IV/3, p. 465-468 (apare *Sueciam* în loc de *Greciam*) = *ÁÚO*, VIII, nr. 133, p. 196-200 = Hurmuzaki, *Documente*, I/1, nr. CCLI, p. 339-340.

⁴¹ *Mon. Strig.* I, nr. 616, p. 471-472.

⁴² Hurmuzaki, *Documente*, I/1, nr. CCXX, p. 305-306.

⁴³ Cf. M. Wertner, *Ungarns Palatine und Bane in Zeitalter der Árpáden. Archondologische Studie*, în *Ungarische Revue*, 14, 1894, p. 161.

neamul Csák spune într-un document din 1268 că este ban de Severin *ex dileccione (Bele) Dei gracia illustrissimi Regis Hungarie*⁴⁴. A fost însă o situație de moment, căci la scurt timp Severinul a revenit sub autoritatea lui Ștefan. Următorul ban, Alexandru de Kárást, a fost de partea lui Ștefan, care în 1268 i-a donat mai multe moșii⁴⁵. În actul de donație se vorbește nu numai despre campania “în Grecia”, ci și despre faptul că personajul a luptat în tabăra lui Ștefan în războaiele interne (bătăliile de la Codlea și Isaszeg)⁴⁶.

S-a afirmat că în decembrie 1262, când a fost încheiată pacea de la Poroszló (comitatul Heves), care a confirmat de fapt acordul de la Pojon, Severinul s-ar fi numărat între teritoriile stăpânite de regele Bela al IV-lea⁴⁷. În acest tratat Ștefan promitea să nu trimită nici o oaste prin ținutul tatălui său pentru sprijinirea ducelui Mihail, *charissimus frater noster*⁴⁸. Hristo Dimitrov, cel care a venit cu această idee cu privire la apartenența Severinului, crede că prin tratatul de la Poroszló Ștefan s-a angajat să nu treacă cu oastea prin banatul de Severin în sprijinul lui Mičo, stăpânitorul bulgar al unei regiuni de la granița cu regatul ungar, personaj aflat atunci în orbita politică a Ungariei. Credem că nu există argumente pentru a susține că a fost vorba de altcineva decât

⁴⁴ *ÁÚO*, III, nr. 125, p. 192-193 = Hurmuzaki, *Documente*, I/1, nr. CCXLIX, p. 337-338.

⁴⁵ Documentul de la nota 40.

⁴⁶ Vezi și M. Wertner, *op. cit.*, p. 161-162.

⁴⁷ Hr. Dimitrov, *op. cit.*, p. 161 și urm.

⁴⁸ “Interposito etiam consimili promittimus sacramento, quod, si in subsidium Michaëlis Ducis, charissimi fratris nostri, exercitum aliquem mittere nos contingat, non mittemus, nec ipsum exercitum procedere patiemur per terram carissimi Patris nostri, nec in possessionibus Baronum, siue seruiantum eiusdem carissimi patris nostri, quas iidem in portione, nobis assignata, habent et possident, exercitum, quem miserimus, descensum aliquem facere, vel aliquod aliud spoliolum vel grauamen inferre aliquatenus patiemur.” Hurmuzaki, I/1, p. 303. Documentul care înregistrează pacea de la Poroszló, din 5 decembrie 1262: *CD*, IV/3, p. 69-77 = *Mon. Strig.*, I, nr. 619, p. 476-480 = Hurmuzaki, *Documente*, I/1, nr. CCXVIII, p. 299-303.

ducele Mačvei, Mihail, fiul răposatului Rostislav. Iar textul nu are în vedere Severinul, ci – așa cum presupunea P. Nikov⁴⁹ – Transdanubia. Ștefan s-a angajat de fapt să nu trimită trupe prin Transdanubia, aflată în partea regatului cârmuită de tatăl său. Ar fi fost absurd ca regele Bela al IV-lea să fi instituit o interdicție completă de ajutorare a nepotului său Mihail, fiul lui Rostislav – despre care bănuim că se afla în acel moment într-o situație dificilă și avea nevoie de ajutor de la Ștefan. Noul stăpânitor al Mačvei, Mihail, s-a dovedit tot timpul fidel bunicului său, regele Bela al IV-lea. Interdicția pentru Ștefan de a trimite trupe prin Transdanubia era firească, date fiind pustiirile care însoțeau astfel de expediții și problemele pe care ele le puteau provoca autorității regelui în respectivele teritorii. Cu siguranță că cei care conveneau asupra interdicției aveau în vedere existența unui alt traseu pe care îl putea urma o astfel de oaste, un traseu pe care regele Bela IV nu îl putea interzice, pentru că nu îl controla. Acesta era banatul de Severin, care de altfel se și învecina pe o porțiune a limitelor sale dunărene cu ducatul Mačvei. Ni se pare că, indirect, tratatul de la Poroszló are în vedere Severinul. De altfel, calea cea mai scurtă de a ajunge din Transilvania în Mačva era pe la sud de Carpați și apoi, prin traversarea Dunării, undeva în regiunea Porților de Fier. În momentul decembrie 1262 Severinul se afla sub controlul lui Ștefan.

Desființarea banatului unguresc de Severin (1291).

Banatul unguresc de Severin, înființat în 1231/1232, a dăinuit timp de șase decenii, până în 1291. În acest din urmă an în nord-vestul Peninsulei Balcanice s-au derulat mai multe evenimente politice și militare. În esență, a fost vorba de un conflict care a opus, pe de o parte, pe Stefan Dragutin, stăpânitorul Mačvei – ajuns în această poziție în urma donației făcute de socrul său, regele ungar

⁴⁹ P. Nikov, *Bălgaro-ungarski otnošenija*, p. 53-54.

Ladislau al IV-lea, în 1284 –, ajutat de regele sârb Ștefan Uroș al II-lea Milutin, iar pe de altă parte pe stăpânitorii din Braničevo, Dărman și Kudelin, sprijiniți de Șișman, conducătorul principatului de Vidin. În acest conflict a fost antrenat și Nogai, conducătorul formațiunii mongole de la Gurile Dunării. Mongolii au intervenit în favoarea bulgarilor⁵⁰. Nogai a organizat o expediție militară de anvergură de-a lungul Dunării de Jos, comparabilă prin consecințe cu marea invazie desfășurată cu cinci decenii înainte. În urma expediției din 1291, formațiunea mongolă condusă de Nogai și-a extins aria de dominație și a ajuns să controleze, direct sau indirect, toate țările și teritoriile din spațiul balcano-carpatic. Aceasta a fost o modificare importantă în raportul de forțe în sud-estul Europei. Ungaria a pierdut atunci ultimele teritorii pe care le mai deținea la sud de Carpați, Dunăre și Sava: cea mai mare parte a banatului de Severin a fost ocupată de mongoli, iar Mačva, care formal rămăsese un teritoriu ungar, a ieșit complet din componența regatului și, treptat, a devenit un teritoriu al statului sârb. Ungaria a înregistrat astfel un recul teritorial și politic major. Mongolii lui Nogai au împins hotarul cu regatul Ungariei de pe Oltul inferior la Porțile de Fier.

Una dintre consecințele expediției mongole a lui Nogai a fost desființarea banatului unguresc de Severin. Ultima apariție în documente a banului de Severin este din 9 octombrie 1291, când îl găsim în această demnitate pe Laurențiu din neamul Aba; el apare de fapt ca ban de Severin și comite de Keve și de Caraș: *Laurentio Bano de Seuerino, Comite de Keuy et de Crasu*⁵¹. Cum Laurențiu cumulează demnitățile de ban de Severin și cea de comite de Keve

⁵⁰ Pentru evenimentele petrecute la Dunărea de Jos în anul 1291, vezi îndeosebi A. Decei, *La Horde d'Or et les pays roumains aux XIIIe et XIVe siècle selon les historiens arabes contemporains*, în *Romano-arabica*. II. București, 1976, p. 61-63; Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 125.

⁵¹ CD, VI/1, p. 128-130 = *ÁÚO*, XII, nr. 420, p. 509-510 = Hurmuzaki, *Documente*, I/1, nr. CCCCXX, p. 519 (fragm.).

și de Caraș, considerând că slujba principală era cea de comite al celor două comitate, Ilie Minea a emis ipoteza că personajul din 1291 ar fi fost "ban de recuperare"⁵². Maria Holban socotește, fără a aduce însă dovezi, că documentul este "foarte suspect"; după ea, ultima mențiune a unui ban de Severin ar fi din 11 mai 1279⁵³.

Documentul din 9 octombrie 1291 nu este suspect sub aspectul autenticității, ci doar în ceea ce privește dubla calitate pe care o are personajul nostru. Asocierea celor două dregătorii (cea de comite de Keve și de Caraș și cea de ban de Severin) este ciudată și nu se explică altfel decât prin aceea că cea de-a doua dregătorie era, într-adevăr, fictivă. Nu se poate explica altfel de ce dregătoria de ban de Severin, care a fost tot timpul una importantă, este asociată cu cea de comite. Credem că documentul este un indiciu că în acel moment (9 octombrie 1291) banatul unghuresc de Severin nu mai exista în formula de până atunci, că cea mai mare parte a banatului de Severin era deja ocupată de mongoli. Probabil că în vara sau la începutul toamnei aceluși an mongolii au desfășurat o operațiune militară încheiată cu ocuparea ținuturilor Severinului situate dincoace de munți. Ei au stabilit granița la Porțile de Fier, cel mai probabil pe râul Cerna, acolo va fi în secolul al XIV-lea hotarul între regatul Ungariei și Țara Românească. Colțul sud-estic al Banatului actual a rămas la Ungaria. În aceste condiții comitele de Keve și de Caraș a preluat și administrarea porțiunii fostului banat de Severin neocupate de mongoli. Doar în acest sens personajul din 9 octombrie 1291 este ban *in spe*. Laurențiu a mai fost ban de Severin în 1279⁵⁴. Anterior,

⁵² I. Minea, *Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol Robert (Noemvrie 1330)*, în *Cercetări istorice*, 5-7, 1929-1931, p. 328, n. 3.

⁵³ Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor* (vezi nota 69), p. 126, cu n. 1.

⁵⁴ Vezi *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica – Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, II/2-3: 1272-1290, ed. Szentpétery I. și Borsa I. Budapeșt, 1961, nr. 2942, 2949, 2985.

în 1272-1274, el a fost comite de Keve și de Caraș⁵⁵. Evenimentele din 1291 l-au prins tot în dregătoria de comite de Keve și de Caraș. La aceasta s-a adăugat, dar numai pentru scurt timp, și cea de ban de Severin.

Stăpânirea mongolă la Porțile de Fier este atestată de mai multe izvoare orientale: Ruqn ad-Din Baybars, an-Nuwayri și Ibn Khaldun, valorificate de Aurel Decei⁵⁶. Acestea povestesc că, după moartea lui Nogai, hanul Hoardei de Aur de pe Volga, Toqta, a trimis pe doi dintre "fiii" săi în ulusul prințului dispărut. "În ce privește pe Tuqlubuqua, el s-a așezat la Isaccea, pe râul Dunărea, și în locurile vecine Porții de Fier⁵⁷, unde se aflaseră sălașurile lui Nogai..."⁵⁸.

Expediția lui Nogai de-a lungul Dunării s-a soldat așadar cu ocuparea de la regatul Ungariei a banatului de Severin, până în regiunea Porților de Fier. Acest însemnat loc strategic, a cărui stăpânire asigura controlul asupra nord-vestului Peninsulei Balcanice, a încăput atunci în mâinile mongolilor.

Perpetuarea organizației banatului (băniei) în Oltenia după 1291. După desființarea banatului unguresc de Severin în 1291 de către mongolii lui Nogai și, în consecință, dispariția din documente a banilor de Severin, cele dintâi atestări ale Severinului în documentele de cancelarie sunt în legătură cu evenimentele din anul 1330, când, ca prim obiectiv al expediției sale în Țara Românească, regele Ungariei, Carol Robert încearcă recuperarea

⁵⁵ *Ibidem*, nr. 2323, 2327, 2334-2335, 2344-2352, 2355-2357, 2362-2368, 2370-2372, 2374-2380, 2382-2383, 2386-2392, 2395, 2411-2412, 2414, 2422-2426, 2443, 2445, 2454, 2484, 2518.

⁵⁶ A. Decei, *op. cit.*, p. 61-63.

⁵⁷ S-au exprimat și rezerve față de această localizare, propunându-se trecătoarea Demir Kapu din Munții Balcani; vezi S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 68. Considerăm că izvoarele orientale au în vedere Porțile de Fier ale Dunării.

⁵⁸ A. Decei, *op. cit.*, p. 62.

cetății și reconstituirea vechiului banat de Severin, și numește aici un ban.

Țara Românească apare în izvoarele istorice la începutul deceniului trei al secolului al XIV-lea, atunci când noul rege angevin al Ungariei încearcă să recupereze pozițiile pe care le deținuseră la sud de Carpați regii arpadieni. Cea dintâi atestare a Țării Românești, cu numele *Transalpina*, se află într-un document ungar din anul 1324, în care regele Carol Robert vorbește de soliile îndeplinite de un om al său "la Basarab, voievodul nostru al Țării Românești" (*ad Bazarabam woyuodam nostrum Transalpinum*)⁵⁹. Din alte surse ungare știm că voievodul Basarab stăpânea la Porțile de Fier deja în 1320-1321⁶⁰, ceea ce înseamnă că 1320 este *terminus ante quem* al apariției noului stat pe harta politică a regiunii.

Există și o atestare ceva mai timpurie a Severinului, dar într-un izvor narativ. *Descriptio Europae Orientalis*, despre care este vorba, scrisă în 1308 de un călugăr catolic, înșirând provinciile regatului ungar, amintește și Severinul (*Zeurinensis*)⁶¹. Această informație se datorează, cel mai probabil, preluării unor surse mai vechi. Nu este însă exclus ca, oficial și nominal, banatul de Severin să fi continuat să figureze între posesiunile regatului, așa cum în titlul regelui Ungariei figurează în această epocă toate teritoriile care altădată aparținuseră coroanei ungare.

Teritoriul cuprins între Carpații Meridionali, Dunăre, Olt și Cerna s-a bucurat tot timpul de un regim de autonomie în cadrul Țării Românești. El a fost organizat într-un banat sau bănie. În secolele XIV-XV această formațiune apare ca banatul de Severin (bănia Severinului), pentru ca apoi să fie numită bănia Craiovei. În Oltenia bănia, ca instituție, a existat *de jure* până în 1831, când a

⁵⁹ DRH. D. I, nr. 15, p. 36-37 (cu trad. rom.) = Hurmuzaki, *Documente*, I₁, nr. CCCCLXVII, p. 591-592.

⁶⁰ Vezi S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 66-67.

⁶¹ "... provincias et ducatos magnos ... XI^a. zeuriuenses..."; *Anonymi descriptio Europae Orientalis*. Ed. O. Górká. Cracoviae, 1916, p. 44-45.

fost desființată odată cu introducerea Regulamentului organic. Începând cu secolul al XVI-lea, atribuțiile banului fuseseră însă reduse de către domnie, care a încercat să limiteze autonomia ținutului din stânga Oltului⁶².

Istoricii români, pornind de la tăcerea izvoarelor pentru perioada de început a principatului de la sud de Carpați, în general au văzut banatul sau *bănia* de Severin ca o preluare târzie în administrația Țării Românești, după modelul Ungariei angevine⁶³. Dar banul și bănia au existat încă de la începuturile principatului și sunt anterioare acestuia.

Cea mai veche cronică a Țării Românești – *Istoria Țării Rumânești de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, redactată în secolul al XVII-lea, dar pornind de la niște însemnări mai vechi – explică formarea Țării Românești prin “închinarea” Basarabilor și a boierilor de peste Olt în fața voievodului de la Argeș⁶⁴. Prin acest veritabil *pactum conventum* între stăpânitorii din stânga și din dreapta Oltului a luat naștere principatul românesc de la sud de Carpați⁶⁵. În momentul “închinării” Oltenia se prezenta ca o formațiune politico-teritorială, una din cele două componente ale Țării Românești.

⁶² Pentru istoria banatului (băniei) în cadrul Țării Românești, vezi Șt. Ștefănescu, *Bănia*.

⁶³ C. C. Giurescu, *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*. București, 1925, p. 58-60; O. G. Lecca, *op. cit.*, p. 4; Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 45-46; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*. București, 1968, p. 163; ș.a.

⁶⁴ “Atunce și Băsărăbeștii cu toată boierimea ce era mai nainte preste Olt, s-au sculat cu toții de au venit la Radul Vodă, închinându-se să fie supt porunca lui și numai el să fie preste toți. De atunce s-au numit de-i zic Țara Rumânească...” *Istoria Țării Românești. 1290-1690. Letopiseșul cantacuzinesc*, ed. C. Greceanu și D. Simonescu, București, 1960, p. 2.

⁶⁵ Pentru întemeierea Țării Românești, inclusiv problema “închinării” Olteniei, vezi mai recent Ș. Papacostea, *Întemeiere și descălecat în tradiția istorică a constituirii Țării Românești*, în *SMIM*, 19, 2001, p. 61-66.

Conform acestei tradiții, teritoriul dintre Carpații Meridionali, Dunăre și Olt a intrat în cadrul Țării Românești ca *bănie* (banat). În cronică, într-un paragraf care precede relatarea “închinării”, se spune că Basarabii erau *banoveți* (adică, mari bani)⁶⁶. Rezultă de aici că, în viziunea cronicii, banii au existat în Oltenia de mai demult și că ei au rămas conducătorii acestui teritoriu și după întemeierea Țării Românești.

Acest fapt este important pentru înțelegerea perioadei mongole în istoria Olteniei. Stăpânirea exercitată aici de mongoli nu exclude prezervarea unor structuri politice locale și a unui conducător autohton. Credem că a fost vorba chiar de instituția banatului. Cum altfel s-ar putea explica perpetuarea termenului *ban* în Oltenia? O cezură de câteva decenii, timp în care să nu fi existat, într-o formă sau alta, instituția banului, ar fi condus, cu siguranță, la dispariția termenului.

Transformările prin care a trecut teritoriul din dreapta Oltului în intervalul de timp cuprins între campania mongolă din 1291, care a înlăturat stăpânirea ungară, și cca 1320, când îl aflăm stăpânind aici pe Basarab, nu s-au limitat la simplul transfer de autoritate. În acest interval, ținutul de la vest de Olt a parcurs un proces de creație statală care a făcut ca la întemeierea Țării Românești el să se prezinte ca o entitate politico-teritorială cu o fizionomie proprie, capabilă – în virtutea caracteristicilor sale și a actului de fundare a principatului – să își perpetueze specificul. Putem presupune că în perioada stăpânirii mongole în Oltenia s-a desfășurat un proces de unificare a formațiunilor teritoriale românești despre care știm că au existat în epoca ungară. Autoritatea de care se bucuraseră cnezii și voievozii locali a trecut pe seama “banului” român, conducătorul provinciei. În documentele secolului al XIV-lea acești șefi locali nu mai există. Ulterior, prin “închinarea” de care vorbește cronică, banul a intrat

⁶⁶ *Istoria Țării Românești*, p. 1.

într-o relație de subordonare față de voievodul de la Argeș. Crearea unei formațiuni românești la ansamblul teritoriului cuprins între Carpații Meridionali, Olt, Dunăre și Porțile de Fier în condițiile exercitării aici a stăpânirii mongole s-a produs, desigur, cu permisiunea mongolilor. Din păcate nu cunoaștem nimic despre ce a însemnat stăpânirea mongolă la vest de Olt, inclusiv despre raporturile care au existat între mongoli și formațiunile locale din aria fostului banat unguuresc de Severin.

Colțul sud-estic al Banatului după 1291. Așa cum am arătat, după 1291, colțul sud-estic al Banatului actual, care aparținuse fostului banat unguuresc de Severin, a rămas în continuare la regatul Ungariei. În 1291 comitele de Keve și Caraș purta și titlul de ban de Severin; el era însă ban *in spe*. În condițiile anarhiei din regatul Ungariei de după moartea ultimului rege arpadian, Andrei III (1290-1301), în partea de răsărit a Banatului actual s-a înstăpânit banul Teodor Veyteh (de Voiteg), din neamul Csanád. El figurează între cei 11 oligarhi care au controlat efectiv regatul, pentru o perioadă mai lungă sau mai scurtă, în primele două decenii ale secolului al XIV-lea⁶⁷. Noul rege din dinastia de Anjou, Carol Robert, a reușit să înfrângă rezistența lui Teodor Veyteh și a fiului său Ioan, episodul încheindu-se cu recuperarea cetății Mehadia, cândva între decembrie 1320 și martie 1321⁶⁸. Colțul sud-estic al Banatului va fi înglobat comitatului Timiș, care

⁶⁷ Pentru această perioadă din istoria Ungarie vezi, între altele, Kristó Gy., *Die Arpaden-Dynastie*, p. 253-257.

⁶⁸ Episodul recuperării de către regalitate a părților de răsărit ale Banatului, la Györffy Gy., *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez (II)*, în *Történelmi Szemle*, 7, nr. 3-4, 1964, p. 537 și urm.; Maria Holban, *Contacts balkaniques et réalités roumaines aux confins danubiens du royaume de Hongrie. À propos de la publication de nouvelles sources concernant Basarab*, în *Revue Historique du Sud-Est Européen*, 3, nr. 3-4, 1965, p. 389-417; Eadem, *Despre raporturile lui Basarab* (vezi nota 70), p. 90-101; S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 63-72; Kristó Gy., *Az Árpád-kor háborúi*, p. 79-82.

s-a întins atunci în culoarul Timiș-Cerna, până la Dunăre. Cetatea Mehadia a fost centrul puterii regale în zonă și în jurul ei se va constitui către mijlocul secolului al XIV-lea districtul omonim.

În această zonă în secolul al XIV-lea nu a mai existat o organizare de tipul banatului. Termenii "ban" și "banat" apar în unele documente, dar într-un alt context. În documentele cancelariei ungare din secolul al XIV-lea "banul" și "banatul de Severin" au constituit de fapt un program de expansiune în direcția Țării Românești, de recuperare a pozițiilor pe care Arpadienii le deținuseră în Oltenia și de instaurare a suzeranității asupra statului care a înglobat acest teritoriu. Termenul nu a acoperit decât în unele perioade scurte realitatea unei stăpâniri ungare efective asupra unei părți din Oltenia. Problema stăpânirii Severinului (cetatea și ținutul din jur) și a banatului de Severin a marcat întreaga istorie a relațiilor dintre regatul ungar și Țara Românească în cursul secolului al XIV-lea. Multă vreme cetatea Severinului și banatul de Severin a fost principalul obiect de litigiu între cele două state⁶⁹.

Dincolo de existența unei anumite continuități în privința formulei de organizare a acestui teritoriu, rămâne faptul istoric al exercitării aici, în Oltenia și în colțul sud-estic al Banatului actual, a unei stăpâniri ungare relativ îndelungate, ce s-a întins pe parcursul a șase decenii (între 1231/1232 și 1291). Nu există ceva comparabil, în termeni de durată, în celelalte ținuturi situate la hotarele sudice și sud-estice ale regatului arpadian în secolul al XIII-lea.

⁶⁹ Pentru contenciosul ungaro-muntean în chestiunea Severinului, vezi studiile Mariei Holban, îndeosebi: *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei)*, în Eadem, *Din cronica relațiilor*, p. 126-154 (publicat prima dată în 1962); *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în «Cronica Pictată»*, *ibidem*, p. 90-125 (publicat prima dată în 1967).

Cele șase decenii au reprezentat o stabilitate extraordinară pentru acele vremuri și, fără îndoială, ea s-a răsfrânt asupra dezvoltărilor în plan economic, social și politic. Imaginea de lume așezată și de prosperitate pe care o creează Diploma Ioaniților pentru mijlocul secolului, este de neconceput în afara stabilității pe care o asigură stăpânirea ungară în țara Severinului. La adăpostul stăpânirii arpadiene, societatea românească de aici s-a putut dezvolta, inclusiv în ce privește structurile sale politice. Acestea au făcut posibilă creația statală românească de la sud de Carpați, în care Oltenia a fost parte constitutivă.

THE HISTORY OF A BORDER PROVINCE: THE BANATE OF SEVERIN IN THE XIIIth CENTURY

Abstract

The Banate of Severin was between 1231/1232-1291 a Hungarian province. Covering the south-east of present-day Banat and the present-day Oltenia, this territorial formation with its center in the Severin castle was in the XIIIth century one of the many provinces situated at the southern and southeastern border of the Hungarian kingdom. If compared with Mačva/Macsó, Braničevo/Barancs, Kučevo/Kucsó, Uzora/Ozora and Tuzla/Só – territories also organized between 1272-1273 in the banate formula –, one should state that the Hungarian rule over the Severin region was extremely lasting. The only interruptions were caused by the Mongolian invasion of 1241-1242 and by some Bulgarian attacks.

Given this fact, Severin is the best example of a Hungarian province at the southeastern border of the kingdom in the XIIIth century. This is why the study of the Severin's history is extremely useful for understanding the Hungarian border and the southeast policy of Hungary under the last Arpadians.

The Banate of Severin was created as a result of the conflict opposing the Hungarian kingdom and the Second Bulgarian Empire, in the years 1231-1232. Severin played an important role

in the southeast policy of the Hungarian kingdom in the XIIIth century. The new province facilitated the access to Vidin, which meant the opening of the second front against Bulgaria. Since the early 1230s, Severin was at the core of the Hungarian-Bulgarian dispute. It served an offensive military purpose against Bulgaria, but also against "Cumania" east of the Olt River and against Constantinople, as seen from the military obligations of the Hospitaller Knights settled in Severin in 1247.

After the Mongolian invasion of 1241-1242, which considerably weakened the Hungarian rule in southeastern Europe, the Banate of Severin was the only extra-Carpathians territory left under this rule. For another five decades, the Banate of Severin had been an outpost of the realm against the Tartars, and not only against Bulgaria.

The history of the Hungarian Banate of Severin ended in 1291. In that year, a forceful campaign up to the Danube led to the extension of the area ruled by the Mongolian Khanat created by Nogai on the Lower Danube. The extra-Carpathian territory of this Hungarian banate went to Nogai, and the border was pushed up to the Iron Gates of the Danube.

The internal realities of this territory were extremely important for the emergence of the Romanian Principality of Wallachia, sometime between 1291 and the end of the second decade of the 14th century, when the new State is mentioned in the Hungarian records. Although subjected to the Hungarian kingdom and to the Bane of Severin, the Romanian formations (knezates and voivodates) mentioned in the 1247 diploma followed their path. Around 1420, the territory between the Olt River and the Iron Gates appears included in the Principality of Wallachia, as an autonomous province, named Banate (*bănie*, in Romanian) of Severin.

CAPTIVITATEA LUI OTTO DE BAVARIA. CÂTEVA CONSIDERAȚII*

Ovidiu Cristea

Episodul care constituie subiectul rândurilor de față este foarte bine cunoscut istoricilor români. Otto de Bavaria, unul dintre candidații la tronul Ungariei după stingerea dinastiei Arpadiene, a căzut în captivitatea voievodului Transilvaniei, Ladislau Kan și a fost ulterior transferat unui conducător român. După o nouă captivitate, Otto a fost eliberat și s-a întors acasă după ce a străbătut "țara rușilor". Întemnițarea lui Otto de către voievodul Transilvaniei ar fi avut loc în vara lui 1307 și ar fi durat până înainte de 6 octombrie același an¹. După această dată ar fi fost transferat în mâinile românilor.

Evident acest ultim episod explică interesul historiografiei române pentru peripețiile prin care a trecut pretendentul la coroana Sfântului Ștefan. Numeroasele studii sau lucrări care s-au referit, fie și în treacăt, la acest episod nu au ajuns la un consens nici în privința identității personajului și nici a regiunii asupra căreia își exercita autoritatea. Pe rând a fost propusă plasarea formațiunii politice menționate de cronică rimată în Țara Românească, Moldova, Maramureș, Țara Făgărașului².

Țara Românească a părut să întrunească inițial adeziunea majorității istoricilor. Punctul de vedere formulat inițial de Robert

* O parte din referințele bibliografice necesare elaborării prezentei comunicări mi-au fost puse la dispoziție cu amabilitate de d-l profesor Șerban Papacostea. Îmi exprim și pe această cale întreaga recunoștință.

¹ A. Armbruster, *Românii în cronică lui Ottokar de Stiria: o nouă interpretare*, în *Studii. Revistă de istorie*, 25, nr. 3, 1972, p. 472-473.

² Vezi și observațiile lui A. Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*. București, 1999, p. 10.

Rössler a fost preluat și dezvoltat de Dimitrie Onciul³, Bogdan Petriceicu Hașdeu și Nicolae Iorga⁴. Ulterior a fost abandonat de istoricii români nu atât din cauza apariției între timp a unui argument greu de contestat, cât din pricina unei presupuse apropieri geografice între țara voievodului român și Halici. Potrivit lui Gheorghe I. Brătianu faptul că, în drumul de întoarcere spre Bavaria, pretendentul a străbătut Haliciul ar exclude Țara Românească și ar pleda pentru plasarea voievodului undeva pe teritoriul Moldovei⁵. Aceleași opinii s-a raliat, ulterior d-l Victor Spinei⁶. Acest argument este însă pus sub semnul întrebării de d-l Șerban Papacostea care, în lucrarea consacrată istoriei românilor în secolul al XIII-lea, afirma: “obiecția cade dacă avem în vedere faptul că la această dată stăpânirea Țării Românești se întindea și la răsărit de Carpați, unde intra în contact cu aria de hegemonie a Cnezatului de Halici”⁷.

D-l Papacostea considera că ipoteza situării voievodului menționat de Ottokar de Stiria în Țara Românească merită să fie

³ D. Onciul, *Radul Negru și originile principatului Țării Românești*, în Idem, *Scrieri istorice*. I. Ed. critică îngrijită de A. Sacerdoțeanu. București, 1968, p. 356, voievodul român e identificat cu Basarab. Ulterior, în *Origine Principatelor Române*, Dimitrie Onciul și-a modificat punctul de vedere doar în privința identității voievodului: “identitatea cu *Tugomir* e singura conjectură ce putem face cu privire la determinarea lui” (*ibidem*, p. 634, n. 82).

⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*. III. *Ctitorii*. Vol. îngrijit de Victor Spinei. București, 1993, p. 131, unde se presupune existența unei alianțe și chiar a unei legături de rudenie între Ladislau Kan și voievodul român. Discutarea pe larg a opiniilor istoricilor sus-amintiți la A. Armbruster, *Românii*, p. 464 și urm.

⁵ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*. Ed. V. Râpeanu. București, 1980, p. 183.

⁶ V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*. Chișinău, 1994, p. 233: “Pentru localizarea conducătorului românilor în Moldova pledează vecinătatea sa cu statul halician, o expediție a lui Iurii spre Țara Românească fiind mai greu de imaginat”.

⁷ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol*. București, 1993, p. 169, n. 112.

reconsiderată deoarece “nicăieri altundeva (...) nu e semnalată altă concentrare de puteri în mediul românesc, similară celei constatate la sud de Carpați”. Această observație și “alte indicii converg spre concluzia că țara pe care o avea în vedere cronică germană menționată e Țara Românească, poate împreună cu anexa ei transilvană, Țara Oltului sau Făgărașului, care, foarte plauzibil, în noua conjunctură creată de criza regatului ungar, și-a reluat caracterul de realitate politică românească”⁸.

Localizarea voievodului menționat de izvorul german în Moldova a fost mai întâi propusă de Ilie Minea⁹ și îmbrățișată ulterior de Gh. I. Brătianu¹⁰, Zenovie Pâclișanu¹¹, Constantin Cihodaru¹², iar mai recent de d-l Victor Spinei și de d-l Ioan-Aurel Pop¹³. D-l Spinei a nuanțat identificarea prin completarea dosarului cu informații din alte izvoare narative¹⁴ și prin introducerea unei precizări importante referitoare la textele utilizate: “dacă aventurarea pretendentului la coroana ungară prin Moldova are șansele să fie reală, în schimb nu este deloc cert că autorii cronicilor au utilizat terminologia geopolitică din vremea

⁸ *Ibidem*, p. 169-170.

⁹ I. Minea, *Informațiile românești ale cronicii lui Jan Dlugosz*. Iași, 1926, p. 12.

¹⁰ Gh. I. Brătianu, *Tradiția*, p. 182-185; Idem, *În jurul întemeierii statelor românești (I)*, în *Revista Istorică*, s. n., 4, nr. 1-2, 1993, p. 163.

¹¹ Z. Pâclișanu, *Unde a fost voievodul roman al cronicii lui Ottokar de Styria*, în *RIR*, 18, 1947.

¹² C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în *Studii și cercetări științifice. Istorie*, 11, nr. 1, 1960, p. 66.

¹³ I.-A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*. Cluj-Napoca, 1996, p. 188: Otto de Bavaria a fost trimis de Ladislau Kan în captivitate la un voievod român “vasal al său – din afara Transilvaniei (probabil din nordul Moldovei)”.

¹⁴ V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*. Chișinău, 1994, p. 233. Informațiile lui Ottokar de Stiria sunt coroborate cu alte surse menționate la nota 32: *Annales Osterhovenses; Continuatio canonicorum sancti Rudberti Salisburgensis, Chronicon de ducibus Bavariae* a lui Andreas de Regensburg și *Cronica Bavareză* a lui Ulrich Fûetrer.

lui Otto și că nu au aplicat-o pe cea contemporană lor”¹⁵. Această observație subliniază o problemă metodologică importantă. De foarte multe ori ignorăm motivele care i-au îndemnat pe autorii medievali să utilizeze o anumită terminologie și ne putem pune întrebarea în ce măsură dispunem de instrumentele adecvate pentru a evita capcanele surselor. Problema este cu atât mai serioasă cu cât regiunea este mai “excentrică”, adică mai puțin cunoscută pentru cronicar și publicul său.

Maramureșul a fost a treia regiune istorică în care s-a propus plasarea voievodatului amintit de cronică de Ottokar de Stiria. Ipoteza i-a fost inspirată lui Emil Lăzărescu¹⁶ tot de apropierea geografică dintre ținutul respectiv și Halici. Același argument era utilizat și de Radu Popa în monografia consacrată Țării Maramureșului¹⁷. Gh. I. Brătianu nu respingea ipoteza lui Emil Lăzărescu, pe care o considera “seducătoare”, dar preciza că mai probabilă era cea a lui Ilie Minea deoarece “o acțiune independentă a românilor din Maramureș împotriva unui stat puternic cum era principatul Galiței, nu e deloc verosimilă”. Un alt argument ar fi fost acela că “voievodul valah care se întorcea la 1247 de la curtea Hanului împreună cu voievozii ruteni, nu poate fi localizat în Maramureș”¹⁸. La rândul său Adolf Armbruster a arătat că “în nici un loc al cronicii sale, Ottokar nu lasă să se

¹⁵ V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 51; cf. V. Spinei, *Terminologia politică a spațiului est-carpatic în perioada constituirii statului feudal de-sine-stătător*, în vol. *Stat – Societate – Națiune, interpretări istorice*. Cluj-Napoca, 1982, p. 69.

¹⁶ E. Lăzărescu, *Despre voievodul românilor din 1307-1308, amintit în cronică de Ottokar de Styria*, în *AARMSI*, s. III, t. 37, 1944-1945, p. 309-323.

¹⁷ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*. Ed. a II-a îngrijită de A. Ioniță. București, 1997, p. 185: “Observăm și noi că fuga lui Otto de Bavaria de la acest voievod în Halici nu constituie argument pentru nordul Moldovei, deoarece Maramureșul ocupă o poziție geografică similară în raport cu Haliciul”.

¹⁸ Gh. I. Brătianu, *Tradiția*, p. 184.

întrevadă această vecinătate politico-geografică”¹⁹. În plus, Maramureșul nu ar fi făcut parte din voievodatul Transilvaniei²⁰, iar conducătorii acestui ținut ar fi fost adversari ai lui Carol Robert și partizani ai lui Otto de Bavaria²¹.

Ultima exegeză a informațiilor “Cronicii rimate”, se datorează lui Adolf Armbruster. Cu mai bine de trei decenii în urmă regretatul istoric a propus o nouă ipoteză în legătură cu localizarea voievodatului românesc. În analiza sa, Adolf Armbruster pornea de la două premise: necesitatea surprinderii logicii interne a textului prin raportarea informațiilor referitoare la români la alte pasaje “în primul rând pentru mai buna înțelegere a terminologiei utilizate de cronicarul versificator”²² și nevoia de a plasa evenimentele în contextul istoric general, autorul menționat considerând că, de obicei, episodul a fost “desprins de situația societății românești de la sfârșitul veacului al XIII-lea și începutul veacului următor”²³. La aceste premise istoricul a propus și o nouă traducere a pasajelor de cronică și, în final, ipoteza localizării voievodului român în Țara Făgărașului. În sprijinul punctului său de vedere Adolf Armbruster aducea încă două argumente. Primul stabilea o apropiere între textul lui Ottokar de Stiria și expresiile *silva Blachorum* și *terra Blachorum* din diplomele ungurești. Al doilea, ceva mai alambicat, pornea de la un pasaj din *Chronicon Posoniense* în care se afirmă că Ladislau Kan l-ar fi trimis pe Otto lui Ugrinus la Szeged. Această mențiune ar fi rezultatul unei contaminări: “în afirmația autorului anonim al cronicii pojonene se îmbină amintirea trimiterii lui Otto la Făgăraș – proprietate de

¹⁹ A. Armbruster, *Români*, p. 466.

²⁰ Z. Pâclișanu, *Unde a fost*, p. 121; Gh. I. Brătianu, *În jurul întemeierii*, p. 163; A. Armbruster, *Români*, p. 467.

²¹ A. Armbruster, *Români*, p. 467. Pentru această afirmație nu se face nici o referire la vreun izvor sau lucrare modernă.

²² A. Armbruster, *Români*, p. 468.

²³ *Ibidem*.

iure dar nu *de facto* a lui Ugrinus – cu faptul că Ugrinus își avea sediul de bază la Seghedin²⁴. Cronicarul ar fi produs o dublă substituție: în locul unui voievod român l-ar fi plasat pe Ugrinus despre care ar fi știut că a dobândit proprietăți în Făgăraș; apoi ar fi înlocuit această regiune cu Szeged-ul unde magnatul ungar își avea “sediul de bază”.

Ipoteza ar părea confirmată de concluziile la care ajungea, trei ani mai târziu, Lucian Chițescu deși, în mod paradoxal în sprijinirea concluziilor sale autorul menționat a folosit puncte de vedere mai vechi, ignorând studiul lui Adolf Armbruster. Pe baza descoperirilor arheologice și în special a ceramicii de la Breaza, Cetățeni, Curtea de Argeș, Lucian Chițescu susținea existența unei formațiuni politice românești pe ambele versante ale Munților Făgăraș, pe care o identifica cu voievodatul lui Seneslau. Descălecatul ar fi însemnat așadar numai “mutarea scaunului, a centrului politic dintr-o parte în alta a Carpaților în cadrul aceleiași comunități și al aceleiași formațiuni politice”²⁵. Ne putem însă întreba dacă mărturiile arheologice pot permite trasarea cu oarecare probabilitate a limitelor unei formațiuni politice și dacă caracterul “unitar” al culturii din aria luată în discuție este într-un contrast izbitor cu zonele adiacente²⁶. De asemenea, s-ar putea reproșa autorului încercarea de a “demonstra” cu orice preț “evoluția asemănătoare și paralelă a celor două țări române” și, implicit, teza marxistă potrivit căreia statul nu este “nicidecum o

²⁴ *Ibidem*, p. 475-476.

²⁵ L. Chițescu, *O formațiune politică românească la Nord și Sud de Munții Făgăraș în secolul al XIII-lea*, în *Revista de Istorie*, 28, nr. 7, 1975, p. 1057-1067.

²⁶ În intervențiile pe marginea comunicării mi s-a atras atenția asupra faptului că argumentele acestui studiu sunt foarte șubrede și că, prin urmare, nu pot fi reținute. Le sunt recunoscător pentru observațiile aduse d-nei Maria Emilia Țiplic, d-lor Adrian A. Rusu și Silviu Oța. În plus, mare parte a materialului arheologic folosit ca argument de studiu luat în discuție este încă inedit.

putere impusă societății din afară ... El este, dimpotrivă, un produs al societății pe o anumită treaptă de dezvoltare”²⁷.

În concluzie, ipoteza plasării conducătorului român din cronica rimată în Țara Făgărașului are, așa cum observa d-l Antal Lukács, “punctele ei slabe”. Autorul menționat pledează, ca și d-l Șerban Papacostea, pentru localizarea voievodului pe teritoriul Țării Românești adăugând “Problema s-ar rezolva de la sine dacă am accepta restaurația munteană în Făgăraș la cumpăna veacurilor XIII-XIV. În acest caz Țara Oltului ar fi făcut parte din statul muntean încă de la începuturile acesteia din urmă și ar fi rămas în hotarele ei de-a lungul întregului secol al XIV-lea. O asemenea ipoteză, care nu este nouă în istoriografia română, ar modifica în mod radical și concepția asupra originii ducatului Țării Făgărașului”²⁸.

Din această scurtă trecere în revistă a principalelor puncte de vedere exprimate se pot desprinde câteva concluzii. În multe situații (din fericire există și excepții semnificative) discuția în privința pasajului din cronica rimată a ignorat cu totul realitățile arheologice. Această situație, explicabilă prin “neîncrederea” pe care istoricul de cabinet o resimte în fața datelor arheologice care par să-i scape de sub control, a făcut ca, în cele mai multe rânduri, dezbaterea să se poarte doar în jurul izvorului scris. Acesta este însă ambiguu și nu permite o identificare precisă nici a

²⁷ L. Chițescu, *O formațiune politică*, p. 1063.

²⁸ A. Lukács, *Țara Făgărașului*, p. 171; cf. opinia exprimată anterior de S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotorpirii ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*. București, 1980, p. 60: “Noua interpretare a pasajului cronicii lui Ottokar de Styria ridică însă neapărat problema relației dintre această țară românească nord-carpatică și organizarea politică de pe versantul sudic al aceluiași Carpați făgărașani. În acest sens mărturiile izvorului styrian ar fi un argument în favoarea modalității de descifrare a tradiției istorice a descălecatului Țării Românești, propusă de Gheorghe Brătianu”.

voievodului amintit, nici a regiunii asupra căreia își exercita autoritatea. De aici și permanenta deplasare spațială operată de istorici de-a lungul timpului în încercarea de a armoniza cunoștințele dobândite din analiza altor izvoare scrise cu informațiile cronicii rimate. Este surprinzător însă că nu a fost luat în calcul un amănunt banal. Lucrarea lui Ottokar de Stiria este o cronică în versuri, adică o operă asupra căreia s-au exercitat două tipuri de constrângeri: unele specifice scrierii istoriei, celelalte caracteristice versificării. Nu știm dacă relatarea lui Ottokar a avut drept sursă un alt document scris sau o relatare prin viu grai și nu știm nici ce impact a avut transpunerea în versuri a peripețiilor lui Otto de Bavaria asupra sursei folosite de cronicarul stirian. Există deci riscul ca toată discuția purtată în jurul semnificației lui "*über walt*" să nu ofere decât iluzia plasării spațiale corecte a voievodatului românesc. Este la fel de posibil ca Ottokar nici să nu fi avut o idee precisă asupra regiunii în care a fost expedit pretendentul la coroana Ungariei de către Ladislau Kan. De aici ar rezulta și terminologia destul de vagă menită totuși să ofere cititorilor o idee asupra zonei în care s-au desfășurat evenimentele.

Încercarea de a analiza percepția geografică și de terminologia utilizată de autorii medievali din secolul al XIII-lea și începutul celui de-al XIV-lea²⁹ poate să ne ofere o imagine asupra felului în care autorii occidentali surprindeau realitățile politice ale Europei Orientale. Există însă și câteva pericole. Unul ar fi cel al anacronismelor, sesizat de d-l Victor Spinei³⁰. Ne putem întreba, pe bună dreptate, în ce măsură un autor nu transpune într-o epocă mai veche terminologia epocii sale. Un alt pericol ține de ceea ce Umberto Eco ar numi "*excesul de intertextualitate*", adică stabilirea de către istoric a unor conexiuni între texte care par să vorbească despre același lucru. Altfel spus, nu cred că "*über walt*"

²⁹ V. Spinei, *Moldova*, p. 38-69 (capitolul *Denumirea atribuită spațiului est-carpatic în secolele XI-XIV*).

³⁰ Vezi supra n. 15.

din textul lui Ottokar de Stiria poate fi apropiat de expresia *silva Blacorum* din privilegiul acordat de regele Andrei al II-lea sașilor³¹. Cele două sintagme nu se suprapun, iar contextul în care sunt inserate nu permite o apropiere decât forțând cele două izvoare.

Mult mai relevantă ar fi compararea faptelor relatate de Ottokar de Stiria cu cele povestite de alte surse narative, care au relatat la rândul lor peripețiile prin care a trecut Otto de Bavaria. S-ar putea invoca drept contraargument faptul că textele sus-amintite sunt posterioare autorului stirian și că, din acest motiv, sunt foarte puțin utilizabile. Obiecția este întemeiată. Totuși, nu trebuie pierdut din vedere că, în multe cazuri, aceste surse târzii au folosit izvoare contemporane evenimentelor relatate. Este adevărat că nu știm în ce măsură sursa utilizată a fost reprodusă cu fidelitate, dacă a fost combinată cu alte informații, comprimată ș.a.m.d. și, din acest motiv, trebuie păstrată prudența³².

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, ar trebui ținut cont de ceea ce Adolf Armbruster definea drept necesitatea surprinderii logicii interne a textului. Aș avea o singură obiecție față de abordarea sus-amintită. Adolf Armbruster a pornit de la premisa veridicității relatării lui Ottokar de Stiria încercând să deslușească, printr-o nouă lectură, localizarea unui voievodat românesc. Există însă posibilitatea ca tot ceea ce ne spune cronica rimată să fie ori rezultatul unei invenții literare menită să sporească efectul dramatic al peripețiilor prin care a trecut Otto de Bavaria, ori urmarea unei confuzii. Prima presupunere pornește de la observația banală că, de multe ori, cronicarii medievali au introdus în narațiunea lor anecdote menite să amplifice o anumită idee. În legătură cu Otto de Bavaria poate fi amintit în acest sens

³¹ Acest argument la A. Armbruster, *Români*, p. 475.

³² Nu este aici locul unei dezbateri metodologice asupra surselor narative. Exemplul cronicilor venețiene este suficient pentru a indica faptul că, de multe ori, surse târzii au copiat izvoare anterioare. În acest fel avem la dispoziție astăzi un număr foarte mare de date care altfel ar fi fost pierdute.

episodul pierderii coroanei, relatat de cronica pictată de la Viena, și reluat de cronica lui Veit Arnpeck. Potrivit acestor texte, de teama dușmanilor, Otto a făcut să fie închisă coroana Sfântului Ștefan într-o lădiță. Într-o noapte legăturile acesteia s-au desfăcut și a căzut din șa fără ca nimeni să bage de seamă. Coroana a fost recuperată a doua zi, dar, pentru cronicar, întâmplarea fusese de rău augur și nu putea prevesti decât faptul că purtătorul ei avea să o piardă, o dată cu cinstea³³.

A doua ipoteză pornește de la observația că o a doua captivitate a lui Otto de Bavaria a avut loc, potrivit altor izvoare, în teritoriile Poloniei, nicidecum într-un voievodat românesc. Nicolae Iorga menționa în *Istoria românilor* cele trei captivități ale lui Otto fără a insista însă asupra nepotrivirilor flagrante dintre cronica rimată și izvoarele care amintesc prizonieratul polonez al lui Otto.

*

În cele ce urmează “scenariul” propus de cronica rimată va fi comparat cu datele oferite de alte texte narrative. Nu am pretenția de a epuiza dosarul cronicilor care fac referiri la întâmplările prin care a trecut Otto de Bavaria. Cred însă că s-ar putea trage o concluzie în privința localizării “voievodului român” doar după stabilirea unui inventar cât mai complet al surselor, și după sesizarea legăturilor, eventual a împrumuturilor dintre diferite cronică.

³³ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor XI. Cronica pictată de la Viena*. București, 1937, p. 103: “Quid enim per hoc quod illa corona cecidit intelligo, nisi quia dux ille usque vitam suam portare non potuit hanc coronam, sed amisit de capite coronam ipsam periter ed honorem. Quid est quod a nullo inventa sed ab ipsis qui portabant? Nisi quod ne Pannonia data sibi corona ab angelo privaretur.” V. Arnpeck, *Sämtliche Chroniken*. Herausgegeben von G. Leidinger. München, 1915, p. 244: “quia dux ille usque ad vitam suam portare non potuit, et a nullo inventa, ne Pannonia data sibi corona ab angelo privaretur”; cf. vers. din *Bayerische Chronik*, p. 522: “damit das das ungrisch reich nit wurd beraubt der kron, di der engel pracht het”.

O primă observație: cu excepția cronicilor ungurești, aventura lui Otto de Bavaria și-a găsit ecou în izvoare narative din spațiul german. Povestea este de altfel extrem de concisă, luptele pentru tronul Ungariei fiind comprimate de mulți dintre cronicari într-un singur paragraf. Referirile la contracandidații lui Otto și la grupările nobiliare care îi sprijineau sunt extrem de firave. Thomas Ebendorfer amintește faptul că, pentru încoronare, a fost nevoie de recuperarea coroanei din mâinile lui Venceslav al Boemiei³⁴. Nici măcar motivele alegerii ducelui Bavariei nu sunt întotdeauna explicit formulate. *Chronica de ducibus Bavariae* amintește faptul că Otto, prin mama sa, era nepot al lui Bela al IV-lea (*nepos ex matre Bele regis Ungarie*), restul cronicilor sugerând alegerea de către mai marii regatului Sfântului Ștefan datorită calităților personale: *vir magni consilii atque potencie* (Cronica universală din Köln, *Chronica de ducibus Bavariae*) ultimul izvor adăugând acestor însușiri înrudirea cu familia Arpadiană.

Evenimentele care au precedat captivitatea lui Otto au atras prea puțin atenția cronicarilor. Unii autori amintesc faptul că regele Germaniei, Albert de Habsburg, s-a opus acestei alegerii lui Otto de Bavaria ca succesor la tronul regatului Sf. Ștefan. În anumite cazuri (Cronica universală din Köln, Cronica universală a călugărului Albert, *Chronica de ducibus Bavariae*) se insistă pe faptul că ducele a sosit în regat cu multă oaste și că, ulterior, unii dintre magnați l-au convins să o trimită înapoi în Bavaria. Thomas Ebendorfer face scurte referiri la încoronarea lui Otto, dar relatarea sa pare să fie o variantă prescurtată a Cronicii pictate de

³⁴ Thomas Ebendorfer, *Chronica Austriae*. Herausgegeben von Al. Lhotsky. Berlin-Zürich, 1967, p. 205. Pentru contextul general v. P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary*. Transl. by T. Pálosfalvi, London-New York, 2001, p. 129-130.

la Viena³⁵. Asemănări evidente cu acest din urmă text prezintă și cronica lui Veit Arnpeck, precum și *Bayerische Chroniken*.

Urmează apoi relatarea episodului luării în captivitate de către voievodul Transilvaniei. Acesta este adeseori numit, dar există și cazuri în care se face doar o referire destul de vagă: Otto ar fi fost capturat de către unul dintre mai marii regatului Ungariei care l-a atras într-o cursă sub pretextul invitației la un ospăț. Nu se specifică nicăieri cât a durat captivitatea lui Otto, nu există consens în privința motivelor luării sale în prizonierat și nici în privința cauzelor eliberării sale. În unele texte se afirmă că voievodul Transilvaniei a dorit să-i smulgă însemnele regale, în alte cazuri se spune că Ladislau Kan a dorit să încheie o alianță matrimonială. Potrivit surselor care amintesc acest detaliu, Otto ar fi refuzat cererea voievodului Transilvaniei și ar fi reușit să scape din captivitate grație unui slujitor. Alte izvoare, printre care cronica rimată, susțin că eliberarea s-ar fi datorat intervenției regilor Serbiei și Bulgariei³⁶.

Să se fi transformat acest *quodam servus* sub pana lui Ottokar de Stiria în *rex Serviae*? Indiferent de răspunsul la această întrebare este semnificativ să observăm că, întreg episodul povestit de autorul stirian despre peripețiile lui Otto în ținuturile

³⁵ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, p. 102: "Interdum vero filii Henrici et quidam alii nobiles Otthonem ducem Bavarie subintroducunt in regem Hungarie, qui veniens et coronam regni a Vencezlaio oblatam petivit sibi dari, ac secum ferens anno domini MCCCIV-o Albam regalem civitatem petiit et ubi coronaretur legitime in regem. Quem Benedictus episcopus Wesprimiensis et Frater Anthonius episcopus Chanadiensis in regem inunxerunt, et dicta corona regia coronarunt. Inde Budam veniens et in die sollempni in decore regio coronam sanctam habens in capite per omnes plateas et vicos incedebat eques cum populo copioso, ut cunctis se esse regem legitimum publicaret. Qui in brevi terram Erdelw cum Beke filio Thome censuit visitare, ubi Ladizlaus Woyvoda ipsum captivavit et in castro suo tenuit vinculatum multis diebus. Qui miserabili fortuna sibi occurrente, de regno expellitur hungarorum".

³⁶ Pentru alte versiuni v. A. Armbruster, *Români*, p. 473, n. 46.

românilor, nu își găsește corespondent în nici un alt izvor. Doar în cronica rimată găsim referiri la solia trimisă de Ladislau Kan la “românul care în toate chestiunile era stăpân deasupra celorlalți”³⁷. Voievodul Transilvaniei lăsa să se înțeleagă că dacă românii ar fi reușit să-i smulgă coroana și-ar fi asigurat recunoștința viitorului rege al Ungariei³⁸. Textul ar sugera că Ladislau Kan ar fi acționat în interesul lui Carol Robert. Totuși o cercetare recentă consacrată voievozilor Transilvaniei de către d-l Kovács András consideră că Ladislau Kan nu ar fi acordat sprijin nici unui pretendent la tronul Ungariei “deoarece și-a dat seama că impunerea oricărui candidat ca rege va însemna – mai repede sau mai târziu – limitarea propriei sale puteri”³⁹. Abia la 27 noiembrie 1308 Ladislau și-a trimis reprezentanți la adunarea regatului care l-a recunoscut la 27 noiembrie 1308 pe Carol Robert drept rege⁴⁰.

Tot din textul cronicii rimate s-ar putea deduce că și românii s-ar fi aflat în tabăra lui Carol Robert de Anjou. Indiciile în acest sens sunt destul de firave. O scrisoare expedită din Roma în 1301 menționa că situația pretendentului napoletan era destul de precară și că alături de el sunt puțini “în afară de cumani, fiindcă se spune că cumanii sunt cu el [=Carol Robert]” (*Et habet paucos nisi Cumanos, quia dicitur, quod Cumani sunt cum eo*)⁴¹. Cam la

³⁷ Traducerea aparține lui A. Armbruster, *Români*, p. 469.

³⁸ *Ibidem*, p. 470.

³⁹ Kovács A., *Voievozii Transilvaniei și evoluția instituției voievodale până la începutul secolului al XV-lea*. Teză de doctorat. București, 2005, p. 182.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 183.

⁴¹ *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen zur kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327)*. Ed. H. Finke. I-III. Berlin-Leipzig, 1908-1922, doc. 75, p. 112. Scrisoarea a fost expedită Ganfridus “abbas Fuxensis” și arhidiacon “Terrachonensis” din Roma la 9 decembrie 1301, iar pasajul referitor la luptele pentru tronul Ungariei este următorul: “Factum regis Ungarie nepotis sui non est in bono statu, quia rex Boëmie tenet maiorem partem regni et maiores de

aceeași situație se referă și Tolomeo di Lucca când spune despre Carol Robert că avea de partea sa *aliquos principes illius regionis et Cumanos ac multitudinem Tartarorum*⁴². Românii nu apar explicit menționați în nici una dintre surse, care se referă de altfel la lupta dintre Venceslav și Carol Robert⁴³. Despre situația intervenită după încoronarea lui Otto de Bavaria, Adolf Armbruster a presupus că românii, ca și ungurii s-au temut că alianța dintre rege și sașii transilvani le-ar fi pus în pericol privilegiile obținute de la regii Arpadieni⁴⁴. Presupunerea ar avea nevoie de câteva repere documentare sigure care, în momentul de față, lipsesc.

De altfel toate aceste considerații riscă să se transforme într-o dezbatere fără fond dacă ținem cont de faptul că Ottokar de Stiria este singurul autor care amintește trecerea lui Otto de Bavaria din mâinile lui Ladislau Kan în cele ale românilor. Despre o a doua captivitate se vorbește în câteva izvoare narative, dar

regno adherent ei. Uterque tamen eorum coronatus est et archiepiscopus, qui coronavit regem Boëmie, propter hoc citatus eram ad curiam, set mors prevenit citationem. Electus Strigoniensis, qui consuevit coronare reges Ungarie, coronavit nepotem regis Sicilie, non tamen in civitate consueta, quia non potuerunt intrare nec fuerunt admissi, sed extra in campis. Et habet puacos nisi Cumanos, quia dicitur, quod Cumani sunt cum eo. Alia nova que sunt in curia, scribo domino Valentino”.

⁴² *Ptolemaei Lucensis Annales*, în vol. *Cronache dei Secoli XIII e XIV*. Ed. Carlo Minutoli. Firenze, 1876, p. 103 [Documenti di Storia Italiana pubblicati a cura della R. Deputazione sugli studi di Storia Patria per le provincie di Toscana dell'Umbria e Delle Marche, tomo VI]: “Eodem anno (1301) controversia orta est in Hungaria de regno inter Regem Boemiae, qui filium suum cum favore aliquorum principum coronari ordinavit in Buda et regem Carolum filium Caroli Martelli nati in Hungaria qui similiter coronari procuravit, habens in suo favore aliquos principes illius regionis et Cumanos ac multitudinem Tartarorum”.

⁴³ Vezi și considerațiile lui L. Krăstev, *Une hypothèse concernant l'origine du voievode valaque Jean Basarab (env. 1324-1352)*, în *Etudes Blakaniques*, nr. 4, 2000, p. 113-114 și n. 37 menționează că în 1304 Carol Robert a fost susținut și de țarul Mihail Șișman.

⁴⁴ A. Armbruster, *Românii*, p. 474-475.

aceasta s-ar fi petrecut în ținuturile ducelui Poloniei după ce, deghizat, ducele Bavariei străbătuse Rusia și Prusia. Ajuns la Bratislava ar fi fost însă recunoscut de un cavaler (*quodam milite*) și luat prizonier. După asemenea aventuri amintind pe cele ale lui Richard Inimă de Leu⁴⁵, Otto a fost în sfârșit eliberat doar după ce s-a căsătorit cu fiica "ducelui" Poloniei. Izvoarele care oferă această versiune se referă la spațiul locuit de români doar când sunt menționate teritoriile străbătute de Otto după fuga din Transilvania. Acestea sunt desemnate fie drept "*extranea et incognita loca per regna Rutenorum atque Bulgarie*", fie "*Walachiam, Rusciam, Poloniam*" (cu varianta "*Walachey, Reussen und Polant*" / "*Balachey, Reissen und Bolon*"), fie "*Ruscia et Brucia*". Desemnarea regiunilor străbătute drept străine și necunoscute este destul de sugestivă și ne ajută să sesizăm cam care era percepția geografică "occidentală" asupra acestui spațiu. Se poate observa că "Valahia" nu apare menționată în toate cazurile, dar se poate presupune că, uneori, era inclusă în sintagme de genul *regna Rutenorum atque Bulgarie*.

În acest sens pledează două descrieri destul de ample ale Europei Orientale, elaborate în primii ani ai secolului al XIV-lea. Prima, de mult timp cunoscută, este opera unui anonim și era menită să ofere toate informațiile necesare pregătirii cruciadei lui Carol de Valois⁴⁶. Autorul nu îi menționează pe români și amintește că regatul Ungariei este mărginit în partea de răsărit de Rusia, Bulgaria și Rutenia⁴⁷. Întinderea Bulgariei spre nord nu este

⁴⁵ Apropierea este făcută de N. Iorga, *Istoria românilor*. III. Ctitorii, p. 131.

⁴⁶ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*. II. Descrierea Europei Orientale de Geograful Anonim. București, 1934.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 32: "Circuncingitur autem ungaria ex parte orientis Rasia, Bulgaria et ruthenia que sunt medie inter dictum regnum et greciam ut dictum est".

foarte clar delimitată, menționându-se că se învecinează cu Rutenia și că prin mijlocul său trece Dunărea⁴⁸.

Un alt izvor publicat recent de d-l Șerban Turcuș⁴⁹ îi amintește pe “*Rumeni e i Valacchi, e quali sono due grandi generazioni, e anno reame e sono paghani*”⁵⁰ atunci când descrie regatul Ungariei considerat a șaptea provincie a Europei. Potrivit acestei descrieri, de asemenea anonime, datată 1314, Rutenia “acum numită Rusia” și Bulgaria constituiau a noua, respectiv a unsprezecea provincie a Europei. Nici acest izvor nu oferă foarte multe detalii, nici măcar în privința vecinilor fiecărei provincii. În plus, potrivit criteriilor sec. XXI, ordinea enumerării nu este făcută după un criteriu foarte strict d-l Turcuș observând că din a treia provincie, Tracia, se sare la Dacia (=Danemarca), iar Ungaria este plasată după Suedia⁵¹. Singura concluzie care se poate desprinde este că, cu excepția misionarilor și a negustorilor care se aventurau în răsăritul continentului, occidentalii aveau o idee destul de vagă asupra geografiei acestor ținuturi⁵². Din această perspectivă orice discuție privind localizarea unor teritorii este extrem de riscantă în lipsa unor repere sigure.

În cazul aventurilor lui Otto de Bavaria există prea multe semne de întrebare pentru a mai continua dezbateră în privința localizării voievodului amintit. Cronica rimată a lui Ottokar de Stiria este singurul izvor care amintește de captivitatea lui Otto la români și, așa cum s-a remarcat deja, întâmplările prin care a trecut prezintă numeroase afinități “cu un larg fond legendar

⁴⁸ *Ibidem*, p. 27: “per medium istius imperii transit danubius fluvius, quod ita excrescit ex multitudine aquarum in ipso intratium”.

⁴⁹ Ș. Turcuș, *Prima mărturie străină despre etnonimul roman (1314)*, în *Cele Trei Crișuri*. S. III, 1, nr. 7-9, 2000, p. 1-14.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 6.

⁵¹ *Ibidem*, p. 5.

⁵² Cf. observațiile făcute pentru ținuturile Europei răsăritene de L. S. Chekin, *Lower Scythia in the Western European Geographical Tradition at the time of the Crusades*, în *Harvard Ukrainian Studies*, 15, nr. 3-4, 1991, p. 289.

medieval"⁵³. Se poate presupune că în lungul drum de întoarcere dinspre Ungaria spre Bavaria, pretendentul la coroana Ungariei a străbătut și teritorii locuite de români. Dacă acestea se aflau în Făgăraș, Maramureș, Țara Românească sau Moldova este, în stadiul actual al documentației imposibil de precizat.

QUELQUES REMARQUES SUR LA CAPTIVITÉ D'OTTON DE WITTELSBACH

Résumé

Les informations de la chronique versifiée rédigée par Ottokar de Styrie ont fait depuis longtemps l'objet de l'analyse des médiévistes Roumains. C'est un témoignage important car il semble donner des renseignements sur l'organisation politique des Roumains au début du XIVe siècle, époque assez mal connue à cause du caractère faible de la documentation. En effet, la chronique en vers est une des rares témoignages écrits datant à la veille de la création de la principauté de Valachie. L'ouvrage d'Ottokar insiste à travers un bon nombre des vers sur les mésaventures hongroises d'Otton de Wittelsbach, un des prétendants à la couronne de Saint Etienne au moment de l'extinction de la dynastie Arpadienne. Capturé par le puissant voïévode de la Transylvanie, Ladislas Kan, le duc de Bavière a été confié plus tard aux soins d'un chef valaque. Après une autre période de captivité Otton de Wittelsbach a obtenu finalement sa liberté et a pu se retourner à son pays d'origine.

Pour l'historiographie roumaine le problème consiste dans la détermination de la région sur laquelle gouvernait le chef valaque, mais les repères pour une localisation précise sont très

⁵³ Observația aparține lui A. Armbruster, *Români*, p. 471, n. 31; v. și observațiile formulate anterior de N. Iorga, *Istoria românilor*. III. *Ctitorii*, p. 131.

faibles. Il y a seulement deux mots «*über walt*» (c'est-à-dire au delà de la forêt/de la montagne) qui peuvent servir comme point d'appui pour l'analyse. Pourtant on a essayé assez souvent d'identifier la région où a eu lieu la seconde captivité d'Otton. Tour à tour on a proposé la Valachie, la Moldavie, le Maramureș ou enfin la terre de Făgăraș, mais les hypothèses restent peu convaincantes; d'abord parce qu'on a appliqué au récit un sorte de lit de Procuste. On a essayé d'établir une concordance entre les informations de la Chronique en vers et les connaissances historiques modernes. En seconde lieu parce qu'on a oublié volontairement que, dans l'élaboration d'une chronique versifiée aux contraintes historiographiques s'ajoutent celles propres au versification. Enfin parce qu'on a compris les informations d'Ottokar au pied de la lettre.

Une comparaison avec d'autres sources qui racontent les avatars du prétendant bavarois montre qu'il y a beaucoup des raisons pour mettre en question la captivité «*valaque*» d'Otton de Wittelsbach. La chronique versifiée est le seul document qui en fait mention et, comme observait déjà Nicolae Iorga les mésaventures d'Otton ont de fortes ressemblances avec un fond légendaire médiéval largement répandu.

ANEXA

I

Cronica universală din Köln

In huius quidem regis Alberti tempore inclitus Otto dux Bavarie, vir magni consilii atque potencie, per principes et optimates regni Ungarie, quod tunc rege vacabat, vocatus in regem fuit electus. Cum idem dux pro accipiendo sibi regno Ungariam cum exercitu potenti fuisset ingressus, non multo post tempore ad procuracionem prefati Alberti regis Romanorum, in quem idem dux Bavarie numquam consenserat, sed semper eidem contrarium se gerebat, per fraudem aliquorum maiorum dicti regni Ungarie, ut tantum dimitteret exercitum, persuasus, cum quadam die per unum de principibus ad castrum eiusdem epulaturus ad convivium fuisset vocatus, dimissis iam a se suis, detentus fuit in eodem castro et inde ad diversa extranea et incognita loca per regna Rutenorum atque Bulgarie exilio relegatus. Ad ultimum autem Deo auxiliante per quosdam sui cognicionem habentes pervenit in Prusiam, ubi a fratribus de ordine Teutonicorum honorifice receptus, ductu eorundem ad patriam suam extitit restitutus⁵⁴.

II

Cronica universală a călugărului Albert

Huius eciam Alberti temporibus Otto dux Bavarie inclitus per principes regni Ungarie, qui tunc rege carebant, vocatus et electus. Cum pro accipiendo sibi regno cum exercitu Ungariam intrasset, post non diu per prefatum Albertum, quia sibi numquam consentire voluit, sicut a multis opinatur, proditus et fraude maiorum regni, ut exercitum dimitteret, persuasus. Cum

⁵⁴ *Die Kölner Weltchronik 1273/88-1376*. Herausgegeben von R. Sprandel, in *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum germanicarum*. N. S. München, 1991, p. 65-66.

quadam die per unum ipsorum ad convivium fuisset invitatus, in quodam castro capitur et ad diversa loca incognita per Bulgarorum et Ruthenorum regna fuit deductus. Sed post III annos sui exilii Deo mirabiliter disponente venit in Prussam, ubi a fratribus ordini Theutonicorum cognitus per ipsos ad patriam suam et salvus restitutus⁵⁵.

III

Thomas Ebendorfer, Cronica Austriei

Qua tempestate quidam prepotentes Ungari Ottonem ducem Babarie(sic) accesiunt ad regnum. Qui recuperata corona a Wentyeslao in Alba a Vesprimiensi et Chanadiensi episcopis inungitur et veniens Budam scemate regio per plateas eques incedit, ut suam magnificenciam cunctis patefaceret. Sed haud longius Ladislaus vayvoda Transilvanus ipsum detinuit et extorta ab eo corona miserabiliter suo in castro in vincula coniecit et postea regi Ruscie presentavit, a quo tandem libertati donatus ad natale solum cum rubore cogitur remeare anno Domini MCCCVIII. Hic Otto, ut prepissum est, filius filie Bele quondam regis Ungarie Bohemiam ingressus obtinuit coronam Ungarie, sceptrum et alia insignia regalia cum tunica sancti Steffani contra voluntatem regis Alberti qui omnes aditus sibi clauserat veniendi <in> Ungariam. Sed ipse latenter in forma mercatoris cum suis insidias declinavit et ad transfretandum Danubium in Vischamund venit ubi dum corona requisita esset, non est reperta. Attonitis ergo omnibus hiis, qui eam commendatam habebant, reversus, per viam qua venerat, in quibusdam paludibus reperit⁵⁶.

⁵⁵ *Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/77-1454/56*. Herausgegeben von R. Sprandel, in *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum germanicarum*. N. S.. München, 1994, p. 211.

⁵⁶ Thomas Ebendorfer, *Chronica Austriae*. Herausgegeben von Al. Lhotsky. Berlin-Zürich, 1967, p. 205-206.

IV

Veit Arnpeck, Sämtliche Chroniken

Hic Otto coronatus in brevi terram Erdeln censuit visitare. Ubi Ladislaus Wayvoda ipsum captivavit et in castro suo multis diebus vinculatum tenuit, quia eius filiam ducere noluit, sed a quodam servo liberatus est. Qui tam miserabili fortuna sibi occurrente de regno expellitur Hungarorum. Deinde per Walachiam, Rusciam, Poloniam utservus cucurrit et Bratislaviam venit. Ubi a quodam milite cognitus a duce Polonie secundo captus. Qui Agnetem filiam suam sibi desponsavit et honorifice cum sua milicia ad propria remisit. Ex qua postea genuit Hainricum iuniorem ducem de Naterberg dictum a castro, in quo nutritus fuerat, nec unquam in Hungariam est reversus⁵⁷.

V

Chronica de ducibus Bavariae

Anno Domini MCCC^oIX^o mortuo rege Ungarie sine heredibus dominus Otto dux Bavariae inferioris, vir strenuus et bellicosus, nepos ex matre Bele regis Ungarie, a baronibus Ungarorum in Ungariam est vocutus ut tamquam vicinior ipsius regni heres in regem coronatus Ungariam possideret. Cum igitur cum forti et nobili Bavarorum miliciam metas Ungarie attigisset, occurrentes Ungari gloriose eum exceperunt consulentes ei ut Bavarica milicia ad propria remissa secure se eorum fidei commendaret. Quo facto, in civitatem metropolitanam dictam Oven ab Ungaria est deductus et ibidem gloriose est coronatus et multipliciter honoratus. Cum autem citeriores partes Ungarie disponderet perlustrare, quidam de prepotentibus Ungarie eum captivarit et diu in custodia tentum noluit dimittere, nisi filiam suam reciperet in uxorem. Quo renuente tandem cuiusdam

⁵⁷ Veit Arnpeck, *Sämtliche Chroniken*. Herausgegeben von G. Leidinger, München, 1915, p. 244.

ministri auxilio de captivitate clam evasit. Et remocioribus partibus sive terris, videlicet Ruscia et Brucia sive Iusoris transcurtis venit in Preslach. Ubi cognitus et proditus rursus est a duce Polonie captivatus. Cuius filia in uxorem recepta honorifice in Bavariam est reversus"⁵⁸.

VI

Bayerische Chronik

Item der gekrönt künig wolt haimsuchen das land Erdelen. do fieng in Ladislaa Waywoda und het in lang in der gefanknus in seinem geschloss und wolt in nit ledig lassen, er näm dann zu der ee sein tochter. des wolt der künig nit thun. doch ward er durch hilf aines dieners ledig aus der fänknus, das er haimlich kam von dannen, und lief zu füessen durch verre land tag und nacht als ain freyhart und durch Walachey, Reussen und Polant kam er gen Bressla in der Schlesy. do ward er erkannt und verraten von ainem ritter. do ward er zum anderen mal gefangen von ainem herzogen von Eyffn in Palant. des selben herzogen tochter nam er zu der ee. der sandt in erberlich mit schöner ritterschaft wider haim gen Bayren. und kam nit mer gen Ungerem. er gearpar aus seiner hausfrauen Agnesen ainen sun, genant Herzog Hainrich von Naterberg⁵⁹.

⁵⁸ *Chronica de ducibus Bavariae*, în *Bayerische Chroniker des XIV. Jahrhunderts*. Herausgegeben von G. Leidinger, colecția *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannover-Leipzig, 1918, p. 151-152. În *Annales Osterhofenses* se menționează *Prusciam et Rusciam*. Potrivit editorului, Pruscia-Brucia ar fi o forma coruptă a altui nume.

⁵⁹ *Bayerische Chronik*. Herausgegeben von G. Leidinger. München, 1915 (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen und Deutschen Geschichte. Neue Folge, Dritter Band), p. 522-523.

VII

Hans Ebran von Wildenberg, *Chronik von den Fürsten aus Bayern*

Do ward hertzog Otto von Beirn von den landtsherren zu Hungern gefodert zu einem konig in Hungern, der fuer mit grosser ritterschaft ab und ward gar wirdigklich empfangen und darnach gekrönet zu einem konig; und do er etlich kurtze zeit regirt, do fing in ein mächtiger landsherr zu Hungern und behielt in lang in vancknus und wolt in nit ledig lassen, dann er näm zu der ee sein tochter. des wolt der konig nicht thun und ward mit hilf eins dieners ledig aus der vancknus, das er heimlich kam von dannen, und zoch durch verre land – Balachey, Reissen und Bolon – als ein armer freihart und kam gein Presla, do ward er erkant und verraten, und er ward zum andern mal gefangen von einem hertzogen in Bolon; desselben tochter nam er zw der ee und kam mit frewden wider in Beirn und kam nit mer gein Hungern⁶⁰.

⁶⁰ Des Ritters Hans Ebran von Wildenberg, *Chronik von den Fürsten aus Bayern*. Herausgegeben von Dr. Fr. Roth. München, 1905, p. 119-120 (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen und Deutschen Geschichte. Neue Folge, Zweiter Band, Erste Abteilung).

MODIFICĂRILE CONCEPTULUI “NOBILIME” PE PARCURSUL SECOLULUI AL XIII-LEA ÎN REGATUL UNGARIEI

Attila Zsoldos

Istoriografia maghiară consideră ca fiind un clișeu faptul că secolul al XIII-lea a fost o perioadă de mari schimbări în istoria medievală maghiară. Acestea s-au manifestat în toate domeniile vieții și au contribuit fundamental la remodelarea imaginii regatului. Printre aceste schimbări se numără și transformările suferite de termenul de nobilime, respectiv de acelea care privesc însuși grupul social¹.

Termenul de nobilime apare pentru prima dată în izvoarele de origine maghiară în așa-numita lege a III-a a regelui Sf. Ladislau², care ilustrează realitățile de la sfârșitul anilor 1070, respectiv – deoarece datarea izvorului este disputată³ – realitățile perioadei imediat anterioare. Pe baza referințelor din textul medieval, se poate conchide că în perioada respectivă nobili erau

¹ Pentru contextul istoric, v. P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*. Translated by T. Pálosfalvi. English edition edited by A. Ayton. I. B. Tauris, London-New-York, 2001; A. Zsoldos, *Le Royaume de Hongrie au moyen age (950-1382)*, în vol. *Mil ans d'histoire Hongroise. Histoire de la Hongrie de la Conquête jusqu'au nos jours*. Édité par I. Gy. Tóth. Corvina–Osiris, Budapest, [2003], p. 41-125, respectiv în engl. *Hungary under the Árpáds and Angevins (950-1382)*, în vol. *A Concise History of Hungary. The History of Hungary from the Early Middle Ages to the Present*. Ed. I. Gy. Tóth. Corvina–Osiris, Budapest, 2005, p. 43-112.

² V. Závodszy L., *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege*. Budapest, 1904 (reprint: Pápa, 2002) p. 172-180. Pentru ediția bilingvă latină-engleză a legilor din perioada arpadiană, v. *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. I. 1000-1301*. Translated and edited by J. M. Bak, Gy. Bónis, J. R. Sweeney. Bakersfield, 1989.

³ Pentru sinteza problemei, v. Jánosi Monika, *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996, p. 104-128.

numiți acei membri ai societății care dispuneau de o avere considerabilă și de o origine care, în termeni moderni, poate fi numită “aristocratică”. Perioada anterioară nu a cunoscut nici un termen care, din punct de vedere juridic, să fi definit în mod clar acest grup social: legile Sf. Ștefan îi denumesc atât pe aristocrații maghiari, cât și pe străini prin sintagma *maiores natu et dignitate*⁴. Din grupul definit astfel, făceau parte acele căpetenii de triburi din secolul al X-lea care, alăturându-se lui Arpad și urmașilor săi, întemeietori ai monarhiei creștine, au reușit să-și salveze poziția socială, dar și acele persoane, venite din țări străine, care s-au ridicat în slujba regilor arpadieni⁵. Din prima grupă putea să facă parte de exemplu Csanád⁶, învingătorul lui Ahtum (Ajtony), care avea sub stăpânire valea Mureșului inferior, iar din cea de-a doua grupă – pe lângă alții – acei Hont și Pázmány, care sunt amintiți în izvoare în legătură cu lupta dusă împotriva lui Koppány, conducătorul răscoalei din 997, împotriva ducelui Géza și urmașului său, Ștefan⁷, și care sunt strămoșii unuia dintre cele mai notabile familii medievale⁸. Aba Samuel, care a ocupat pentru o perioadă scurtă și tronul Ungariei, poate fi inclus în ambele grupuri. Descendent al familiei de vază a cazarilor, care s-au alăturat triburilor maghiare încă înaintea întemeierii regatului,

⁴ Sancti Stephani decretorum liber primus art. 21 (Závodszy L., *op. cit.*, p. 147).

⁵ Sinteza societății maghiare din timpul lui Ștefan cel Sfânt v. la A. Zsoldos, *The Legacy of Saint Stephen*. Budapest, 2004, p. 105-122.

⁶ De Sancto Gerardo episcopo Morosenensi et martyre regni Ungarie (Legenda Sancti Gerardi episcopi maior) art. 8. (SRH II, p. 490-492) și P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum* art. 11 (SRH I, p. 50).

⁷ *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131)*. Edendo operi praefuit G. Györffy, adiuverunt J. Bapt. Borsa, Fr. L. Hervay, B. L. Kumorovitz et J. Moravcsik. Budapestini, 1992, p. 39; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, art. 41 și 64 (SRH I, p. 297 și 312-314).

⁸ Karácsonyi J., *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1995², p. 635-692.

este astfel reprezentantul aristocrației vechi. Pe de altă parte, a îndeplinit și funcția de palatin la curtea lui Ștefan. Citând textul legii, el aparținea “mai marilor” societății, atât din punct de vedere al originii cât și din perspectiva demnității purtate⁹.

Apariția termenului de nobil este în strânsă legătură cu acele schimbări sociale în urma cărora, în anii 1070, din cadrul oamenilor liberi, unitari din punct de vedere juridic, s-a ridicat un grup privilegiat care apare de acum înainte în izvoare ca “nobili” (*nobiles*), în comparație cu *liberi*¹⁰. În această epocă privilegiile dădeau cadrul juridic al noțiunii de nobilime, însă definirea exactă a acestora e imposibilă din cauza izvoarelor lacunare. Nobilul, ignorând organele de judecată locale, avea drept de judecată în forurile cele mai înalte din curtea regală, după cum arată și o lege a regelui Sf. Ladislau, atașată la hotărârile din anul 1092, ale sinodului de la Szabolcs¹¹. În legătură cu un furt dintr-o reședință nobiliară (*in curia nobilium*), textul unei alte legi face referință la *pristaldus* (*pristaldus*) nobilului¹². Ca urmare, putem presupune că, în perioada de început, nobilii aveau drept de judecată asupra persoanelor care locuiau pe posesiunile lor.

Schimbările petrecute în ultimul sfert al secolului al XI-lea au avut ca efect și transformarea noțiunii de libertate. S-a născut o

⁹ V. Gy. Kristó, F. Makk, *Die ersten Könige Ungars. Die Herrscher der Arpadendynastie*. Herne, 1999, p. 92-102.

¹⁰ Bolla Ilona, *A közsabadság a XI-XII. században. A liber és libertas fogalom az Árpád-korban*, în *Történelmi Szemle*, 16, 1973, p. 1-29; Ilona Bolla, P. Horváth, *Le rôle de la liberté commune dans le développement de la société hongroise médiévale*, în *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Iuridica*, 21, 1981, p. 9-26; Bolla Ilona, *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100). Budapest, 1983, *passim*.

¹¹ Sancti Ladislai regis decretorum liber primus art. 41 (Závodszy L., *op. cit.*, p. 165).

¹² Sancti Ladislai regis decretorum liber tertius art. 12 (Závodszy L., *op. cit.*, p. 176-177).

formă nouă a eliberării slugilor care nu asigura statutul de liberi prin naștere, ci doar anumite drepturi. Rezultatul acestui fenomen a fost nașterea unor grupuri în cadrul slugilor, a căror membri trăiau într-o relativă libertate. Istoriografia modernă maghiară denuște acest tip de statut “libertate condiționată”, iar pe posesorii acestui statut “liberi legați” (conștițonari). Aceștia¹³, deși denumiți uneori în izvoare “liberi”, erau de fapt slugi, aflați într-o stare condiționată față de stăpân¹⁴. Iobagii castrensi erau o astfel de categorie socială¹⁵. În urma spargerii unității de conținut a noțiunii de libertate a apărut și obiceiul de a numi libertatea necondiționată “de aur” (*aurea*)¹⁶, “veșnică” (*perpetua*)¹⁷ sau “totală” (*plena*)¹⁸.

Transformarea noțiunii de nobilime s-a produs ca urmare a schimbărilor sociale din secolul al XIII-lea. În preajma turnurii dintre secolele XII-XIII, stăpânii de moșii, considerați în comparație cu nobilii “nenobili” (*ignobiles*), încercau să se delimiteze de acei țărani liberi, care – lipsiți de avere – lucrau pământul altora. Această tendință a fost susținută de apariția, la

¹³ Definiția condiționarilor o regăsim în cap. 69 a sinodului din timpul lui Coloman, deosebindu-i de slujitorii aserviți și de populația de asemenea slujbaşă a castrelor regale: *Si quis alterius servum vel servientem talem, quidominosusineipsiusvoluntatealienarinonpotes, aut quemlibet de civili populo literas docuerit, seu clericum fecerit absque consciencia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L pensas persolvat* (Závodszy L., *op. cit.*, p. 205).

¹⁴ Bolla Ilona, *Jobbágyosztály*, *op. cit.*, *passim* (în special p. 40-62).

¹⁵ V. sinteza Zsoldos A., *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyóság történetéből* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26). Budapest, 1999, p. 9-28.

¹⁶ V. de ex. 1270: CD V/1, p. 74.

¹⁷ V. de ex. 1226: *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom*. Editat de Karácsonyi J., Borovszky S. Budapest, 1903, p. 288 (nr. 352).

¹⁸ V. de ex. cap. 30 al sinodului din timpul lui Coloman: *Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem*. Závodszy L., *op. cit.*, p. 201.

începutul anilor 1210, a termenului de slujbaș regal (*serviens regis* sau *regalis*, “[persoană] aflată în slujba regelui”), răspândindu-se tocmai din curtea regală. Inițial persoanele denumite slujbași regali proveneau din rândul slujitorilor regelui, fiind eliberați și chiar împrumătați de acesta, în majoritatea cazurilor ca răsplată pentru serviciile militare. Statutul dobândit astfel era cel de liber. Ca urmare, slujbașul regal nu mai era legat, din punct de vedere al proprietății, de stăpân, ceea ce este trăsătura de bază a slujitorilor. Denumirea acestei categorii se referă la faptul că, datorită noului statut, slujbașii regali nu sunt subordonați vreunui comitat de castru, ci îl slujesc în mod direct pe rege: în caz de război ca soldat aflat “sub drapelul regelui” (*sub vexillo regio*)¹⁹, iar în perioadă de pace – dacă avea posibilitate sau chef – ca superiorul unuia dintre grupurile de slujbași ai regelui²⁰.

În momentul creării acestui tip de privilegiere, puterea regală avea în vedere situația socială a proprietarilor liberi. Ei au fost prezenți în societatea maghiară încă de la începuturi: “vitejii” (*militēs*) din legile regelui Sf. Ștefan pot fi parțial identificați cu aceștia. Pe parcursul secolelor XI-XII, în mod evident o parte din ei și-au pierdut independența, căci în cazul lor o recoltă slabă sau o epidemie abătută asupra turmelor de animale, poate chiar distrugerile unui război aveau consecințe dramatice. În urma unor asemenea catastrofe ei riscau să ajungă într-o situație vulnerabilă, ceea ce însemna nu doar pierderea averii, ci chiar și a libertății personale. Regalitatea a încercat să stopeze scăderea numărului

¹⁹ 1271: *ÁÚO* VIII. 350; 1273: *CD* VII/2. 73, *ÁÚO* IX. 18; 1275: *ÁÚO* IV. 49, *CD* V/2. 252 etc.

²⁰ Un bun exemplu în acest sens cazul lui Hem, fiul lui Martin – strămoșul familiei Himfi –, pe care împreună cu toată familia regele Ladislau al IV-lea l-a făcut slujbaș regal, ridicându-l din rândul vânătorilor regali (de leporariferis nostris) (1275: *CD* V/2. p. 252-254), în 1278 apare deja ca și comite al acelorași slujbași (comes leporariferorum nostrorum) (*Hazai oklevéltár* 1234-1536. Ed. Nagy I., Deák F. și Nagy Gy. Budapeșt, 1879, p. 80-81).

războinicilor prin diverse măsuri, însă nici dispozițiile regelui Aba Samuel²¹, nici ale lui Bela I²², aduse în favoarea liberilor săraci nu au dat rezultate. Reforma monetară inițiată în acest sens de regele Coloman a avut mai mult succes. El a șters darea numită “denarii liberilor” (*denarii liberorum*) și a hotărât ca în viitor această dare să fie adunată doar de la liberii lipsiți de proprietate, care trăiesc pe domeniul unei alte persoane. Condiționarii sunt astfel obligați la plată, în timp ce liberii cu proprietăți sunt scutiți de dare, cu scopul ca aceștia din urmă să aibă posibilitatea de a presta obligațiile militare²³. Aparent, prin reformă, regele și-a atins scopul: numeroasele familii cu avere și cu origini necunoscute, care apar în izvoare după mijlocul secolului al XIII-lea – evident mulțumită răspândirii practicării scrisului – pot fi considerați urmașii liberilor avuți de odinioară.

Starea socială identică a avut ca rezultat contopirea grupurilor slujbașilor regali privilegiați și ale liberilor înstăriți, astfel că regalitatea recunoscuse – chiar și în lipsa unei scrisori regale – statutul de slujbași regali al descendenților din secolul al XIII-lea ai liberilor din secolele XI-XII. Statutul de slujbaș regal era superior celui de liber, considerat din ce în ce mai mult ca fiind caracteristic țăranilor²⁴. Drepturile slujbașilor regali au fost formulate în Bula de Aur din anul 1222, asigurând largi privilegii membrilor acestei categorii sociale. Slujbașii nu puteau fi acuzați în lipsa unei hotărâri judecătorești²⁵, erau scutiți de plata

²¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* art. 75. SRHI, p. 329.

²² V. și cap. 94. SRHI, p. 358.

²³ *Decreta Colomanni regis* I. 35, 45, art. 79-81 (Závodszy L., *op. cit.*, p. 187-188, 189, 193-194).

²⁴ Documentul din 1359, emis de comitele Kont Miklós este ilustrativ în acest sens, conform căruia în anul 1275 unii curteni din Kapolcs au beneficiat din partea regelui Ladislau al IV-lea de privilegiul „*libertate auro meliori*”. PRT II, p. 449.

²⁵ 1222: art. 2. *Enchiridion*, p. 135.

impozitelor²⁶, nu intrau sub jurisdicția legislativă²⁷ și militară a comitatelor²⁸.

Dat fiind că statutul lor le oferea privilegii asemănătoare nobilimii tradiționale²⁹, persoanele numite de curtea regală slujbași regali se considerau nobili³⁰. Această situație era întru totul în acord cu aceea concepție nouă vis à vis de noțiunea de nobilime, care a apărut în societatea maghiară în prima jumătate a secolului al XIII-lea³¹. Noua variantă a noțiunii de nobilime apare cel mai evident în sentința de judecată – atât de des citată în istoriografia maghiară – a slujbașilor regali din comitatul Zala, emisă în 1232 la Kehida³². În acest document “toți slujbașii regali de pe ambele maluri ale râului Zala” (*universi servientes regis citra et ultra Zalam constituti*) înfățișează faptul că, după ce au cerut și au dobândit dreptul de a judeca în cazurile aduse înaintea lor, episcopul de Veszprém, Bartolomeu l-a acuzat pe Atyusz, un mare proprietar din comitatul Zala de ocuparea unei proprietăți a bisericii. Martorii aduși de episcop în vederea susținerii acuzației sunt numiți în document “bărbați destul de nobili” (*viros satis nobiles*). Această formulare este curioasă, deoarece statutul de nobil era o categorie juridică, în care cineva se încadra sau nu.

²⁶ 1222: art. 3. *Ibidem*, p. 135/136.

²⁷ 1222: art. 5. *Ibidem*, p. 136.

²⁸ Privind obligația militară a slujbașilor regali, v. A. Zsoldos, *The First Centuries of Hungarian Military Organization*, în vol. *A Millenium of Hungarian Military History*. Ed. By L. Veszprémy, B. K. Király (War and Society in East Central Europe XXXVII). Columbia University Press, New York, 2002, p. 16-17.

²⁹ V. și Váczy P., *A királyi serviensek és a patrimoniális királyság*, în *Századok*, 61, 1927, p. 273.

³⁰ V. și Szűcs J., *Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához*, în vol. *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Ed. H. Balázs Éva, Fügedi E., Maksay F. Budapest, 1984, p. 350-362.

³¹ V. și Zsoldos A., „Eléggé nemes férfiak ...” *A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól*, în *Zalai történeti tanulmányok*. Ed. Káli Cs. Zalaegerszeg, 1997 (Zalai Gyűjtemény 42), p. 7-19.

³² 1232: *Zala II*, p. 643-644.

“Destul de nobil” cu greu putea fi numit cineva. Pentru elucidarea problemei am studiat lista martorilor, conform căreia printre “bărbații destul de nobili” erau înșirați atât nobili tradiționali din neamul Hahót și Péc, cât și slujbași regali, ba mai mult apare pe listă și un iobag castrens din Zala și “mai mulți iobagi nobili” ai capitlului din Veszprém (*multi iobagiones nobiles eiusdem [Vesprimiensis] ecclesie*). Aceștia din urmă nu doar că nu erau recunoscuți oficial – adică de curtea regală – ca nobili, dar nici măcar ca liberi. Este evident deci că autorul documentului de la Kehida era adeptul acelei concepții de epocă care avea în centru redefinirea fundamentală a noțiunii de nobilime (*nobilitas*). Suntem siguri că nu ne aflăm în fața unui caz singular, deoarece în preajma aceleiași date, în 1237, într-un alt punct al regatului, anume în comitatul Bodrog se vorbește despre “nobilii mai mari și mai mici din comitat” (*nobilibus illius patrie tam maioribus, quam minoribus*)³³.

Tendența socială ilustrată de documentul de mai sus vizează lărgirea noțiunii de nobilime, acordându-se calificativul de “nobil” și acelor categorii sociale, cu avere și obligativitate de înrolare, care trăiau mult sub nivelul nobilimii tradiționale. Ca urmare, pe parcursul secolului al XIII-lea se răspândește din ce în ce mai mult termenul de “iobag nobil ecleziastic” (*nobilis iobagio ecclesie*), respectiv cel de “iobag nobil castrens” (*nobilis iobagio castri*) pentru denumirea slugilor de pe domeniile ecleziastice și a iobagilor ecleziastici, respectiv castrensi, care alcătuiau elitele comitatelor de castre. Este de domeniul evidenței că ambele categorii sociale făceau parte din rândul slugilor. Formularea *nobilis iobagio ecclesie* apare pentru prima dată chiar în documentul slujbașilor regali din Zala, în anul 1232, timp ce *nobilis iobagio castri* apare ceva mai târziu, în 1255³⁴. (Trebuie să precizăm că

³³ 1237: PRT I, p. 757.

³⁴ 1255: CDCr IV, p. 613-615.

denumirea de *nobilis iobagio castris* nu desemna o elită privilegiată față de iobagii castrensi, ci este vorba de faptul că, începând de la mijlocul secolului al XIII-lea iobagii castrensi sunt uneori denumiți în izvoare iobagi nobili³⁵).

În unele zone periferice ale regatului, în mod asemănător, apar grupe de iobagi cu denumirea de “nobili de Zips/Spiș” (*nobiles Scepus*)³⁶ și “nobili de Turócz” (*nobiles de Turuch*)³⁷, iar conform unor date mai târzii este evident că nobilii celor două provincii aflate sub administrații separate, Transilvania și Slavonia, reprezentau inițial un tip diferit de nobilime. Toate aceste categorii sociale au primit calificativul de nobilime, deoarece erau cea mai privilegiată grupă dintre toate comunitățile cu un statut bine definit. Această concepție asupra nobilimii nu pune sub semnul întrebării statutul de nobil al nobilimii tradiționale: ei au rămas nobilii “țării”, nobili regali (*nobiles regni*)³⁸. Noutatea este că, nobilimii odinioară unitară, i s-au alăturat alte comunități mici de nobili.

Acest fenomen era în contradicție cu noțiunea aristocratică de nobilime, susținută de curtea regală care, în aceeași perioadă – numindu-i slujbași regali pe membri nobilimii tradiționale mai puțin avute – avea în vedere restrângerea cercului nobilimii. Așa s-a întâmplat că regele Andrei al II-lea (1205-1235) îi numește pe membri sărăciți ai neamului Ják, care avea posesiuni dincolo de Dunăre și care aparținea fără dubii nobililor tradiționali, “slujbași din neamul Ják” (*nostri servientes de genere Jaku*)³⁹. Trebuie

³⁵ Pentru studiul terminologiei din secolul al XIII-lea cu privire la iobagii castrensi, v. Zsoldos A., *Jobbágyok a királyi várszervezetben*, în *Történelmi Szemle*, 34, 1992, p. 1-15, respectiv Idem, *A szent király szabadjai*, op. cit., p. 29-44.

³⁶ 1243: CDES II, p. 89.

³⁷ 1256 (?): CDES II, p. 391, v. și *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I-II. Ed. Szentpétery I, Borsa I. Budapest, 1923-1987, nr. 1129 și 1266: CD VI/2, p. 392.

³⁸ Ex. 1249: *ÁÚO* VII, p. 283.

³⁹ 1221: *UB* I, p. 80.

menționat însă că la 1233, comisia delegată de rege pentru investigarea drepturilor de proprietate, alcătuită din episcopul de Győr și din comiții de Sopron și Moson, le numește pe aceleași persoane “nobili de Ják” (*nobiles de Jaku*)⁴⁰, ignorând formularea folosită în documentul regal din 1221.

La mijlocul secolului al XIII-lea cei doi termeni se apropie din ce în ce mai mult, astfel că în patrimoniul terminologic al documentelor regale, emise pentru confirmarea statutului de slujbaș regal, apar doi noi termeni: “slujbaș regal nobil” (*nobilis serviens regis*) și “nobil sau slujbaș regal” (*nobilis seu serviens regis*)⁴¹, urmând ca legea din anul 1267 să identifice noțiunea de nobil și slujbaș regal (*nobiles regni Ungarie universi, qui servientes regales dicuntur*)⁴². Prin această măsură, regalitatea a recunoscut faptul că slujbașii regali și-au câștigat drepturile de nobili și trebuie considerați ca atare. Drepturile slujbașilor regali, formulate în Bula de Aur au devenit privilegiile fundamentale ale nobilimii medievale maghiare, punctate la sfârșitul Evului Mediu în *Tripartitum*-ul lui Ștefan Werbőczy⁴³. Noua nobilime, incluzându-i și pe slujbașii regali, era foarte numeroasă – în perioada următoare trăsătura societății maghiare este tocmai numărul mare reprezentat de nobilime în raport cu populația totală –, dar în același timp, membri acestei categorii sociale prezentau o diferențiere clară prin poziția socială și averea deținută.

Hotărârea din anul 1267 a marcat în același timp și limita extinderii noțiunii de nobilime. Începând cu ultima treime a

⁴⁰ 1233: *UB I*, p. 154.

⁴¹ 1244: *ÁÚO VII*, p. 171 și 1257: *CDES II*, p. 403-404.

⁴² 1267: *Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery I.* Budapest, 1927, p. 53.

⁴³ *Werbőczy István Hármaskönyve. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Dr. Kolosvári S. és Dr. Óvári K., magyarázó jegyzetekkel kíséri Dr. Márkus D. (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici).* Budapest, 1897, p. 6469 (Partis I. tit. 9).

secolului al XIII-lea nobilimea regală, grupând alături de nobilimea tradițională și pe slujbașii regali, era socotită "nobilimea autentică" (*veri nobiles*)⁴⁴, în timp ce restul așa-zișilor "nobili" erau doar un fenomen particular, local. Particularitatea acestui statut se manifestă în două sensuri. În comparație cu marea nobilime, grupurile restrânse de nobili erau caracteristice unor regiuni geografice bine delimitate: iobagi nobili de castru în comitatul Pozsony, nobili de Spis, nobili transilvăneni în Transilvania, respectiv nobili de Slavonia. "Libertățile" dobândite odată cu noul statut erau doar o parte a drepturilor în posesia cărora se afla marea nobilime. Acest lucru devine evident în momentul studiului comparativ al privilegiilor nobililor de Spis din anul 1243⁴⁵ și al drepturilor slujbașilor regali. Într-o anumită măsură dispozițiile formulate în acest act pot fi puse în paralel cu drepturile slujbașilor punctate în Bula Andreeană⁴⁶, este cert însă că între obligațiile militare ale slujbașilor și "nobililor de Spis" este o diferență majoră, reflectând adevărata semnificație a celor două statute și privilegiile aferente acestora. Obligativitatea militară a slujbașilor regali, adică a nobililor, izvora din statutul juridic în care se încadrau⁴⁷, "nobili de Spis" în schimb își executau obligația militară pe baza pământului posedat. Această reglementare apare în actul privilegiat din 1243⁴⁸, dar și în alte

⁴⁴ Ex. 1277: RA II/2-3, p. 181-182.

⁴⁵ 1243: CDES II, p. 89.

⁴⁶ 1222: *Enchiridion*, p. 134-143.

⁴⁷ Ex. 1312: persoanele care au primit privilegii de la regale Carol I (1301-1342) „more et consuetudine nobilium regni nostri cum ipsorum propriis expensis et sumptibus, quandocumque nos exercitum habere contingat, nobiscum tenetur exercituare”. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I-II. Ad edendum praeparavit V. Sedlák. Bratislavae, 1980-1987. I, p. 429.

⁴⁸ 1243: cu privire la obligația militară documentul precizează că „in expeditionem per nos factam sub nostro vexillo quatuor, qui habent terram octo aratrorum sufficientem, unum mittere debeant decenter armatum”, partea privitoare la dreptul de moștenire prevede că „si quis ex ipsis sine herede

documente⁴⁹. Această împrejurare conferea domeniilor “nobililor de Spis” un caracter *condițional*, precizat și de palatin cu ocazia unui proces de litigiu din 1397⁵⁰. Caracterul *condițional* era definitiv, într-atât încât și în cazul achiziționării pământului de o persoană de statut diferit, obligațiile se transferau noului proprietar⁵¹. Posesia unui domeniu nobiliar nu era condiționată de nici un serviciu⁵², iar în cazul în care nobilul a ajuns în posesia unui domeniu condiționar, era indicat să ceară anularea oricărei prestații⁵³. Aceste diferențe fac posibilă înțelegerea de ce a considerat regele Andrei al III-lea în cazul unei danii ca fiind necesară punctarea faptului că domeniului respectiv a fost donat potrivit drepturilor nobilimii și nu după drepturile fiilor de iobagi din Spis⁵⁴ (*non solum in libertate filiorum iobagionum de Scepus, sed eo etiam iure et libertate, quibus nobiles regni nostri terras suas seu possessiones dinoscuntur possedisse*)⁵⁵.

decesserit, universa bona tam mobilia quam immobilia ipsius, cui filia, si habeat, vel relictas nupserit, succedant, sed ille ad eadam servicia teneatur, ad que decedens sui succedit, fuerat obligatus. CDES II, p. 89.

⁴⁹ Ex. 1255: CDES II, p. 342, 355; 1256: CDES II, p. 362.

⁵⁰ *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387-1399)*. Összeállította Mályusz E. Budapest, 1951, nr. 5.068.

⁵¹ 1248: CDES II, p. 202, v. și Fekete Nagy A., *op. cit.*, p. 68-69.

⁵² Ex. 1330: într-un proces nobilul face referire la faptul că el și strămoșii săi posedă „sessionem, terras arabiles, possessiones, vineas et alia titulo pure et non aliqua conditione servili maculate nobilitatis et regalium servientum”. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 200.151. Pentru regestul în lb. maghiară, v. *Veszprémi regeszták (1301-1387)*. Összeállította Kumorovitz L. B. Budapest, 1953, nr. 221.

⁵³ Zsoldos A., *A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban*, în *Aetas*, 3, 1990, p. 23-24, v. și Geric J., Ladányi Erzsébet, *Nemesi jog – királyi jog a középkori magyarországi birtoklásban*, în vol. Geric J., *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995, p. 287-288.

⁵⁴ Adică „nobilii de Spis”.

⁵⁵ 1293: CD VI/1, p. 250.

Pe parcursul secolului al XIV-lea două dintre grupurile cele mai importante din punct de vedere numeric și politic ale nobilimii de tip local a ajuns în posesia statutului nobilimii mari. Egalitatea în drepturi cu marea nobilime a fost asigurată nobililor din Transilvania de legea din 1324 a lui Carol I⁵⁶, iar celor din Slavonia de urmașul acestuia, Ludovic I, prin legea anului 1351⁵⁷. Scutirea de plata unei danii de tip arhaic, asemenea voievozilor sau banilor, a însemnat în ambele cazuri desființarea obstacolului din calea obținerii statutului de mare nobil. În acest sens se pronunță și litera legii la 1351, în care se precizează că de acum înainte “nobilii adevărați... dispun de una și aceleași libertate” (*universi veri nobiles... sub una et eadem libertate gratulentur*)⁵⁸.

Pentru cei care au rămas în afara acestei categorii – membri ai grupurilor de mici nobili locali sau alții – câștigarea de privilegii personale însemna șansa de a ajunge nobil. Părerile vehiculate în istoriografia maghiară privind rolul actului de înnobilare regală se împart în două. Una dintre curente, cu caracter juridic, susține că înnobilarea era singura cale spre însușirea statutului de nobil. Conform curentului cu caracter sociologic, statutul de nobil putea fi dobândit și prin posesia unui domeniu nobiliar sau prin căsătorie.

Susținătorii celei din urmă opinii sunt de părere că în procesul de transformare a nobilimii, petrecut în secolul al XIII-lea, contopirea iobagilor de castru cu nobilimea a jucat un rol

⁵⁶ 1324: DL 40.487, ed. de Hóman B., *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest, 1921 (reprint: Budapest, 2003), p. 254-256 și DIR C. XIV. II, p. 137-139.

⁵⁷ 1351: art. 12: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungars 1301-1457*. Collectionem manuscriptam Fr. Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt G. Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976, p. 135.

⁵⁸ 1351: art. 11. Loc. cit., p. 134.

important⁵⁹. Este de necontestat faptul că o parte considerabilă a iobagilor de castru au devenit într-adevăr nobili, însă în majoritatea cazurilor acest lucru s-a întâmplat prin înnobilitate individuală. Din perioada dintre anii 1271 și 1281 ni s-au păstrat șapte documente regale referitoare la înnobilitarea de iobagi de castru din comitatul Vas, în care se vorbește despre ridicarea la rangul de nobil a 72 de persoane. Avem cunoștință despre doar 12 iobagi din același comitat care nu au beneficiat de favoarea regală⁶⁰. În lipsa datelor nu ne putem pronunța dacă acest raport este caracteristic întregului regat din ultimul sfert al secolului al XIII-lea. În schimb, datele prezentate mai sus demonstrează în mod evident că rolul înnobilitării regale în procesul de ridicare la rangul de nobil a iobagilor de castru nu trebuie subestimat.

Se pune întrebarea ce s-a întâmplat cu acei iobagi de castru care nu au beneficiat de privilegiu regal. O imagine clară asupra destinului acestora ne este oferită de povestea unei familii de iobagi de la Inakháza (localitate dispărută), din comitatul Dăbâca. Ei apar pentru prima dată în documente la 1315, când în hotărnicia domeniului Luna⁶¹ apare casa iobagului de castru Inok (*domus Inok iobagionis castrī*)⁶². Fiul lui Inok, Ioan – de unde și numele domeniului, apare la 1364 ca jude al comitatului Dăbâca⁶³, ceea ce arată că fiul iobagului de castru a reușit să pătrundă în societatea nobiliară fără ca regele să fi ridicat familia lui la rangul de nobil (cel puțin nu avem dovezi documentare în acest sens).

⁵⁹ Cel care a formulat această idee a fost Mályusz Elemér (Mályusz E., *A magyar köznemesség kialakulása*, în *Századok*, 76, 1942, p. 272-305, 407-434). Tezele formulate aici constituie baza studiilor referitoare la acest subiect din lucrarea scrisă asupra societății maghiare medievale din Transilvania în 1947, dar publicat doar în 1988, v. Mályusz E., *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 2), Budapeșt, 1988.

⁶⁰ Zsoldos A., *A szent király szabadjai*, op. cit., p. 108-109.

⁶¹ Azi Luna de Jos.

⁶² 1315: *Teleki I*, p. 37, v. și *DIR C. XIV. I*, p. 244-246.

⁶³ 1364: *Teleki*, p. 131, 135, 136.

Datele mai noi privind familia dovedesc că înnobilarea într-adevăr nu a avut loc, arătând totodată că nu se poate vorbi despre contopirea iobagilor de castru cu nobilimea. La 1368 Ladislau Dobokai (de Dăbâca), strănepotul banului Mikud, ban de Severin la mijlocul secolului al XIII-lea, a cerut regelui domeniul de la Inakháza, aflat în posesia slujitorilor de castru din Dăbâca în schimbul serviciului de *pristald* (*pristaldus*). El primește de la rege domeniul, însă în momentul înscrierii, Ioan, nepotul lui Inok, din documentul de la 1315 și rudele acestuia înaintează o plângere, argumentând că ei sunt nobili. În urma anchetei, la scaunul de judecată de la Turda nobilii transilvăneni hotărăsc că aceștia din urmă și strămoșii lor au îndeplinit serviciul de *proclamatorius* încă din timpuri străvechi, fiind scutiți de voievodul Ștefan Lackfi. În consecință, Nicolae, voievodul Transilvaniei îi recunoaște pe cei de la Inakháza doar ca iobagi de castru și acordă domeniul în discuție solicitantului⁶⁴.

Înainte de analiza mai profundă a cazului, trebuie să menționăm că asemenea cazuri sunt frecvente și în alte comitate ale Regatului Maghiar, de exemplu în Bars⁶⁵, Bereg⁶⁶, Szabolcs⁶⁷ sau Nyitra⁶⁸ iar verdictul juzilor este întotdeauna în favoarea nobililor. În spatele acestor procese pot fi identificați mai mulți factori. În urma desființării comitatelor de castre, la turnura dintre secolele XIII-XIV⁶⁹, dreptul de posesiune a iobagilor de castru a devenit fictiv, fiind condiționat tocmai de serviciile aduse în slujba comitatelor inexistente. Investigațiile privind domeniile,

⁶⁴ 1368: *Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai 1232-1540*. Ed. Szabó K. Budapest, 1889, nr. 133-134.

⁶⁵ 1365: CD IX/510; 1366: DL 58.573.

⁶⁶ 1363: Zichy III, p. 476; *Levélári Közlemények*, 24, 1946, p. 58-59.

⁶⁷ 1378: DL 24.910.

⁶⁸ 1382: DL 98.170.

⁶⁹ Despre acest fenomen, cu studiu asupra cazului din comitatul Vas, v. Zsoldos A., *A vasi várspánság felbomlása*, în *Vasi Szemle*, 54, 1, 2000, p. 27-46.

întreprinse după restaurarea oligarhiei⁷⁰ și a puterii regale⁷¹, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, nu au contestat dreptul de proprietate al iobagilor de castre. În acest timp iobagii au îndeplinit în continuare diverse servicii din cadrul administrației comitatului, mai ales pe lângă jude⁷². Se întâlnesc și cazuri în care printre membri demnitarilor – lângă comiți (sau vicecomiți) și juzi – se găsesc și iobagi de castru⁷³. În mod asemănător îndeplineau și membri familiei de la Inokháza funcția de “proclamatori” în comitatul Dăbâca.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea sistemul comitatelor de castre a devenit o amintire palidă, ca atare și terminologia aferentă a fost uitată: termenul de odinioară de *castrensis* (slujitori de castru) și *iobagio castris* (iobag de castru) a fost înlocuit de un altul, care s-a format prin alăturarea celor două. Astfel s-a născut acest “terminus technicus” de *iobagio castrensis* (iobag al castrului)⁷⁴, al cărei folosință – alături de sinonimele sale⁷⁵ – a dus la contopirea categoriilor de iobag de castru (*iobagio castris*)

⁷⁰ Vezi sinteza lui Kristó Gy., *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979, p. 139-212.

⁷¹ Engel P., *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)*, în *Századok*, 122, 1988, p. 89-147, în vol. v. Engel P., *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Erikó. Budapest, 2003, p. 320-408.

⁷² Ex. 1309: DL 75.185, 75.186; 1316: AO I, p. 395; 1325: AO II, p. 227-228; 1332: DL 60.205; 1335: AO III, p. 138; 1348: AO V, p. 173 etc.

⁷³ 1302: DL 40.287; 1311: DL 67.685, CDCr VIII, p. 279-281; 1315: DL 67.688; 1330: DL 91.245; 1336: AO III, p. 268 etc.

⁷⁴ 1364: *Levéltári Közlemények*, 24, 1946, p. 58; 1371: DL 5.902; 1380: CD VII/3, p. 152; 1397: Palásthy P., *A Palásthyak*. I-III. Budapest, 1890-1891. I, p. 186. Este caracteristic faptul că aceeași persoană, pe la 1371 este denumită „castrensis conditionarius” (DL 5.902), apoi mai târziu „iobagio castrensis” (DL 5.936).

⁷⁵ 1360: *iobagionatus nobilium castrensiūm*. CD IX/3, p. 684; 1362: *iobagio castrensis condicionarius*. *Zichy III*, p. 208; 1377: *iobagio seu populus castrensis*. *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I-II. Szerk. Nagy Gy. Budapest, 1887-1889. I, p. 438; 1389: *nobilis castrensis*. *Zala II*, p. 234.

și slujitori de castru (*castrensis*), cunoscute și recunoscute odinioară de societate și de regalitate ca două statute diferite și bine delimitate. Cuvântul *castrensis* din noțiunea de *iobagio castrensis* nu mai desemna un grup uman al castelaniei (al domeniului castrului), ci arăta apartenența la castru, la domeniul regal⁷⁶. Termenul *iobagio* și-a pierdut și el înțelesul, încetând să reprezinte înalții demnitari din ierarhia administrației castrului. Mai nou îi desemna pe *ignobilis* și a contribuit la contracararea situației iobagilor, a cărei puncte slabe erau apartenența la dreptul regal și statutul de *nenobil*. Utilizarea noii noțiuni a făcut posibil ca pământul oricărei persoane, care a aparținut în trecut domeniului castrului (indiferent de statut), să poată constitui obiectul daniilor, conform dreptului regal⁷⁷, ca pământ *castrens*, adică pământ aparținător domeniului castrului, necondiționat, după cum am văzut și în cazul iobagilor din Dăbâca sau din alte comitate. Actul judecătoresc, în urma căruia pe baza funcției de *proclamatorius*, iobagii de castru au fost recunoscuți ca slujitori de castru (*castrensis*) ilustrează foarte clar concepția perioadei (a doua jumătate a secolului al XIV-lea), care considera participarea iobagilor de castru în administrația comitatelor drept un *servitium* care excludea posibilitatea unei existențe asemănătoare aceleia de *nobil*. A devenit clar în viziunea oamenilor epocii, a cărui ideal era dreptul de proprietate necondiționat, că iobagul de castru este *ignobilis* asemenea iobagilor țărani, care nu pot fi considerați în nici un caz *nobili*⁷⁸. În asemenea condiții, doar acei iobagi de

⁷⁶ Vezi și 1383: *iobagiones ad castrum nostrum Comaron vocatum pertinentes. CD X/1, p. 81.*

⁷⁷ 1358: la ordin regal, capitlul de la Veszprém a condus o investigație privind „*utrum ... possessio Gurbev semper et ab antiquo populorum castrensiu castru Zaladiensis fuerit et nunc existat et ex eo regie collationi pertinere debeat, aut ... nobilium de Chab semper fuerit hereditaria ... nec ne*”. *Történelmi Tár, 1908, p. 183.*

⁷⁸ Conform unui document de la 1355 emis de capitlul de la Oradea la înregistrarea domeniului Gőzstuzsér, din comitatul Szabolcs, s-au adunat

castru au reușit să-și păstreze proprietatea și să devină în timp chiar “nobili” în ochii societății, care au fost împrăștiți prin dănie regală și nu după drepturile oferite de statutul lor⁷⁹. Rolul iobagilor de castru în formarea nobilimii pe parcursul secolului al XIII-lea s-a limitat la faptul că mulți dintre ei au fost ridicați de regalitate la rangul de slujbași regali, respectiv la rangul de nobil.

Transformarea noțiunii de nobilime pe parcursul secolului al XIII-lea s-a petrecut în trei etape. Noțiunea de nobilime conturată în ultima treime a secolului al XI-lea s-a păstrat într-o formă neschimbată până la începutul secolului al XIII-lea, pe care regalitatea a încercat s-o păstreze până la sfârșitul anilor 1260. Către anii 1230 însă s-a dezvoltat o nouă concepție, neoficială care, adaptându-se la schimbările sociale petrecute pe parcurs, avea în vedere lărgirea noțiunii de nobilime cu elemente noi, fără să abandoneze definitiv ideea tradițională. Cele două concepții au fost într-un final contopite de regalitate, marcând clar limita dintre marea nobilime și grupurile de mici nobili locali. Ca urmare, s-a născut o nouă definiție a nobilimii, care nu a fost schimbată nici de faptul că pe parcursul secolului al XIV-lea unele grupuri de nobili locali au reușit să accedă la rangul de mari nobili. Un nou moment de cotitură în istoria nobilimii care trăia după “una și aceeași libertate” din 1267 survine doar la sfârșitul secolului al XV-lea, când se desprinde din sânul ei o categorie de magnați, ajunși în posesia unor prerogative particulare⁸⁰.

conform procedurii toți vecinii și hotarnicii și – relatează documentul – „numeroși bărbați nobili, însă nu iobagi de castru ... ci ridicați la rang de nobil veritabil” (quam plurimos nobiles viros, non tamen iobagiones castrī ..., sed vera nobilitate nobilitatos). *Zichy II*. p. 587-588.

⁷⁹ Bolla Illona, *Jobbágyosztály*, op. cit., p. 247-253, vezi și op. cit., p. 64-71, 228-230. Sinteza privind istoria iobagilor de castru în secolul al XIV-lea, v. la Zsoldos A., *A szent király szabadjai*, op. cit., p. 185.

⁸⁰ Engel P., Kristó Gy., Kubinyi A., *Magyarország története 1301-1526*. Budapest, 1998, p. 307-309.

THE CHANGES OF THE CONCEPT "NOBILITY" DURING THE XIIIth CENTURY IN THE HUNGARIAN KINGDOM

Abstract

The XIIIth century was a period of major changes within the mediaeval history of Hungary which, never the less, became a cli^sée in Hungarian contemporary historiography. The changes which have taken place transformed the image of the country, affecting the nobility socially and linguistically.

The term "nobleman" first appears in the IIIrd law of St. Ladislaus, illustrating realities of the last quarter of the XIth century as well as of the immediately preceding period.

During this early period, the nobility comprised a small number of persons, mainly people of aristocratic origin. During the reign of Stephen the Saint, in absence of the term nobleman, this social category has been named in documents as *maiores natu et dignitates*. These were the early leaders and the aristocracy which, together with Arpad, contributed to the creation of the kingdom and succeeded to be part of the new structures (Csanád, Hont and Pázmány). Along these, at the court of Stephen the Saint, there appears a group of foreign aristocrats (Germans in majority).

The appearance of the term noble is linked to a social process: the coagulation of a privileged group, risen from free men who got the distinctive name of *nobiles*. The term changed along time, in concordance with the social changes that occurred. During the XIIth century the group of the so called king's men appeared. Their rights were stipulated in the Golden Bulla from 1222 which gave them important privileges, containing elements specific to the nobility. Due to this, they considered themselves as being noblemen.

Meantime, in the peripheric provinces of the kingdom, so called "local noblemen", inferior to the royal ones, appeared. They were named after the geographic areas wherefrom they came:

nobiles de Scepus, nobiles de Turuch. This phenomenon was in contradiction with the tendency of the royal court to restrain the area of noblemen and even with the content of the term noblemen.

Against all these, during the middle of the XIIIth century the two terms (*servientes regis* and *nobiles*) approach more and more, getting to be identical. Through the law from 1267, even the royalty recognizes the status of noblemen for the kings men. From now on, it was the characteristic of the Hungarian society to have an overproportioned and diverse nobility, in comparison with the rest of the kingdom's population.

Those who remained outside this social group had the possibility to accede within the rows of the nobility by earning personal privileges or by marriage.

This situation keeps unchanged until the XVth century, when a privileged group emerges from among the nobility.

SISTEM POLITIC ȘI STRUCTURĂ SOCIALĂ ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XIII-LEA. ASCENSIUNEA NOBILIMII TRANSILVANE ȘI AFIRMAREA SISTEMULUI CONGREGAȚIONAL

Tudor Sălăgean

Transilvania primei jumătăți a secolului al XIII-lea, până la marea invazie mongolă din 1241-1242, este o provincie aflată într-un accentuat proces de absorbție în structura internă a unui regat în ascensiune; ea devine de asemenea, în aceeași perioadă istorică, un teritoriu deschis influențelor lumii occidentale, o zonă de interes a politicii pontificale, un teren de manifestare a misionarismului catolic, o bază a unui ordin militar-religios aflat în plină ascensiune, toate acestea în contextul Cruciadei extinse, în această perioadă, către spațiile Europei răsăritene și sud-orientale¹. Ea este în același timp o provincie al cărei nucleu central, teritoriul subordonat autorității voievodale, își depășise, din momentul colonizării germane și al stabilirii ferme a hotarelor regatului pe linia Carpaților, mai vechiul statut de regiune militară de frontieră². În consecință, întregi categorii sociale din comitate, care își datoraseră poziția privilegiată serviciilor militare pe care le prestaseră și rolului îndeplinit în apărarea regatului pe parcursul secolelor XI-XII, s-au văzut confruntate cu necesitatea de a își redefini statutul. Structurile militare ale provinciei au fost astfel puse în situația de a nu își mai putea exercita funcțiile care le favorizaseră, până atunci, obținerea de posesiuni și ascensiunea

¹ Ș. Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea. Între Cruciata și Imperiul Mongol*. București, 1993, p. 11-55; Ș. Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*. București, 2001; *Istoria României. Compendiu*. Coord. I.-A. Pop, I. Bolovan, Cluj-Napoca, 2004, p. 175-180.

² Pentru care vezi, mai recent, Kristó Gy., *Ardealul timpuriu (895-1324)*. Szeged, 2004, p. 158-168.

socială. Întinsele domenii regale din comitate puteau fi de acum administrate prin intermediul unor categorii preocupate mai mult de propria lor bunăstare decât de eficiența sistemului; ele au început să devină, de asemenea, obiectivul ambițiilor acaparatoare ale înaltei aristocrații. Această stare de lucruri a avut drept consecință periferizarea poziției sociale a vârfurilor societății locale. O ilustrare a noilor realități este oferită de însuși statutul demnității voievodale: aceasta se transformă, în preajma anului 1200, dintr-o funcție militară efectivă într-o înaltă demnitate de curte, fapt reflectat de începutul atestării voievodului în calitatea de martor al documentelor regale³.

Sistemul comitatelor regale, consolidat pe parcursul multor generații, reprezenta o garanție a stabilității regatului și a sistemului de guvernare centralizat; nemaifiind supus unor solicitări externe, acest sistem manifesta tendința firească de a deveni unul conservator, reticent față de înnoiri și progrese. Chiar contestările sale, reflectate de Bula de Aur din 1222 și de reconfirmările ulterioare ale prevederilor acesteia, pledau, în esență, pentru refacerea domeniilor regale, pentru menținerea și dezvoltarea sistemului de relații sociale articulat în jurul acestora, și nicidecum pentru introducerea unor reforme înnoitoare. Acest sistem, cu rădăcini adânci în trecutul societății ungare, intrase într-o perioadă de involuție, o parte a componentelor sale având deja funcțiile lor inițiale atrofiate până aproape de inutilizare. Deși devenise anacronic și în mod evident neperformant, reformarea sistemului militar al comitatelor nu mai era considerată prioritară de către o regalitate care nu mai simțea nevoia de a apela la el, orientându-și resursele materiale și concentrându-și eforturile înnoitoare asupra frontierei militare constituite de-a lungul Carpaților. O asemenea reformă generală ar fi fost mult prea costisitoare, în condițiile în care stepa nord-pontică și Balcanii

³ DIR C I, p. 28; HO. V, p. 1 etc.

păreau să se fi transformat din surse de amenințare în obiective ale noii etape ale expansiunii Regatului Ungar; pe de altă parte, renunțarea la acest sistem ar fi generat numeroase complicații, presupunând realizarea de ample transformări în cadrul sistemului administrativ al comitatelor și, în consecință, bulversarea structurii sociale a acestora⁴.

Marea invazie tătaro-mongolă din 1241-1242 a reprezentat, din acest punct de vedere, un moment de turnură⁵. Ea a dat lovitură de grație vechilor structuri militare și administrative ale castrelor regale, care nu au mai putut fi revitalizate, în pofida eforturilor depuse de regele Bela al IV-lea în acest sens. Eforturi abandonate, de altfel, în epoca refacerii ducatului transilvănean sub conducerea lui Ștefan (1257-1258; 1261-1270), întâiul născut al lui Bela al IV-lea, adept, asemeni bunicului său Andrei al II-lea, al introducerii unor reforme radicale în societatea ungară, inspirate din modelul feudalismului occidental, marcată printr-o serie de reforme politice, militare și administrative care au avut ca efect încurajarea afirmării nobilimii mijlocii. Donațiile lui Ștefan au fost cu deosebire masive în comitatul Alba, în care domeniul regal avusese o amploare deosebită; importante au fost, de asemenea, donațiile făcute în comitatele Dăbâca și Turda, care au avut ca obiect atât cetățile de reședință, cât și o mare parte a domeniilor lor⁶. Din această perioadă datează, în Transilvania, cele din urmă semnalări ale udvornicilor regali (1263)⁷ și ale rolului deținut de iobagii de cetate în confirmarea unor tranzacții de proprietăți

⁴ Argumente în acest sens la T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*. Cluj-Napoca, 2003, p. 51-61.

⁵ Pentru o analiză a consecințelor acesteia v. *Ibidem*, p. 45-63.

⁶ *Ibidem*, p. 145-146.

⁷ *DIR*. C II, p. 51-52; *UB*, p. 89-90. O serie de proprietăți deținute de aceștia sunt donate, cu această ocazie, lui Gyula Kán.

(1266⁸, 1274⁹). Sistemul administrativ din teritoriile subordonate “regelui tânăr” a înregistrat, în acest fel, o remarcabilă simplificare, fără ca prin aceasta încasările vistieriei să fi avut de suferit. Constituind un stimulent în direcția monetarizării economiei, politica “regelui tânăr” a contribuit la explorarea și identificarea de noi soluții în vederea rentabilizării domeniilor regale, ecleziastice și nobiliare, și, în ultimă instanță, la accelerarea dezvoltării economice a Transilvaniei. O consecință a acestor reforme a fost reafirmarea importanței demnității voievodale, ai cărei titulari au devenit, succesiv, trei dintre reprezentanții înaltei aristocrații: Ladislau Kán (1261-1264/65), Nicolae Gutkeled (1265-1270) și Matei Csák (1270-1272). În această perioadă este atestată, cu certitudine, apariția demnității de vicevoievod al Transilvaniei, dezvoltată din aceea de vicejudecător al voievodului (*viceiudex wayuode*)¹⁰, dar cu atribuții mult mai largi. Consecință a reformelor lui Ștefan, această reorganizare administrativă a contribuit la reafirmarea particularismului provincial și, în consecință, la o accentuare a autonomiei Transilvaniei.

Modelul politic al “ducatului Transilvaniei”, introdus încă din epoca lui Andrei al II-lea, asigură exercitarea unui control unic asupra tuturor componentelor unui sistem militar și administrativ ce includea atât voievodatul propriu-zis, cât și noile realități apărute în zona frontierei militare: “provincia” Sibiului, “districtele” Brașovului și Bistriței, teritoriile secuiești¹¹. În jurul acestui sistem au gravitat structurile militare (unele episodice) apărute în regiunile extracarpatiche: “episcopatul cumanilor”, distrus de invazia mongolă în anul 1241; formațiunile politice românești aflate în diferite forme de subordonare față de Regatul

⁸Lewe, iobag al cetății Alba, *DIR. C II*, p. 79-80; *UB*, p. 96-98.

⁹*DIR. C II*, p. 171; *UB*, p. 126.

¹⁰*DIR. C I*, p. 310-311, 410-411; *UB*, p. 66-68 (1238). *DIR. C II*, p. 79-80; *UB*, p. 97-98 (1266).

¹¹ *Ibidem*, p. 20-28; 101 și urm.

Ungar, districtul Câmpulungului și, ocazional, Banatul Severinului. Revitalizarea acestui model al "ducatului" a fost urmărită cu consecvență de către facțiunile nobiliare care s-au succedat la conducerea Transilvaniei în timpul confruntărilor interne din primii ani ai domniei lui Ladislau al IV-lea – în special de neamurile Csák (1274-1277) și Aba (1279-1280)¹²; el va fi reintrodus cu succes (însă fără titulatura aferentă) în anii de după stingerea dinastiei Arpadiene, de către voievodul Ladislau Kán (1294-1315).

În același timp, anarhia și războaiele civile aproape neîntrerupte din primii ani ai domniei lui Ladislau al IV-lea au avut ca rezultat constituirea unor stăpâniri aristocratice mereu mai puțin subordonate autorității regale și, de asemenea, apariția unor puternice oștiri nobiliare locale, cu o remarcabilă capacitate de mobilizare și cu o experiență militară mereu consolidată. Eficiența acestora a fost demonstrată în timpul invaziei mongole din 1285, când incapacitatea trupelor regale de a angaja o confruntare directă cu invadatorii a fost parțial compensată de operațiunile de hărțuire efectuate de detașamentele armate aflate în serviciul facțiunilor senioriale. În același timp, noile tipuri de fortificații apărute în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, care făcuseră proba rezistenței lor în cursul războaielor interne, și-au dovedit eficiența și în fața invadatorilor. Detașamentele de frontieră din sudul și răsăritul Transilvaniei, alcătuite din români, sași și secui, și-au demonstrat, la rândul lor, capacitatea de a organiza operațiuni de diversiune eficiente, atât cu prilejul intrării mongolilor în Transilvania, cât și în timpul retragerii acestora. Astfel, devastările pricinuite de invadatori în 1285 nu au mai putut fi comparate, din nici un punct de vedere, cu cele ale invaziei din 1241-1242. Retragera mongolilor din Ungaria și Transilvania poate fi considerată un succes al forțelor politice

¹² *Ibidem*, p. 175-176, 185-189.

locale și al promotorilor particularismului regional, care au făcut dovada robusteții lor militare și a unei capacități sporite de a asigura securitatea locuitorilor din aria lor de influență¹³.

Realizat, evident, în detrimentul autorității regale, cursul politic care a dus la constituirea "principatelor aristocratice" l-a obligat pe Ladislau al IV-lea să se orienteze către colaborarea cu categoriile inferioare ale nobilimii, pentru a evita eterna pendulare între diferitele facțiuni senioriale pe care nu le mai putea controla. În aceste condiții s-a realizat apropierea regelui de nobilimea de la răsărit de Tisa, din rândurile căreia nu se ridicase, până către 1280, nici o familie suficient de puternică pentru a se alătura "oligarhiei" aristocratice din centrul și apusul regatului. Relativa omogenitate a acestei nobilimi, în rândurile căreia inegalitățile sociale și economice erau încă departe de a fi frapante, precum și fireasca reacție de respingere față de penetrația în regiune a potențailor din alte regiuni puteau oferi garanția constituirii unei partide alcătuite din păstrători ai vechilor tradiții monarho-centriste ale Regatului Arpadian. Rolul deținut de Transilvania în politica regală a crescut, astfel, proporțional cu amplificarea dificultăților întâmpinate de suveran în controlarea scenei politice interne. Primele semnale în acest sens, manifestate odată cu vizita lui Ladislau în Transilvania, în luna mai 1285, vor fi urmate, după eșecul congregației generale de la Rákos (iunie 1286), de o prezență mereu mai semnificativă a regelui în Transilvania și în părțile răsăritene ale regatului de-a lungul ultimilor ani ai domniei sale. Generozitatea dovedită față de nobilimea ardeleană, care a ajuns să dețină, în anii 1289-1290, o pondere însemnată în cadrul trupelor regale, eforturile de captare a simpatiei sașilor și secuilor, au fost completate, în aceeași perioadă, printr-o politică de

¹³ P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, în *AIACluj*, 17, 1974, p. 212-223; V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*. București, 1980, p. 170-171; Ș. Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea*, p. 123-124, 161; T. Sălăgean, *Transilvania*, p. 203-207.

încurajare a românilor transilvăneni și prin extinderea în provincia intracarpatică, în această perioadă, a regimului congregațional.

Redefinirea funcțiilor adunărilor nobiliare și transformarea lor într-o instituție fundamentală a sistemului de guvernare au dobândit, în acești ani, caracterul unei adevărate reforme congregaționale. Noua ideologie monarhică – care își găsește, între altele, reflectarea în opera lui Simon de Kéza și în tratatul de doctrină politică al abatelui Engelbert de Agmont, *De regimine principum*¹⁴ – urmărea restabilirea raporturilor directe ale regalității cu categoriile inferioare ale nobilimii și eliminarea, pe această cale, a monopolului politic al înaltei aristocrații. Prin satisfacerea revendicărilor nobilimii mijlocii, legate de reprezentarea ei în structurile administrative locale și provinciale, atribuțiile judiciare ale adunărilor comitatense au fost extinse către o certă finalitate politică. A fost instituit, de asemenea, un sistem al congregațiilor provinciale, a cărui menire era aceea de a atenua efectele disproporției de reprezentare existente între nobilime și baroni la nivelul congregațiilor generale ale regatului. Provinciile congregaționale constituite în această perioadă, reunind un număr variabil de comitate, aveau la bază, în numeroase situații, mai vechi structuri teritoriale ale entităților politice care funcționaseră, în nordul și răsăritul Bazinului Carpatic, în secolele anterioare. Astfel, în teritoriile de la est de Tisa, provincia congregațională instituită între Someș, Tisa și Munții Apuseni, atestată în 1279¹⁵, reînvia vechea structură a “ducatului” bihorean, așa cum este el descris în opera lui Anonymus. La rândul ei, gruparea de comitate de pe cursul Mureșului inferior¹⁶ poate fi pusă în legătură cu

¹⁴ Molnár P., *A Magyarországi kormányzat mint a regimen mixtum példája Admonti Engelbertnél (1290-es évek eleje)*, în *Századok*, 133, 1/1999, p. 113-124.

¹⁵ Cuprinzând, inițial, comitatele Bihor, Solnoc, Sătmar, Crasna, Bekes, Zarand și Szabolcs – *DIR. C II*, p. 201-203; *ÁÚO. XII*, p. 250-253.

¹⁶ În prima sa formă atestată (1285), aceasta includea comitatele Timiș, Arad și Cenad – *DIR. C II*, p. 274-277; *ÁÚO. IX*, p. 419-422.

nucleul vechii structuri teritoriale a stăpânirii lui Ahtum (Ohtum), aceasta cu atât mai mult cu cât neamul aristocratic Chanad, care stăpânea, practic, cea mai mare parte a regiunii, descindea dintr-unul dintre protagoniștii evenimentelor din preajma anului 1000. În ceea ce privește congregația nobiliară a Transilvaniei, a cărei primă mențiune datează din 8 iunie 1288¹⁷, aceasta îi reunea pe reprezentanții comitatelor subordonate autorității voievodale, dreptul de participare la lucrările acesteia fiind condiționat de deținerea de proprietăți funciare în interiorul provinciei¹⁸. Această formulă de manifestare a aspirațiilor de autoguvernare regională ale stării nobiliare transilvănene a dus la situația paradoxală în care, în cazul voievodului Roland Borșa, care nu dispunea de proprietăți în Transilvania, nu poate fi produsă vreo dovadă a participării sale la adunările desfășurate în teritoriul pe care îl administra. Prezidarea congregațiilor și administrarea procedurilor juridice desfășurate în intervalele dintre acestea par să fi devenit în aceste condiții, pe baza datelor de care dispunem, o atribuție a vicevoievodului – care, până în epoca angevină, va fi, fără nici o excepție, un reprezentant al nobilimii transilvănene – asistat de patru judecători nobiliari ce proveneau, la rândul lor, exclusiv din rândurile nobilimii locale¹⁹.

Complexitatea peisajului administrativ al provinciei intracarpatică a impus, în același timp, constituirea unei structuri congregaționale mai cuprinzătoare, care să-i reunească atât pe reprezentanții celor șapte comitate subordonate autorității voievodului, cât și pe aceia ai comunităților privilegiate ale sașilor, secuilor și românilor. Convocarea acestei structuri reprezentative constituia, în mod evident, o prerogativă regală, regele fiind singurul care exercita o autoritate directă și recunoscută asupra

¹⁷ DIR. C II, p. 300-301; Hurmuzaki, *Documente*, p. 474-475; Erdély Okmánytár. I, p. 437.

¹⁸ V. discuția la T. Sălăgean, *Transilvania*, p. 218-222.

¹⁹ *Ibidem*, p. 221.

tuturor acestor organisme privilegiate. Primele indicii referitoare la existența unor asemenea adunări datează din ultimii ani ai domniei lui Ladislau al IV-lea (1288-1289)²⁰; rolul lor pare să fi fost, în această perioadă, unul preponderent consultativ. Congregația generală prezidată de regele Andrei al III-lea (Alba Iulia, martie 1291) a avut în schimb, cu siguranță, un caracter “constituțional”, ea fiind convocată spre a impune recunoașterea, pe teritoriul Transilvaniei, a reformelor adoptate în cadrul congregației generale a Ungariei de la Buda, din septembrie 1290. Andrei al III-lea a purtat cu această ocazie, se pare, negocieri separate cu reprezentanții tuturor categoriilor privilegiate existente în Transilvania, căutând să își atragă sprijinul acestora. Congregația generală desfășurată în duminica *Invocavit* (11 martie 1291) a reprezentat doar momentul de vârf al unei acțiuni politice de amploare, în care a fost obținută confirmarea oficială de către privilegiații Transilvaniei – nobili, sași, secui și români – a prevederilor “constituționale” propuse în scopul “reformării statutului” lor. Această operă legislativă a fost însoțită de noi eforturi de introducere în stăpânirea unor domenii ardelene și, prin aceasta, în structurile congregaționale ale provinciei a unor credincioși ai regelui originari din afara Transilvaniei – cunoscute fiind, în acest sens, cazurile lui Dionisie Losonci²¹ și Ugrinus Csák; atât doar că, spre deosebire de predecesorii sau succesorii săi, Andrei al III-lea s-a văzut nevoit să negocieze exercitarea acestor prerogative suverane cu categoriile privilegiate ale provinciei.

²⁰ Ș. Papacostea, *României*, p. 149; *DIR.* II, p. 309-310; *UB*, p. 161; *Erdély Okmánytár.* I, p. 448.

²¹ Demersurile vizând introducerea lui Dionisie Losonci în posesia domeniului regal Lăpuș, inițiate în ianuarie 1291 (*DIR.* II, p. 356-357; *CD.* VII/2, p. 166-167; *Erdély Okmánytár.* I, p. 468) și definitivitate în ultima decadă a lunii februarie (*DIR.* II, p. 357; *Erdély Okmánytár.* I, p. 475), au culminat prin eliberarea solemnă a actului regal de donație, în timpul congregației generale din luna martie (*DIR.* II, p. 368-369; *Erdély Okmánytár.* I, p. 476).

Necesitatea organizării în Transilvania a unei alte congregații generale “reformatoare” și “constituționale”, diferită de aceea a Ungariei, ne oferă, în orice caz, dovada incontestabilă a faptului că, în această perioadă, Regatul Arpadian devenise doar cu puțin mai mult decât o simplă uniune personală între două entități statale (*regnum Hungariae* și *regnum Transilvanum*) aproape cu totul distincte.

Mențiunile documentare din ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea, referitoare la existența unui *regnum Transilvanum* (*Transilvaniae*), apar în contexte legate de atribuțiile judiciare ale nobililor în cadrul congregațiilor (1288²², 1291²³) sau de drepturile și obligațiile asociate statutului de nobil (1291²⁴). În același timp, aceste documente sunt legate de funcționarea sistemului congregațional: dacă actele vicevoievodului Ladislau (1288) și ale loctiitorului său Benedict (1291) au fost emise cu prilejul desfășurării unor congregații, diploma regelui Andrei al III-lea cuprindea prevederile care urmau a fi supuse dezbaterei congregației generale de la Alba-Iulia, din martie 1291. Nici unul dintre aceste documente nu se referă la autoritatea teritorială a voievodului Roland Borșa, orice legătură dintre persoana acestuia și folosirea noțiunii de *regnum Transilvanum* devenind astfel imposibil de demonstrat. Așadar, în semnificația sa reală, așa cum rezultă ea din documentele invocate, termenul *regnum* era chemat să desemneze comunitatea legală a nobililor din Transilvania, reprezentați în *congregatio nobilium*²⁵. Această comunitate a

²² CD. V/3, p. 434-436; Hurmuzaki, *Documente*, p. 474-475; DIR. II, p. 300-301; *Erdély Okmánytár*. I, p. 437.

²³ CD. VI/1, p. 163-164; UB, p. 178-179; DIR. II, p. 372; *Erdély Okmánytár*. I, p. 479.

²⁴ CD. VII/2, p. 139-147; UB, p. 172-176; DIR. II, p. 361-365, 505-509; *Erdély Okmánytár*. I, p. 470.

²⁵ V. în acest sens M. Rady, *Voivode and Regnum: Transylvania's Place in the Medieval Kingdom of Hungary*, în L. Péter (ed.), *Historians and the History of Transylvania*. Boulder-New York, 1992, p. 87-101.

privilegiaților nu putea constitui însă un *regnum* în absența unei “țări” propriu-zise, caracterizate printr-un teritoriu bine definit, dispunând de un statut juridic și de un sistem instituțional în măsură să justifice această denumire. Comunități legale similare aceleia a privilegiaților din Transilvania existau și în alte “provincii congregaționale” de pe teritoriul Regatului Ungariei; cu toate acestea, nici una dintre ele nu a fost desemnată vreodată prin termenul de *regnum*. Provincia intracarpatică constituia o realitate puternic individualizată în geografia politică a Regatului Arpadian. Locuitorii săi, denumiți *nobiles partis Transsilvaniae*²⁶, *homines fideles Transsilvanos*²⁷, *homines regionis Transsilvane*²⁸, se diferențiau, prin identitatea lor specifică, față de ceilalți locuitori ai Regatului Ungariei²⁹. *Regnum Transilvanum* era, așadar, o “țară” distinctă, dispunând de instituții proprii, de un sistem legislativ specific și de o comunitate autonomă de privilegiați. Voievodul Transilvaniei exercita în această provincie, în calitate de reprezentant al suveranului³⁰, controlul asupra funcțiilor militare, administrative și judiciare ale statalității pe teritoriul acesteia. Dispunând de cea mai mare parte a trăsăturilor statalității medievale, Transilvania se distingea de *regnum Hungariae* și printr-o tradiție istorică proprie, reflectată de izvoarele secolelor XII-XIV, păstrătoare a amintirii vechilor sale libertăți, a confruntărilor și înțelegerilor încheiate cu regii maghiari.

²⁶ CD. V/3, p. 457-460 și VII/4, p. 211-213; DIR. II, p. 306-308; *Erdély Okmánytár*. I, p. 455.

²⁷ Hurmuzaki, *Documente*, p. 452-459; DIR. II, p. 271-273; *Erdély Okmánytár*. I, p. 406.

²⁸ Wenzel. IV, p. 23-27; *Erdély Okmánytár*. I, p. 325.

²⁹ Exemple în acest sens la T. Sălăgean, *Transilvania*, p. 235-243.

³⁰ V. în acest sens documentul regelui tânăr Ștefan [al V-lea], din 1266: *ipsum vaivodam debita sollicitudine invigilantem defensionem et remediis regni nostri Transsilvani*, UB, p. 96-98; DIR. II, p. 79-80; *Erdély Okmánytár*. I, p. 260.

Succesul politicii de centralizare a regelui Andrei al III-lea și-a găsit expresia în participarea sașilor și secuilor din Transilvania, împreună cu nobilimea provincială, la congregația generală a regatului desfășurată la Pesta, în anul 1298³¹. Suspendarea activității congregației lărgite a Transilvaniei nu a fost însă decât una temporară. În perioada crizei generale declanșate o dată cu moartea regelui Andrei al III-lea (14 ianuarie 1301), ultimul reprezentant al dinastiei arpadiene, structurile instituționale ale Transilvaniei (inclusiv cele congregaționale) au cunoscut o nouă perioadă de consolidare. Voievodul Ladislau Kán (1294-1315), exponent al intereselor nobilimii congregaționale, și-a fundamentat ascensiunea pe revendicarea tradițiilor politice și a programului ideologic ale *regnum*-ului transilvan³². Spre deosebire de predecesorii săi din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, familia sa era una perfect integrată în "starea" nobiliară a Transilvaniei. Sprijinindu-se, în politica sa internă, pe nobilimea transilvăneană, el a încadrat întregul aparat administrativ și militar aflat în subordinea sa cu reprezentanți ai acesteia. Congregația nobiliară a Transilvaniei a funcționat în permanență, de-a lungul întregii sale domnii. După 1301, în condițiile create de asumarea de către voievod a unor prerogative suverane, Ladislau Kán a convocat și congregații lărgite, la care participau secuii, sașii și, uneori, nobilii din alte provincii ale regatului. Autoritatea sa teritorială se extindea asupra întregii Transilvanii, ea fiind recunoscută, formal, și de comitatul Sibiului și de scaunele secuiești. Ladislau controla de asemenea, încă din preajma anului 1300, comitatul Aradului, iar după anul 1311, cea mai mare parte a Banatului. După dispariția sa și după înfrângerea îndelungatei rezistențe a nobilimii ardeleni (1315/16-1321/22), Carol Robert a instituit în Transilvania un regim brutal, de ocupație și exploatare,

³¹ DIR. II, p. 392-393, 443-453; UB, p. 192-193, 211; Erdély Okmánytár. I, p. 570, 571; vezi însă Ș. Papacostea, *Români*, p. 157.

³² T. Sălăgean, *Transilvania*, p. 251 și urm.

patronat de voievodul Toma Szécsényi (1321-1342)³³. Excluși de la deținerea oricăror demnități importante, nobilii transilvăneni au fost înlocuiți cu credincioși ai regelui din regiunile de la răsărit de Tisa și supuși, împreună cu ceilalți locuitori ai provinciei, unei exploatari abuzive din partea oamenilor acestuia. Această stare de lucruri s-a prelungit până la începutul domniei lui Ludovic de Anjou (1342-1382), care a dat politiciii regale un nou curs, inițiind o apropiere față de stările Transilvaniei.

POLITICAL SYSTEM AND SOCIAL STRUCTURE IN XIIIth CENTURY TRANSYLVANIA.

THE RISE OF TRANSYLVANIAN NOBILITY AND THE ASSERTION OF THE CONGREGATIONAL REGIME

Abstract

As a consequence of the Mongol invasion of 1241-1242, the entire half-free military and administrative category of *iobagiones castr* lost its importance, their functions being taken by the emerging nobility. A new provincial class of warriors took possession of royal and private lands, building a new generation of castles and opening its way towards the achievement of a leading political role. A long and difficult process of reconstruction was followed by the re-establishment of the ducal institution (*ducatus Transilvaniae*) under the authority of the heir of the Hungarian crown, the "Young King" (*iunior rex*) Stephen (1257-1270) – decisive period for the social and institutional development of medieval Transylvania. During the following years, Voivode Matthew Csák (1274-1277) attempted to restore the Transylvanian dukedom for his own benefice; a few years later, the Aba family rebuilt the political system of the dukedom without reestablishing the institution itself. In his fight against aristocracy, King Ladislaus IV encouraged the political emergence

³³ *Ibidem*, p. 357-365.

of Transylvanian nobles, as well as of the Saxons, Szeklers and Romanians. As a consequence, the *regnum Transilvanum*, mentioned in a number of sources of this period, which has nothing to do with the territorial lordship of Voivode Roland Borsa, basically refer to the legal community of Transylvanian nobles which assumed, at the end of thirteenth century, the role of a "legal country". A large number of sources indicate that Transylvania was a distinctive country inside of the kingdom of Hungary, having its own name, territory, people, historical traditions, customs and institutions, attributes that cannot be retrieved in the cases of other "oligarchic" principalities or privileged communities.

PRELIMINARII DINTR-O CERCETARE A CETĂȚILOR SECOLULUI AL XIII-LEA

Adrian Andrei Rusu

Cetatea este un punct de convergență istorică¹. Utilitatea ei militară, percepută și reținută la primul impact, nu este decât una dintre multe altele care o privesc. Formele constructive aspre conduc mereu către prea rezezi concluzii de unilaterală folosință. Dar, cunoscându-o cu adevărat, nu facem decât să ne apropiem exponențial de înțelegerea mediului care a ridicat-o și a funcționalizat-o.

La apropierea de realitatea medievală, concluzia este aceea că, în fapt, cetatea este o instituție care are atribute accentuate de natură militară. Însușirile despre care scriem, în progresul timpurilor, pot fi cu ușurință dezmembrate și aplicate apoi altor instituții ori monumente. Numai astfel se ajunge la discutarea bisericilor, caselor, unor teritorii restrânse, satelor ori orașelor fortificate. Dar, au funcționat și mori, fântâni, poduri, porturi medievale fortificate. Ori, toate categoriile înșirate, pot fi doar forțat considerate, concomitent, și cetăți. Cum se va vedea, însăși societatea timpului avea scrupule serioase în a denumi "cetăți" toate obiectivele care aveau unele fortificații. De aici, a rezultat necesitatea de a ne întoarce la acele module primare (palisadă, zid de incintă, val, șanț, turn) care, combinate aleatoriu ori în funcție de justificări, și recunoscute chiar și astăzi, au compus ansambluri ce pot fi numite generic fortificații medievale.

O percepție simplă găsește "cetăți" neîntrerupt, după isprăvirea Antichității. Adevărul este că istoria lor este fracturată. Până către Anul O Mie, teritoriul de astăzi al României nu a avut

¹ Utilizăm aici o sinteză a mai multor subcapitole din volumul nostru *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*. Cluj-Napoca, 2005.

astfel de construcții, demne de acest nume, decât în Dobrogea bizantină și bulgară. A urmat apoi etapa fortificațiilor de pământ și lemn, atât de plastic numite de către germani *Burgwälle*, iar de către unii studioși de la noi, "castre". Cetatea clasică, din poveștile copilăriei și industria distracțiilor, are o istorie ceva mai scurtă. S-a născut adică numai atunci când un stăpân a conceput-o pentru rezidență sau bază politico-socială privată, înzestrând-o cu arsenalul la fel de clasic de cortine și turnuri. Altor teritorii europene le-a trebuit la fel de mult timp pentru a fi acoperite de astfel de construcții-instituții.

După mărturia unui repertoriu întocmit², am putea ușor opera cu mai mult de 150 de obiective. Aceasta pentru că, alături de fortificațiile sigur clasabile, există o cantitate dublă care așteaptă argumente mai solide pentru a fi "omologate" definitiv. A doua clasă este una foarte fluidă și va avea mereu de suferit corecții. Dacă vom aproxima, rămânând numai la o cifră de circa două sute de obiective, demonstrația unei realități substanțiale este produsă. Cantitatea revendică, convingător, dreptul la o istorie special scrisă pentru ea. Ar fi de neiertat dacă viziunea locală asupra acestor cetăți ar rămâne dominată de concepte arhitectonico-arheologice.

Fiind vorba despre o tranziție, îngemănarea dintre "nou" și "vechi" ar trebui acceptată ca obligatorie.

Din categoriile umane care s-au moștenit de la organizarea arpadiană, un tabel sinoptic indică asemenea echivalențe:

Organizarea castrenă	Nedefiniți	Sași	Secui	Români
Iobagi de castre	slujitori regali	greavi	primipili, lófök	cnezi
oameni ai castrelor, castrensi	iobagi, jeleri etc.	oameni de rând	sagittarii, custodes confiniorum, speculatori, öri	oameni de rând
decanate, centurionate	decanate, centurionate	decanate, centurionate	decanate, centurionate	
comitat de castru	comitate	districte	districte	districte

² *Anexe*le vol. cit., p. 500-560.

Vom continua prin constatarea unui clișeu al istoriografiei provinciale (nu doar românești) care afirmă că odată cu renunțarea la cetățile (castrele) perioadei arpadiene timpurii, cetățile noi, de piatră, au dobândit un accentuat caracter exclusivist, având drept consecință – după cum se exprimă una dintre lucrările de sinteză cele mai noi –, faptul că “populația de rând” a fost “împinsă să locuiască în afara fortificației”³. Mai întâi, trebuie să afirmăm răspicat că nici o cetate medievală, din oricare perioadă istorică (chiar și așa-zisele “cetăți țărănești”), nu au fost vreodată destinate celor mai umile stări ale societății. Ca atare, niciodată nu au funcționat întărituri de forma cetăților care să aparțină exclusiv la ceea ce s-a conceput sub termenul de “populației de rând”.

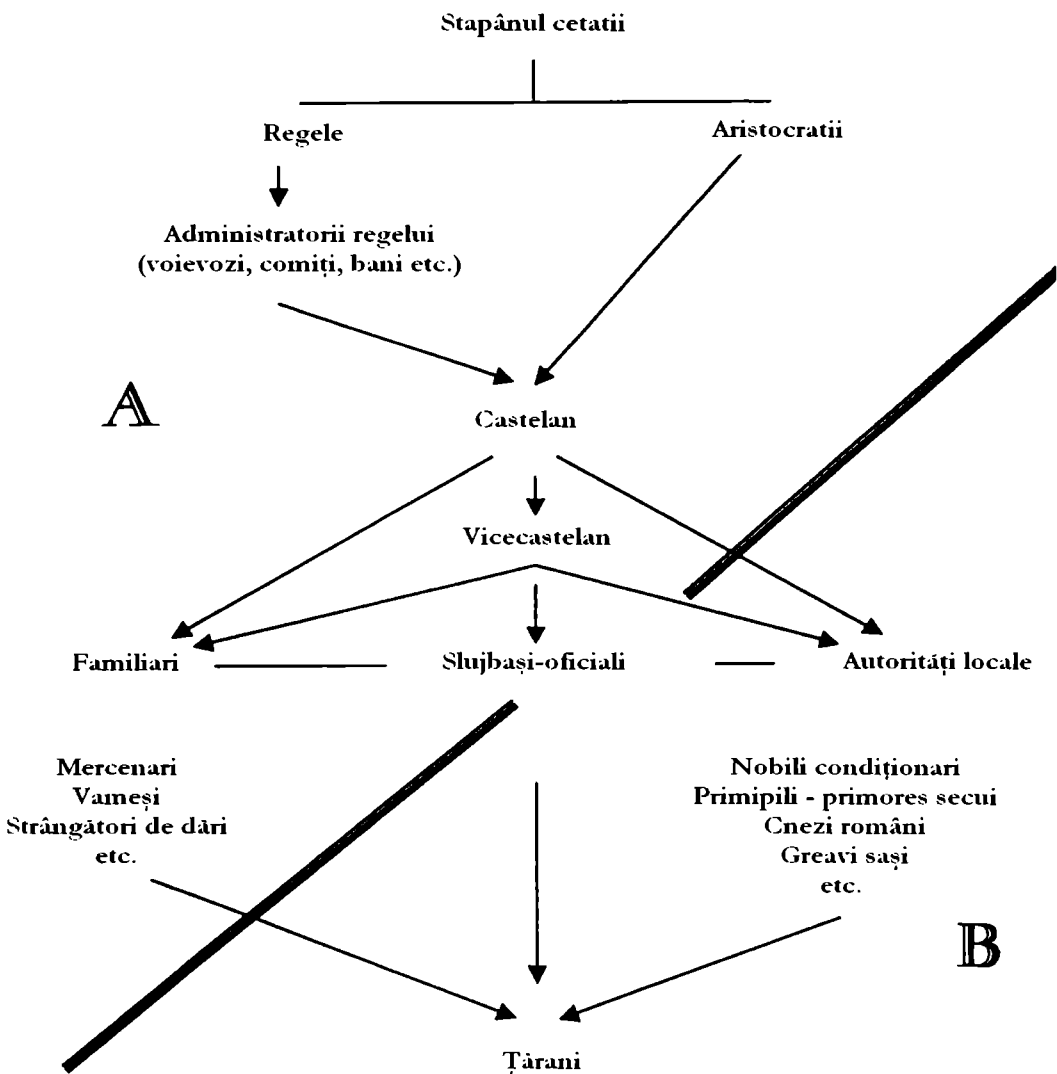
Sintagma părea a fi valabilă măcar pentru secolele XV-XVII, iar de acolo a născut părelnica impresie că trebuie să fi funcționat mai devreme! S-a conturat chiar și un fel de definiție, care recunoștea tipul în cetățile cu suprafețe mari și care nu aveau construcții interioare “specifice unei locuințe senioriale”⁴. Ori, în condițiile în care fortificația este un apanaj (deci o exclusivitate) de putere economică, socială și politică, ar fi destul de greu de admis o geografie medievală generalizată, de monumente construite de către țărani.

Dacă am privi în urma unor sugestii de interpretare recente, ar trebui să concepem că puzderia de cetăți/fortificații care au proliferat la limitele anului 1300 au avut dreptul de a fi lichidate de către regalitate, nu neapărat pentru că nu ar fi avut licențe de construcție, ci pentru că nu erau ridicate de către oamenii cu statutul convenit ori recunoscut ca atare. Parțial, s-ar

³ *Istoria Românilor*. III. *Genezele românești*. București, 2001, p. 157.

⁴ O. Velescu, *Cetăți țărănești din Transilvania*. București, 1964, p. 21. Definirea prin contrast trebuie însoțită sau este utilă numai în cazul existenței delimitării/definirii termenului opus. Ori, acela nu avea, nici el, o formă precis conturată. Probabil, nici autorul nostru nu știa foarte bine ce trebuia să conțină o cetate nobiliară.

ORGANIZAREA INTERNĂ
A DISTRICTELOR CETĂȚILOR

A – Sectorul fix

B – Sectorul mobil

explica astfel ușurința legală cu care "comunele libere" ale sașilor și secuilor vor face "ecarisajul" pe teritoriul lor. Dar, pe de altă parte, ar trebui să vedem stările, inclusiv cele cu sau fără autorizări pentru deținere, mult mai bine închegate și mai conștiente de drepturile lor. Ori, tocmai aceasta este marea problemă: nobilimea pare mai curând în născare, decât știindu-se complet constituită (cu "conștiință de sine"), iar pe de altă parte, celelalte categorii sociale (non-nobliare) ar fi trebuit să abia aceleași progrese pentru a cenzura atât de sever tipurile de rezidențe/fortificații. Deci, presupusul drept regal de gestionare a cetăților nu apare, nici afirmat destul de ferm, nici concesionat măcar unor categorii social-politice clare.

Dar, după mijlocul secolului al XIII-lea, ceva se schimbă și la nivelul Transilvaniei. În anul 1298, regele scria explicit că ar dori să vadă lichidate fortificațiile și cetățile edificate *absque licentia domni regis*. Acest tip de enunț este susceptibil de a fi tratat în moduri diferite. Desigur, prima interpretare se așeza în prelungirea dreptului pe care istoricii l-au bănuț ca funcționând de la începuturile statului. Apoi, după cum am văzut mai sus, nimeni nu poate fi oprit să creadă că el ar fi de legat doar de secolul al XIII-lea. Ne rămâne să alegem între o continuitate a dreptului regal, acum mai bine prins în izvoare, ori numai o reafirmare a unui uzurpat. Ambele ipoteze s-au bucurat de adepți și sentința de atribuire a adevărului nu poate fi dată cu conștiința împăcată.

Întemeierea unei forme de habitat particulare era semnalul dorinței comanditarilor de a nu se mai confunda cu o categorie socială comună. Într-un anume fel, prin începerea lucrării, un constructor de fortificație semnală și semna actul despărțirii sale (s-a pronunțat și cuvântul "izolare") de o colectivitate rurală ori de un alt grup social inferior. Până și poziția rezidenței și a cetății,

afată destul de departe de sat, aproape niciodată în el⁵, indica dorința manifestă de a nu se amesteca cu tot ceea ce era țăranesc și umil.

Din rândurile pe care le scriem, trebuie să se tragă concluzia că împărtășim înțelegerea rosturilor construcțiilor particulare cu dublu scop: simbolic, ca o consfințire a unui statut, dar și locativ (cu tot ceea ce decurge de aici, inclusiv, dar nu exclusiv, utilitățile militare). Este ceea ce unii castelologi au denumit a fi "funcția sociologică"⁶ a cetăților. Dacă am accepta doar unul dintre cele două rosturi, respectiv doar pe primul, am amputa grav înțelegerea noastră legată de spiritul practic al oamenilor medievali. Am mai avea de adăugat faptul că, dacă asemenea construcții (în special turnuri) nu ar fi servit habitatului, imitarea lor în așezări aglomerate, viitoare orașe⁷, ar fi fost un nonsens, tocmai pentru că funcțiile reprezentative și militare erau acolo foarte restricționate de către comunitatea urbană.

Poate că am înțelege și mai bine lucrurile dacă am admite că generația de cetăți ridicată după mijlocul secolului al XIII-lea face parte din aceeași familie, a tuturor cetăților contemporane europene. A fost ceea ce s-ar putea denumi "cetate cavaleriească", sau, dacă am avea posibilitatea de nuanțare în limba română, i-am spune "castel", dar numai în felul în care franceza diferențiază "château-fort" (valabil aici), de "château"-ul de mai târziu, mai mult performanță de lux, decât un ansamblu fortificat. Transferul a fost încercat și în istoriografia maghiară ("lovagvár")⁸, dar s-a

⁵ Maksay F., *A középkori magyar falu településrendje*. Budapest, 1971, p. 123-125. Autorul se referea numai la poziția curților, căci problematica cetăților nu intrase încă pe rol în cercetarea istoriografică maghiară.

⁶ A. Satrapa-Schill, *Das Leben und die Versorgung auf mittelalterlichen Höhenburgen*. Stuttgart, 1978, p. 141-143.

⁷ Situația din Sibiu, Sighișoara etc. V. *Castelarea carpatică*, subcapitolul IV. 1. a. *Cetățile "săsești"*, p. 401-412.

⁸ "Lansarea" lui pare să se fi produs în anul 1982, de către Engel P. (*Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003, p. 122). Apoi, afirmarea în

izbit de o rezistență care, probabil, are și alte motive decât lipsa tradiției de folosire. Nici unul dintre colegii noștri români nu l-a îndrăznit, pentru că ne găseam cu cercetarea destul de departe de recunoașterea realităților care marcase teritoriul de astăzi al României.

Peste tot în Europa, cetatea a fost privită de istoriografie ca o realitate intrigantă, "poate cel mai cunoscut și cel mai puțin înțeles monument medieval"⁹. Nimeni nu a încercat, la modul cel mai serios, să despartă înțelegerea sa de rostul ei de rezidență de cel mai mare prestigiu, contrastantă cu alte posibilități mai modeste, ale stării nobiliare. În funcție de acest principiu social general, au gravitat însă toate interpretările și nuanțările. Lucrurile păreau să fie ușurate prin aceea că, la limita de jos a fenomenelor sociale de fortificare se găsea realitatea denumită "casa fortificată"¹⁰. Cu toate acestea, a rămas în cumpănă criteriul delimitărilor categoriale intermediare¹¹.

Destinația de folosire ocazională este vulnerabilă la o analiză dezvoltată. Orice clădire laică, ca și o biserică, poate fi un loc de refugiu, nu neapărat de natură militară, ci socială, la modul general. Din această optică, a te refugia într-o cetate, nu înseamnă automat că rostul ei ar fi obligat doar la prezențe ocazionale, în momente de restriște, ci mărturisește, mai simplu, o dorință manifestă de a trăi altfel decât majoritatea, și nu împreună cu ea. Ceilalți membri ai comunității nici măcar nu ar fi fost în stare să-și permită luxul construcției, iar generozitatea oferirii de adăpost nu coboară la semnificația unor acte de caritate. Niciodată refugiul nu

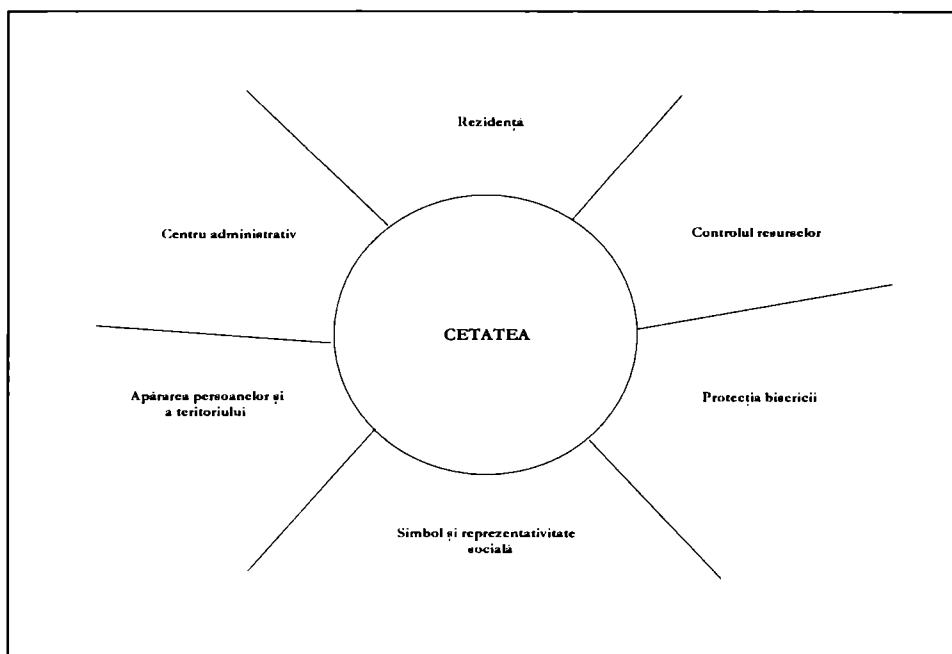
cadru unei culturi de stare, la Kurcz Ágnes (*Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Budapest, 1988, p. 89).

⁹ *The Middle Ages. A concise encyclopaedia*. General ed. H. R. Loyn. London, 1989, p. 73.

¹⁰ O sinteză, la D. Barz, *Das "Feste Haus" – ein früher Bautyp der Adelsburg, in Burgen und Schlösser*, nr. 1, 1993, p. 10-24.

¹¹ A. Debord, *Châteaux et résidence aristocratique. Réflexions pour la recherche*, în *Château Gaillard*, 13, 1987, p. 48.

era destinat unor comunități de țărani (sate întregi), ci doar familiei de sânge și familiarilor stăpânului. Aici pare să funcționeze deja un consens. Nimeni nu poate nega faptul că orice cetate s-a zidit de către un privilegiat, nu de către o masă de egali; cel dintâi a fost comanditarul/beneficiarul, ceilalți doar executanții lucrărilor brute. Ca urmare, nici folosirea cetății nu a fost decât una tot exclusivistă. Pentru o familie nobiliară și anturajul ei

Polifuncționalitatea cetății

(*familiares*), un asemenea spațiu – mic pentru un sat –, este pe deplin corespunzător și ca refugiu.

Partizanii acestor exclusivități ori numai orientări de folosire limitată, provin și dintre rândurile istoricilor și dintre cele

ale arheologilor. Cum am notat mai sus, cei dintâi au privit către amplasamentele incomode, către spațiile restrânse, dar și alte detalii, cum ar fi lipsa de asociere a stării de nobilitate de numele cetăților, persistența, în Ungaria, a unui pretins monopol regal de construire a cetăților, în sfârșit, prezența unor forme de habitat (curțile) care păreau a fi adevăratele locuri unde elitele își derulau viața cotidiană. Din confortul unui birou, unora dintre istorici, chiar dintre cei mai versați, le vine foarte greu să-și închipuie că cineva aparținător elitei, era capabil să trăiască astfel. Pentru arheologi a fost convingătoare lipsa aproape totală a materialelor atestătoare de viață din anume cetăți¹². Cum nu este normal, cei dintâi (istoricii) i-au influențat și pe cei dintr-a doua categorie (arheologii)¹³, cu toate că ultimii ar fi fost în măsură să producă argumente decisive, prin care să înlătore rezervele istoricilor în legătură cu destinația socială a unor construcții.

Am putea considera că avem deja rezolvări juridice ale unor dețineri. De fapt, toate formele rezidențiale nobiliare, aflate între performanțele arhitectonice ale unei curți și ale unei cetăți, pot fi aici discutate. Nu știm și probabil nu vom ști niciodată, cu exactitate, ce conta în departajare; felul în care erau fortificate ori mărimea lor? În unele cazuri au fost însă sesizate diferențe de dimensiuni, amplasament și, mai ales, de poziție strategico-tactică¹⁴. Vom adăuga însă că a dota o rezidență nobiliară cu elemente de apărare, era mult mai firesc și probabil mai frecvent, decât a dota cu același lucru o biserică, un cimitir sau un sat. În prelungirea acestei concluzii simple, nu trebuie să ne așteptăm ca

¹² Dar opinia răzbate și la un istoric cum a fost Kristó G., *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, p. 185.

¹³ Feld I., *Középkori váraink kutatásáról*, în *Műemlékvédelem*, 35, nr. 4, 1991, p. 192; Miklós Zsuzsa, *A Zengővár helye a hazai várépítészetenben*, în vol. *Pécsvárad*. Pécsvárad, 2001, p. 77.

¹⁴ G. Virágos, *Noble Residences and their Social Context in Hungary in the Thirteenth through the Sixteenth Century*. Ph. D. Dissertation in Medieval Studies. Budapest, 2002, p. 14-15.

inițiatorii să fi fost excepționali de bogați ori cu dinadinsul favorizați de puterea politică.

Pe lângă ordinul de mărime și lipsa consemnărilor documentare, materiale arheologice care să însoțească fortificațiile sunt, în general, extrem de restrânse. Aspectul din urmă nu poate fi, în opinia noastră, judecat ca o dovadă de nelocuire, ci, primordial, ca una de existență scurtă, sfârșită, destul de frecvent, prin abandonare ordonată (golire și părăsire). Să nu pierdem încă din vedere că ne găsim la un anume nivel al culturii materiale, care, din punctul de vedere al construcțiilor, este dominat copios de lemnul foarte perisabil.

Toate datele pe care le deținem se conjugă în a ne demonstra că cetatea ungară, în general, și cea transilvană, în particular, a deținut, la fel ca cea din restul Europei, o polifuncționalitate, care includea și presupunea, evident, și o viață internă permanentă. Cetățile s-au construit (multe) pentru că era nevoie de ele, erau adică foarte utile pentru starea care aspira la cârmuirea regatului, alături sau independent de rege. Am putea merge mai departe, apreciind că indiferent de ce scop vor fi avut, acele construcții erau "moderne" și suficient de mult căutate. Se dovedește că, în dese cazuri, constructorii înșiși (greavii sași, de exemplu) nu erau încă nobili, dar doreau să devină, poate și prin construcțiile pe care le solicitau.

În istoriografia românească singurul care s-a apropiat mai consistent de subiect a fost Radu Popa. Și el a pornit de la un concept românesc aproape generalizat, care nu oferea cetăților decât aceleași rosturi de pază și refugiu pe care le-am discutat și mai sus¹⁵. Inițial a acordat un rol mai normal reședințelor fortificate sau cetăților¹⁶. Analiza lui, legată de cetățile cnezilor din

¹⁵ V. spre ex., sintezele: *Istoria arhitecturii în România*. I. București, 1963, p. 73; Al. Andronic, *Cercetări arheologice privind unele curți domnești și cetăți medievale din România*, în SAI, 13, 1969, p. 69; Gh. I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească în secolele XIII-XVI*. București, 2003, p. 265-266.

¹⁶ Articol în vol. *Constituirea statelor feudale românești*. București, 1980, p. 37-38.

Hațeg, a fost însă un pas înapoi. A ajuns acolo la concluzia în urma căreia, obiectivele nu avuseseră cisterne (lucru greu de admis atât timp cât nu se săpase nicăieri toată suprafața fortificațiilor, iar soluții provizorii de conservare a apei, deci greu de surprins arheologic, în afara celor de tipul cisternelor, se vor folosi și în epocile mai târzii), spațiul pentru provizii era insuficient (observația precedentă este valabilă și aici), doar două-trei persoane (familiarii cnezilor) puteau locui acolo, iar ca rezultat, ele nu au fost decât dublări ale unor rezidențe de alt soi (în speță, curți). Tocmai din cercetările lui Radu Popa, știm cât de funcțional a fost turnul de la Bogdan Vodă (Cuhea) (cu numeroase materiale). Inițial, același istoric ezitase să-l socotească turn, în favoarea unei simple "reședințe fortificate", ca o casă etajată, aflată în poziție centrală a unei curtine¹⁷. Cetatea de la Răchitova, pe care a sondat-o tot preopinientul nostru, a cunoscut o extindere de incintă, ceea ce dovedește, din nou, că cineva a simțit nevoia acestei lărgiri a spațiului care înconjura turnul-locuință, dintr-o necesitate funcțională vădită. Fără motivația unei utilități, operațiunea de mărire a perimetrului incintei ar fi fost o simplă gratuitate. Apoi, nu s-a avut în vedere că cel puțin două din exemplele pe care le-a citat în Hațeg și-au continuat funcționarea câteva secole, amplificându-se și constructiv. Din secolul al XV-lea, cahlele au fost mereu acolo, indicând fără greș că se locuia în ele și nu tocmai fără confort. Ce dovadă mai bună decât aceasta ar mai exista în favoarea ideii că au servit o utilitate permanentă?

Obținerea bruscă sau constituirea lentă a unui patrimoniu funciar nu echivala automat cu apariția unei fortificații. S-a constatat că, încă la începutul secolului al XIV-lea, pământul era foarte ieftin: un plug, cu 120-150 de holde¹⁸, valora trei mărci de

¹⁷ R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*. Baia Mare, 1966, p. 8-13.

¹⁸ Peste o sută de hectare. N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*. București, 1971, p. 126.

argint, cam tot atât cât un cal de călărie¹⁹. Același patrimoniu, rămas nemobilat constructiv, avea o valoare derizorie. Fenomenul de înzestrare cu o clădire fortificată putea trena oarecare timp, până când (pre)nobilul ajungea să dețină forța umană și sumele de bani necesare. Apariția unor unități militare (cete, slujitori) “private”, fenomen care este destul de bine conturat la mijlocul veacului al XIII-lea²⁰, este un alt semn destul de bun pentru posibilitatea existenței paralele/concomitente a cetăților de același tip. Chiar întrunite toate condiționările arătate, deținătorul de moșie putea să nu dispună de meșter constructor ori, pur și simplu, să nu simtă nevoia clădirii unei asemenea rezidențe. Ele au fost determinări subiective, pe care ar trebui mereu să le avem în vedere, de la caz la caz.

Mai apoi, amplasamentele topografice însăși trădează diferențieri de stare la nobilimea inițitoare: cetățile mai mici au fost ridicate pe înălțimi mai reduse, în timp ce invers, cele mai mari, au avut și amplasamente mai înalte; primele aproape că nu au niciodată urme de construcții interioare, de piatră, și tot ele sunt mai apropiate de sate²¹. Observațiile din urmă susțin ideea că nu trebuie să ne așteptăm la nici un standard aparținător construcțiilor de cetăți private. Fiecare antrepriză a avut o situație particulară.

Oricum, însăși procesul de geneză, sau poate, mai corect, de maturizare a nobilimii este unul foarte interesant. El se întâlnește, la modul cel mai concludent posibil, cu fenomenul de castelare. Istoriografia maghiară subliniază mai nou faptul că, de la începutul secolului al XIII-lea, până la mijlocul său, tranziția

¹⁹ Hóman B., *Magyar pénztörténet. 1000-1325*. Budapest, 1916, p. 506, 521, 523.

²⁰ Kristó G., *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, p. 207.

²¹ Observație formulată judicios de către Terei Gy., *XII-XIV. századi várak Fejér megyében*, în vol. “*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 2004, p. 545-546. Problematică dezvoltată și în Zsuzsa Miklós, Gy. Terei, *Beiträge zur Verbindung der Burgen und Siedlungen im 13. Jh. in Ungarn*, în *Castrum Bene*, 7, 2004, p. 171-202.

socială, către starea care ne interesează cel mai mult, a fost asigurată de categoria desemnată sub numele de "slujitori regali" (*servientes regis*). Poate că nu am greși prea tare dacă i-am asocia cu aceiași *ministeriales*-i, mai sus citați, ale căror rosturi în ridicarea cetăților mici este, îndeobște, recunoscut. De la pragul superior, al elitelor din jurul regelui, casta "comiților" (elita de slujbe), până la un statut destul de jos (pe care nu-l vom defini aici), ei aveau să devină din ce în ce mai des "nobili" (*nobiles*, respectiv *nemes*, -ek = om, oameni de neam)²². De la 1267 începând, cancelaria regală a aplicat termenul unor categorii largi, care nu-i cuprindea doar pe magnați. Procesul s-a delimitat, în jos, prin Diploma andreiană (Bula de Aur din anul 1222), iar la polul cronologic opus, de către confirmarea întregită a acesteia, făcută de către regele Ludovic I (1351)²³. În interiorul acestui interval, se vor naște cetățile clasice și vor dispărea, în general, iobagii castrelor.

Pe lângă asemenea date generale, care privesc soarta evolutivă a nobilimii regatului, cele care aparțin numai de Transilvania nu pot fi nuanțate foarte mult²⁴. Deținem judecăți generale privitoare la momentul de maturitate și afirmare pe plan politic²⁵, și nu pe cel social. Teoretic, sincronismul este posibil, dar nu obligatoriu. Nobilimea ardeleană s-a înscris, cu certitudine, în schemele generale. Oricum, despre o nobilime ierarhizată în pături distincte nu se poate vorbi cu suficientă fermitate în secolele XIII-XIV. Pe un plan mai larg, provincialismul și autonomia proiectate

²² Engel P., *Nemes*, în *KMTL*, p. 483; Kristó Gy, *A korai Erdély (895-1324)*. Szeged, 2002, p. 284 și urm.

²³ K. Gündisch, în vol. *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie*. Sibiu-Heidelberg, 2001, p. 39; E. Fügedi, *Die ungarische Adelsnation in Siebenbürgen*, în vol. *Gruppenautonomien in Siebenbürgen* (Siebenbürgisches Archiv, 24), Köln-Wien, 1990.

²⁴ E. Mályusz, *Nobles of Medieval Transylvania*, în *Medium Aevum Quotidianum*, 29, 1994, p. 25-45.

²⁵ "La sfârșitul secolului XIII, procesul constituirii nobilimii ca factor politic instituționalizat era încheiat și ireversibil", v. Ș. Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol*. București, 1993, p. 149.

la rangul de *regnum* (nu în sens de stat), reflectau tot capacitățile de structurare a elitelor locale. S-ar putea ușor particulariza prin aceea că, probabil datorită invaziei mongole și dispariției masive a elementelor locale din organismele comitatelor de castre, iobagii castrelor nu au contribuit semnificativ la geneza nobilimii provinciale²⁶. Elitele "importate", care au aparținut ultimului mare val de colonizare a provinciei, derulat după anul 1242, par să fi avut și ele rostul lor. Singura observație făcută repetat, cu valoare și pentru secolele care vor urma intervalului 1250-1350, este că aceeași nobilime a fost, cel mai des, una relativ modestă ca avere²⁷. Pentru timpurile de început, lucrurile nu puteau sta mult diferit de cele care vor fi urmat, în secolele XV-XVI, de exemplu²⁸.

Dar, cu toate aceste elemente care ne stabilesc performanțele scăzute ale evoluției elitelor, avem surpriza numărului relativ mare de fortificații care se dispersează într-un teritoriu remarcat ca fiind sărăcit de ascendențe sociale. Adăugând aici constatările legate de donjoane, vom dobândi convingerea că a fost vorba despre un fenomen extins la categorii nobiliare dintre cele mai diferite.

²⁶ Asupra valorii acestei categorii socio-umane, în Transilvania, opiniile au oscilat în mod semnificativ, de la Tagányi K. (*Megyei önkormányzatunk keletkezése*. Budapest, 1900, 19 p.), care o socotea foarte importantă, la aceea a lui Mályusz E. (*Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest, 1988, p. 19-20), care o diminuează în favoarea unor elite gentilice maghiare.

²⁷ În lucrarea sa, T. Sălăgean mai adăugă o nuanță nouă: persecutarea elitelor locale de către administrația voievodului Toma Szécsenyi (*Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*. Cluj-Napoca, 2003, p. 363). Ne îngăduim să privim această judecată cu prudență. În afara tentei prea marxiste, a "asupririi", de astă dată, inter-nobiliare sau "semicoloniale", ne așteptăm să nu mai vedem o nouă exagerare, continuată din opiniile lui Șt. Pascu (*Răscoalele țărănești din Transilvania medievală*. Cluj, 1963), pe care Maria Holban a așezat-o, deja de ceva vreme, în contexte mai corecte (*Românii din Transilvania și anarhia feudală din secolul al XIV-lea*, în vol. *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*. București, 1981, p. 245-300).

²⁸ Abia la turnura secolului din urmă, apar în provincie *potiores nobilium* (Mályusz E., *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest, 1988, p. 50-51).

De la plasarea elitelor de slujbe în donjoane (-cetăți sau din ansambluri fortificate), la aceea a elitelor de stare socială, nu a fost decât o trecere simplă. Dintre toți deținătorii particulari înșirați, majoritatea nu s-a remarcat printr-o situație socială deosebită. Aceiași indivizi își marcau, tocmai prin monumente, tendința de a fi evidențiați, prin contrastul față de alți colegi de o stare aproximativ comparabilă. Se motivează întrucâtva prezența lor sporadică din documente. O parte dintre familiile despre care scriem vor apare în secolele următoare (XV-XVI), în timp ce alta se va pierde definitiv din registrele elitelor. Pe teritoriul Transilvaniei, nici donjonul, nici fortificația mai complicată, dar, în general, foarte limitată ca dimensiuni, nu au fost produsele unei evoluții sociale de mare excepție. Înălțarea nu s-a stimulat primordial prin evoluția domeniului, a fost doar determinată de utilitatea restrânsă, ca mijloc de apărare familiară sau individuală. Pare să fi fost o adevărată competiție, în care mulți s-au înscris, stabilindu-și rezidențe pe care le putem numi cetăți, dar, în final, au rămas mult mai puțini. Toate construcțiile care au existat în locurile care au o istorie domeniială diferită, au nevoie de explicații punctuale. De fiecare dată, constructorii inițiali au fost înlăturați în favoarea altor stăpâniri teritoriale (domenii mai mari, autonomii districtuale). Odată cu lichidarea deținătorilor, o parte dintre construcții au dispărut și ele. Fără o astfel de judecată, turnul de la Marca, nu se poate explica ca dispărut în domeniul cetății Valcăului; la fel fortificația, sau doar rezidența, de la Voivozi, în domeniul cetății Șintelui. Nu am terminat toate exemplificările.

Dacă a fost admis că, pentru autoritatea regală, cetățile au reprezentat simboluri de putere, la fel de bine se poate admite că valența simbolică a fost căutată și transferată efectiv și la fortificațiile nobiliare. La fel de corect este faptul că multe cetăți nobiliare nu sunt altceva decât copii mimate după monumente regale, oferindu-se ca demonstrații de statut pentru țărani, dar și pentru alți nobili ori reprezentanți ai bisericii din fiecare comitat în

parte. Această simbolistică a fost dovedită, în arhitectura europeană, ca producătoare de paradoxuri, în sensul că ea a fost în măsură să surclaseze, uneori, chiar și cele mai elementare comandamente tactice de construcție, pentru ochii celor care le căutau cu dinadinsul numai funcției militare.

În anul 1974, Herwig Ebner a discutat sistematic problematica generală a "politicii de cetăți" (*Burgenpolitik*, limba germană)²⁹. La o distanță de timp foarte scurtă, Fügedi Erik și Engel Pál au conceput, simultan, analize comparabile, privitoare la ecuația raportului dintre puterea centrală și aristocrație, în regatul Ungariei³⁰. Problematika a trebuit să fie văzută doar ca preliminară și încă de urmărit în detaliu, pe sectoare cronologice și geografice mai strânse. Engel Pál a realizat ulterior asemenea analize noi, cu părți care au inclus mereu și Transilvania, simultan însoțite de largi analogii³¹.

Noua viziune istoriografică acordă cetățitorilor un rol esențial în stabilitatea politică internă. Felul în care erau repartizate, mai întâi între rege și nobilime, apoi felul în care regele a operat distribuția demnităților de stat, au constituit tot atâtea prilejuri de bilanț a stărilor politice de fapt. Analiza pornește de la cetate ca modul de putere, nu doar ca simplu decor geografic ori, eventual, bază militară. Pe bună dreptate s-a arătat că, fenomenele erau sincrone cu viziunile politice care guvernau întreaga Europă, în condițiile în care, până pe la mijlocul secolului al XV-lea, în Ungaria medievală, orașele abia dacă reprezentau o forță politică, pe care regele s-ar fi putut sprijini.

²⁹ *Die Burgenpolitik und ihre Bedeutung für die Geschichte der Mittelalter, in Carinthia*, 1, 164, 1974, p. 33-51. Problema o preliminară, înaintea sa, O. Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Ed. a 4-a. Wien-Wiesbaden, 1959.

³⁰ Inițial, în *Királyi hatalom*.

³¹ *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről*, în vol. *Honor, vár, ispánság*, p. 101-161 (publicat inițial în anul 1982); Idem, *Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon*, în loc. cit., p. 162-197 (publicat inițial în anul 1984).

Deținerea unor cetăți însemna simultan, posibilitatea de manevrare a veniturilor castelaniei aferente, deci inclusiv bani și oameni, reprezenta o rezidență excepțională, care surclasa majoritatea piramidei sociale, și semn de mare prestigiu (favoarea regală, delegarea unei părți din autoritatea ei).

Simbioza instituțională rezultă din tabelul de mai jos:

Numele teritoriului	Forma de organizare	Atestarea districtului	Cetate	Atestarea cetății
Almașu	district, ducat	1366	Orlat? Sibiel?	1320?
Almăj	domeniu?, district	1430	Almăj	sec. XV
Ardud	district-domeniu	1378, 1392	Ardud	post 1456?
Arieș	<i>terra</i> , scaun	1270, 1289	Rimetea	ante 1270
Bârzava	<i>provincia</i> , domeniu, district	1367, 1451	Bârzava	1370
Beiuș	domeniu, <i>provincia</i> , district	? 1442	Finiș	ante 1294
Bel	district	1372, 1400	?	
Bistrița	domeniu, scaun, district	1287 etc.	Bistrița	arheologică
Brașov	comitat, district	1288 etc.	Brașov etc.	arheologică
Caraș	domeniu, district	1451	Carașova	1323
Chery	district	1372, 1459	?	
Cincu	scaun	1329 etc.	?	
Ciuc	scaun	1342 etc.	câteva	arheologică
Comiat	<i>provincia</i> , district	1369, 1391	?	
Cuiești	domeniu, district	1349, 1351	Bocșa	ante 1323
Dobra	district	1371?, 1387	Deva?	
Duboz	domeniu, district	1369, 1410	?	
Făgăraș	ducat	1369, 1391	?, sau Breaza?	
Hațeg	district	1359, 1391	Subcetate	ante 1315
Ilidia	domeniu, district	1457	Ilidia	ante 1312
Kezdi	scaun		?	
Lugoj	district	1385, 1390	Jdioara, Lugoj?	1386 (1320)
Mediaș	<i>terra</i> , scaun	1289 etc.	Mediaș?	
Mehădia	domeniu, district	1387, 1391	Mehădia	ante 1314

Miercurea	scaun	1349	?	
Mureș	scaun	1408 etc.	câteva	arheologică
Nocrich	scaun	1349, 1474	?	
Odorhei (Tileagd)	scaun	1270 etc.	câteva	arheologică
Orăștie	scaun	1349 etc.	Orăștie	arheologică
Orbai	scaun		?	
Rodna	district	1440, 1467	Anieș	ante 1409
Rupea (Kizd)	scaun	1337 etc.	Rupea	ante 1324
Sebeș + Caran	<i>provincia</i> , district	1352, 1369	Turnu Ruieni?	
Sebeș	scaun	1303 etc.	?	
Sepsi	<i>terra</i> , scaun	1252, 1349	câteva	arheologică
Sibiu	comitat, scaun	ante 1224, 1340	Sibiu	
Sighișoara	scaun, comitat	1337 etc.	Sighișoara	1280
Șeica	scaun	1336 etc.	?	
Valea Begheiului (Fârdea, Bujor, Mănăștur, <i>Swgya</i>)	districte	1427	Cărmida? ³²	?

În lipsa unor locații clare desemnate de izvoare ori descoperite arheologic, istoriografia medievistică ne lasă mereu impresia că au ființat o mulțime de instituții “fără adrese”. Analiza documentelor îi avantajează, întrucâtva, pe vicevoievozi. Dar este greu de pus semn de egalitate între locurile congregațiilor Transilvaniei și reședințele reale ale șefilor administrației³³. Însă, mai departe, voievozii, vicevoievozii și comiții par că “plutesc” peste tot și nicăieri, cancelariile lor abia dacă s-ar contura,

³² Despre posibilitatea prezenței sale, V. Achim, *Banatul în Evul Mediu*. București, 2000, p. 14, n. 22.

³³ Pornit dinspre analiza locului deținut de Alba Iulia, în geografia administrativă laică a provinciei, Vekov K. (*Gyulafehérvár központi szerezpöre a középkorban és kora újkorban*, în vol. *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszerda, 2001, p. 77-78) abia dacă regăsește emisiuni de acte în cetăți, comparativ cu cifrele furnizate de alte localități (Sântimbru și Turda).

pergamentele se "arhivau" pe cai, hainele, armele și banii obștești se transportau la fel sau în cotigi, viața socială laică (mari sărbători, evenimente sociale de tipul căsătoriilor, turnire etc.) era esențialmente campestră, iar curierii oficiali sau împricinații îi căutau pe administratori bâjbâind, în urma unor zvonuri care le însoțeau peregrinările neîntrerupte. Provincia noastră era foarte departe de a fi în asemenea neorânduială, pentru a ne imagina în continuu că existența ei medievală s-a consumat numai în cadre naturale ori specifice pentru alte destinații și chiar epoci.

Desigur că interpretările ar putea ori trebuie abordate și invers: dacă cetățile există, în ruine vizibile ori scoase de către arheologi, ele au fost destinate unor scopuri anume. Dar de ce nu tocmai necesităților și faptelor cotidiene la care nu le-am găsit locul de derulare? Vom accepta oricare alte interpretări care să aibă însă o singură premisă, anume integrarea obligatorie a cetăților în reconstituiri istorice. Este inadmisibilă conservarea lor în postura de simple auxiliare și artificiale construcții, care concurează sau întregesc, prin pete de culoare, peisajele naturale. Deocamdată însă, ceea ce prezentăm aici este un scenariu, înzestrat, pe cât ne închipuim, cu oarecare temeuri logice; deci rațional și credibil.

De la optica limitativă pe care o criticam, ajungem și la o discuție care să conțină, și în acest loc al textului nostru, "cetatea de refugiu". Sintagma nu trebuie aplicată doar la cetățile interioare, ci și la cele din granițe, dar oricum, în prima situație, ea pare mai vulnerabilă în fața unei analize serioase. Însăși termenul desemnează o realitate generată de pericole cronice, pentru care cetatea ar fi fost o soluție maximală, de pace, stabilitate, siguranță. Dacă tot era nevoie de multe refugii, de ce nu atunci, și de locuri pentru confort sau plăcere? Constatăm că dincolo de perioadele de accentuată tulburare, cauzate de invazii ori de slăbiciunea puterii regale, cetățile și-au justificat însă rostul, continuând să funcționeze. Nimeni nu a căutat o altă alternativă constructivă la

ele, poate pentru că, întregul continent aprecia cetățile mai mult decât sunt tentați să o facă unii dintre istoricii medievaliști.

Mai putem cumpăni că "a te refugia" în cetate era o modă de stare, din anticamera conceptului maximal și exclusivist, de izolare în "turnul de fildeș". Aici am găsi, în mod sigur, mai multă valoare expresiei. Cei care mai au oarecari cunoștințe despre justiția medievală, ar putea să-și amintească despre așa-numitul "drept de rezistență", pe care cetatea îl poate sprijini în mod practic. Dar, uzanța sa a fost atât de rară, în plan individual, încât este îndoielnic că ar fi fost cu adevărat un mecanism motor ale deținerii cetăților.

Dacă privim desenele unor planuri de cetăți, primul lucru care ne frapază este simplitatea lor excesivă. Ele arată ca un fel de țarcuri simple și goale. Dar, cei care ar dori să le socotească un fel de alternative umane pentru variantele, mai frecvente, ale ocoalelor de vite sau a staulului de oi, ar merită să aibă în vedere că acele planuri nu sunt decât reprezentări ideale ale unor cetăți necercetate cu adevărat. Deci, sunt secvențe parțiale ale unor stări de funcționare pe care nu le cunoaștem. Trebuie să ne reamintim ce investiții arhitectonice s-au făcut în cetăți (turnuri-locuințe, palate, capele, surse de apă etc.)³⁴, multe dintre ele, în lemn, că o anume arhitectură deținea o încărcătură simbolică³⁵ și, în sfârșit, că există numeroase urme de viață din cetăți³⁶. Într-un asemenea context, ar mai merita oare să mai menținem întrebarea dacă cetățile au fost utile doar atunci când stăpânii lor erau nevoiți să se "refugieze" acolo?

Din momentul în care provincia s-a acoperit cu cetăți, o etapă de civilizație a fost atinsă. Cum am văzut, performanța însemna de fapt ascendența socială, forța de a dispune de locuri

³⁴ V. *Castelarea carpatică*, subcapitolul II. 2. c. *Amenajările exterioare și interioare*, p. 175 și următoarele.

³⁵ V. *Castelarea carpatică*, subcapitolul III. 3. a. *Ecuția puterii interne*, p. 286 și următoarele.

³⁶ V. *Castelarea carpatică*, subcapitolul III. 5. *Viața în cetăți*, p. 359 și următoarele.

de concentrare deopotrivă administrativă, cât și culturală. Numai forța regimului instaurat de către Carol Robert și absența unor competenți externi agresivi a făcut ca o parte dintre vectorii de evoluție ai secolului al XIII-lea să se atenueze ori chiar să dispară. Fenomenele consemnate au ajutat, tot numai atunci, la estomparea rosturilor cetăților.

PRELIMINARIES TO A RESEARCH ON THE FORTRESSES OF THE XIIIth CENTURY

Abstract

A fortress is more than a mere pretext for a general inquiry into the society in which it germinated and bloomed, it is a point of historic convergence. Its military dimension, which is always perceived and remembered at a first glance, is nothing but one of the many others related to it. According to the author *Repertory's* easily work with figures over 150.

The classic castle portrayed in the stories of our childhood and pointed up by the entertainment industry has a rather shorter history. In other words, it only became apparent when a ruler conceived it as his private residence or political-social headquarters, endowing it with the classical arsenal of curtains and towers. Some of the socio-human categories in the Arpadian age can be encountered in the interval under analysis. However, a "popular" or "rustic" character of these fortifications cannot, under any circumstances be recorded. The building of a particular habitat form was already a first sign that the person placing the order wished not to be confused with a common social category anymore. Somehow, by beginning the works, a fortification builder was signaling and signing the document marking his separation (the word "isolation" has been noted, as well) from a rural collectivity, or another socially inferior group. Transylvanian nobility definitely followed the general evolution patterns. At any rate, in the XIIIrd-XIVth centuries we could not refer firmly enough

to a nobiliary hierarchy comprising distinct strata. The situation could be easily be particularized, as probably due to the Mongol invasion (1241-1242) and to the massive disappearance of local elements from the castra counties' bodies, castra serfs had a rather insignificant contribution to the genesis of provincial nobility. The "imported" elites belonging to the last wave of the province's colonization, which took place after 1242, seem to have played a part as well. The only observation constantly made and valid also for the centuries following the 1250-1350 interval is that the same nobility was, most often, quite modest from the viewpoint of its fortune.

However, in spite of all these elements that establish poor performances in the elites' evolution, we have the surprise to find quite many castles scattered over the same territory. If we corroborate this with the observations related to castle keeps, we come to the conclusion that this phenomenon was extended to the most diverse nobiliary categories. The big number of castle keeps strengthens the idea that there was an ample social initiative.

The castles meant to be used occasionally make an issue vulnerable to a detailed analysis. The "refuge castles" concept is particularly criticized, as it seems to be a substitute for any other utility. The excessively symbolical meaning cannot be taken into account, either. All the pieces of information we have combine themselves to demonstrate that Hungarian castles in general and particularly Transylvanian ones were polifunctional, just like everywhere else in Europe. Naturally, that included a permanent internal life. The only Romanian historiographer who tackled this issue with more consistency was Radu Popa. However, his opinion is considered to be too restrictive and, therefore, criticized.

There was a very simple shift marking the moment when elites determined by their social status were placed in keeps (fortresses or within fortified complexes), instead of the elites determined by their occupation. Most of the private owners

mentioned above did not distinguish themselves through an uncommon social status. The same individuals used to indicate, by the means of erecting monuments, their tendency to distinguish themselves, by contrast with other peers that has a comparable status. Their sporadic presence in documents is somewhat motivated. In Transylvania, neither the keep, nor the most complicated of castles – generally, quite limited from the viewpoint of their dimensions, has been the outcome of an exceptional social evolution. The erection of the castle was not essentially stimulated by the evolution of the domain, it was only determined by its reduced utility, as an individual or family defense means. There seems to have been a true competition, in which many enlisted, building for themselves residences that we can hardly call castles, but finally, few lasted till the end. All the constructions that existed in places which have a different territorial history need punctual explanations. Every time, the initial builders have been removed in favor of other territorial administration forms (bigger domains, district autonomies). Once the owners were eliminated, some of the constructions disappeared, as well.

The new historiographical approach grants castles an essential role for the internal political stability. The way in which they were shared out, firstly between the king and the nobility, then the way in which the king distributed the state offices were, in fact, occasions to sum up the existing political situations. The starting point of the analysis is the castle seen as a unit of power, and not only as a simple geographical setting or, eventually, as a military base. It has been rightfully proven that these phenomena were in harmony with the political visions that governed all of Europe, considering also the fact that until the mid-XVth century in medieval Hungary, cities barely represented a political force, on which the king could rely.

In the province, the symbiosis between the castles and the administration is argued on the basis of a synoptic table.

In the absence of unambiguous locations indicated by sources or uncovered during archaeological investigations, medieval historiography keeps giving us the impression that there used to be many institutions "without an address". The interpretations could, or should also be approached the other way around: if the castles exist, under the form of visible ruins or uncovered by archaeologists, they were meant to fulfill a particular role. But why weren't we able to find the place for daily facts and necessities?

If we look at the drawings of some plans of castles, the first thing that strikes us is their excessive simplicity. They look like a sort of enclosures or pens, simple and empty. However, it would be worthwhile for those who would like to consider them as being a sort of a human alternative to the more frequent variants of sheep pens and cattle sheds, to keep in mind the fact that those plans are nothing but ideal representations of castles that have not been really, truly researched yet. Therefore, they are only partial sequences of some functioning stages that we do not really know.

From the moment the province was dotted with castles, a new stage of civilization was reached. As we have seen, the performance really was synonymous with social advancement, the power to have at one's disposal a set of places where there could be an administrative, as well as a cultural concentration. It is only the force of the regime instituted by king Charles Robert and the absence of aggressive external competitors that made some of the evolution vectors of the XIIIrd century decrease or even disappear. The recorded phenomena helped, also at that particular moment, tone down the purpose that castles had.

CONFLICT ȘI MEMORIE ÎN TRANSILVANIA SECOLELOR XIII-XIV: EPISCOPIA TRANSILVANIEI ȘI GYAN, FIUL LUI ALARD

Cosmin Popa-Gorjanu

Istoriografia Transilvaniei cuprinde pagini despre conflictul dintre sași și episcopia Transilvaniei, manifestat pe parcursul secolelor al XIII-lea și al XIV-lea.¹ Examinarea premizelor, a cauzelor, a desfășurării și rezultatelor acestuia este o sarcină laborioasă. Nu ne propunem să rezolvăm toate întrebările care se ridică în legătură cu acest proces. Dorim să integrăm totuși examinarea episodului violent al incendierii episcopiei din 1277 în cadrul mai larg al relațiilor dintre comunitatea sașilor și episcopie. Una dintre dificultățile majore ale investigației constă din metamorfozarea, de fapt construirea comunității săsești pe parcursul disputelor cu ierarhii romano-catolici de la Alba Iulia. Deși cauzele reale ale animozităților nu sunt transparente întotdeauna, starea tensionată este adesea perceptibilă. Acest studiu are scopul de a examina relația dintre conflict și memorie prin intermediul analizării unui episod sângeros petrecut la Alba Iulia în anul 1277. Ne-am propus să investigăm modul în care faptele din 1277 au fost memorate și utilizate de diverși actori ai scenei politice și religioase a Transilvaniei până spre mijlocul secolului al XIV-lea. Vom prezenta modul cum au fost ele

¹ G. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, I. Band: Von den ältesten Zeiten bis 1699*. Hermannstadt, 1925, p. 59, 66; Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul Mongol*. București, 1993, p. 150-157 (în continuare Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*); T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*. Cluj-Napoca, 2003, p. 177-183, 280-287 (în continuare *Transilvania*); Gy. Kristó, *Early Transylvania 895-1324*. Editor Csolnoky Gy., s. l., s. a., p. 123-125, 166-168 (în continuare Gy. Kristó, *Early Transylvania*).

percepute și explicate în istoriografia modernă, după care ne vom ocupa de sursele care prezintă amintirea și modificarea memoriei acestor fapte.

În definiția simplă și cuprinzătoare a lui Warren C. Brown și Piotr Górecki, conflictul se referă la câteva tipuri de tensiuni între persoane sau grupuri și câteva moduri de rezolvare a acestor tensiuni. Disputa reprezintă faza conflictului articulată ca o pretenție între două sau mai multe părți. Conflictul cuprinde amenințări, promisiuni, negocieri, ritualuri, utilizarea forței și emoțiile, manifestări care pot însoți, preceda sau urma disputei. Căile de controlare a tensiunii sociale cuprind dreptul, instituțiile și normele și de asemenea practici ale părților implicate în conflict sau ale unui număr larg de oameni și grupuri. Cercetările asupra acestui tip de manifestări implică analize de istorie socială, antropologie socială, istorie politică, a dreptului și a instituțiilor². Preocupările asupra subiectului au debutat cu observația lui Fredric Cheyette referitoare la incapacitatea conceptelor de drept contemporane de a sluji la înțelegerea disputelor medievale³. Sugestiile sale au fost ulterior dezvoltate într-un model de investigație detaliată a conflictului elaborat de către Stephen D. White⁴. În studiile despre conflict s-au conturat trei tipuri de

² *Conflict in Medieval Europe. Changing Perspectives on Society and Culture*. Editori W. C. Brown, P. Górecki, B. Cornwall, Ashgate, 2003, p. 1-2 (în continuare *Conflict*).

³ Fr. L. Cheyette, "Suum cuique tribuere", în *French Historical Studies*, 6, Nr. 3, 1970, p. 287-299. Republicat ca *Giving Each His Due*, în vol. *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Editat de L. K. Little și Barbara H. Rosenwein. Blackwell, 1998, p. 170-179. A scos în evidență predominarea arbitrajelor și a compromisului ca forme de rezolvare a disputelor (violența însăși este o formă de rezolvare) înainte de mijlocul secolului al XIII-lea când începe să se impună justiția bazată pe norme obiective în Franța.

⁴ "Pactum legem vincit... et amor iudicium" (St. D. White, *The Settlement of Disputes by Compromise in Eleventh-Century Western France* în *The American Journal of Legal History*, 22, No. 44, Oct. 1978, p. 281-308.

abordări, una conceptuală, caracterizată prin tendința de construire a unui cadru teoretic și conceptual adecvat studierii conflictelor și disputelor; empirică, preocupată de identificarea modului în care se desfășoară conflictele pe baza surselor cu abandonarea bagajului conceptual; o a treia formă de abordare, comportamentală, care a utilizat concepte și categorii derivate din acțiunile interpersonale precum negocierea și compromisul, în locul studierii instituțiilor și a dreptului⁵. Dinspre antropologia socială, și cu precădere studiile lui John Comaroff și Simon Roberts, au venit sugestii de abordare utile, conturate prin două modele de cercetare, numite generic modelul procesual și modelul normativ. Abordarea normativă pornește de la datul sau existența autonomă a normelor și investighează apoi convergența lor cu comportamentul pe care pretind că-l controlează. Cea procesuală pornește de la reconstrucția comportamentului părtașilor la dispută și stabilește locul normelor în cadrul acestuia ca o variabilă dependentă⁶.

Din punct de vedere istoriografic contribuțiile cu privire la memorie sunt numeroase și variate⁷. Definițiile date memoriei din punct de vedere epistemologic, cognitiv, patologic sau filosofic ies din sfera de preocupări a acestui studiu. Ca definiție de lucru minimală, privim memoria ca referindu-se la un set de date creat, păstrat și difuzat de un nucleu de profesioniști ai informației. La sfârșitul secolului al XIII-lea în Transilvania funcția de creatori și păstrători ai memoriei scrise aparținea locurilor de adevărare. Pe lângă logistica necesară, capitlul din Alba Iulia era și parte

⁵ *Conflict*, p. 3-4.

⁶ *Conflict*, p. 6-9.

⁷ Din bibliografia vastă și complexă câteva titluri, M. T. Clachy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*. Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA, 1993; P. Ricoeur, *Memoria, istoria, uitarea*. Trad. I. Gyurcsik și Margareta Gyurcsik. Timișoara, 2001; P. J. Geary, *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the First Millenium*. Princeton, 1994.

implicată în conflictul cu comunitățile săsești. Forma în care s-a păstrat amintirea evenimentelor din 1277, care lasă atâtea întrebări fără răspunsuri certe, a fost creată pentru a răspunde unor necesități de moment sau pe termen mediu ale celor care au conturat-o. Diferențele care apar în relatările târzii permit observarea flexibilității memoriei, adaptabilă în funcție de situații, cât și versatilității ei, atunci când auzim versiunile divergente ale sașilor sau laicilor.

Sașii, la origine coloniști occidentali germani, francezi, italieni, flamanzi și saxoni au sosit în Transilvania în cadrul unui program de colonizare a sud-estului Transilvaniei inițiat de regalitatea maghiară de la mijlocul secolului al XII-lea. Prima arie de colonizare a cuprins o fâșie relativ îngustă întinzându-se de la Orăștie până la Baraolt. Rolul defensiv al acestei zone de colonizare era evident. Treptat, din aria inițială sașii au întreprins întemeieri de sate la nordul acestei zone apărând astfel noi scaune, cum este zona Târnavei. Faptul cel mai semnificativ al perioadei de după colonizare a fost cel al formării identității săsești. Studiile despre originea grupurilor de coloniști au demonstrat că denumirea de sași a apărut ulterior așezării diverselor grupuri de coloniști, numiți fie *Flandrenses*, *Theutonici* sau *Saxones*. Însăși semnificația termenului de *Saxones* a făcut obiectul unei investigații care a arătat că nu are legătură cu Saxonia ci ar putea însemna și altceva⁸. Ceea ce aveau în comun diferitele grupuri de coloniști era statutul de nou veniți într-o arie geografică străină și originea lor apuseană.

Cei mai mulți istorici au localizat începutul formării comunității autonome a sașilor în înființarea prepoziturii libere (*ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum*), legate ierarhic de arhiepiscopia de Esztergom, ratificată în 1191 de papa Celestin III. Văzând că o parte a coloniștilor evadau controlului său prin

⁸ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*. București, 1992, p. 195-196.

tendința de gravitare spre această entitate religioasă, episcopia din Alba Iulia a reacționat imediat, astfel că până în 1196 chestiunea a fost judecată și s-a precizat că prepoziturii libere îi vor aparține numai acei *flandrenses* colonizați de regele Geza II în pustiu, restul rămânând în continuare sub jurisdicția episcopiei Transilvaniei⁹. În anul 1212 a existat o încercare eșuată de înființare a unei episcopii săsești¹⁰. Organizarea proprie a luat o formă consacrată oficial prin acordarea diplomei privilegiale din 1224, cunoscută sub numele de *Andreanum*, care i-a așezat pe toți *hospites Theuthonici Ultrasilvani*, de la Orăștie la Baraolt sub autoritatea comitelui de Sibiu și a stabilit drepturile și obligațiile oaspeților regali. Existența acestei organizații ecleziastice și administrative proprii a sașilor sibieni a creat un model atractiv pentru comunitățile săsești formate pe parcursul secolului al XIII-lea sau care au rămas în afara acesteia. Tensiunile provocate de opoziția episcopiei de la Alba Iulia față de aceste aspirații sunt documentate mai amplu în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea.

Episodul arderii episcopiei Transilvaniei în anul 1277 a fost abordat deja de mai multe lucrări care au încercat să afle cauzele producerii sale, să-i stabilească desfășurarea și semnificația în contextul politic, social și etnic al Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Cu câteva decenii în urmă, Oliver Velescu încerca să reconstituie unele momente ale răscoalei sașilor din 1277. El discuta o serie de ipoteze referitoare la cauzele răscoalei, pe care le-a identificat în condițiile generale ale luptei populației săsești împotriva stăpânirii feudale a episcopiei Transilvaniei. El admitea drept cauză imediată a ridicării violente uciderea comitelui Alard, dar nu o considera și suficientă. Cauza reală a fost nemulțumirea populației săsești de pe teritoriul micii nobilimi

⁹ Erdély Okmánytár, p. 129, nr. 21, 22.

¹⁰ Erdély Okmánytár, p. 135, nr. 42.

săsești revoltate împotriva episcopului, cel mai mare stăpân feudal¹¹. Operând cu o documentație lacunară pentru evenimentele în sine, explicația oferită de Velescu era în concordanță cu preceptele generale ale istoriografiei marxiste ale epocii.

Analizând constituirea stărilor privilegiate din Transilvania, Șerban Papacostea identifica conflictul care a opus episcopia Transilvaniei tendințelor de organizare autonomă a sașilor încă de la începutul secolului al XIII-lea. Devenind inamicul principal al încercărilor diferitelor comunități săsești de a se integra în cadrul comunității provinciei sibiene, episcopia Transilvaniei a fost ținta exploziei violente din 21 februarie 1277, când Gyan, fiul lui Alard a incendiat biserica episcopală și alte biserici. În incendiu a pierit o mare mulțime de oameni, clerici și laici. Acest episod este interpretat de Șerban Papacostea ca o manifestare a redeschiderii vechiului conflict dintre sași și episcopia din Alba Iulia în condițiile concurenței pentru stăpâniri funciare între comitele Alard de Ocna Sibiului și ierarhul catolic de la Alba Iulia¹².

Recent, Tudor Sălăgean a integrat desfășurarea acțiunii violente a sașilor din anul 1277 în cadrul turbulențelor vieții politice a Ungariei în această perioadă explicând-o ca o încercare de îndepărtare a reprezentanților puterii familiei Csák instalați în Transilvania și de ripostă față de presiunile capilor Bisericii Transilvaniei. Manevrele politice ale aristocraților Csák au făcut ca în ajunul acțiunii violente sașii sibiieni să fie pe cale de a fi controlați de un comite de Sibiu fidel voievodului Matei Csák, și de un arhiepiscop de Esztergom, Nicolaus Kán, sprijinit de aceeași familie. În vara anului 1276, pentru a zădărnici candidatura

¹¹ O. Velescu, *Der Aufstand der Sachsen aus dem Jahr 1277*, în *Forschungen zur Volks-und Landeskunde*, 17, Nr. 1, 1974, p. 46 (în continuare Velescu, *Der Aufstand*).

¹² Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 154.

episcopului de Veszprém la scaunul arhiepiscopal de Esztergom palatinul Petru Csák a atacat și incendiat episcopia pomenită. Pe acest fundal s-a produs atacul condus de Gyan, interesat în acțiune și de o vendetă personală. Sălăgean arată de asemenea că acțiunea sașilor nu s-a limitat numai la episcopia din Alba Iulia ci s-a extins în toată Transilvania la posesiunile episcopiei și ale clericilor din comitatele Alba, Cluj, Turda. Concluzia este că pe de-o parte sașii și-au apărat interesele proprii amenințate de intențiile familiei Csák, intrând într-o mișcare vastă coordonată din estul și nordul Ungariei care avea ca scop înlăturarea acestei partide. Distrugerea episcopiei din Alba Iulia era un răspuns dat devastării episcopiei de Veszprém¹³. Urmarea a constat dintr-o ofensivă împotriva sașilor conduși de Gyan fiul lui Alard în iarna anului 1278-1279¹⁴.

Gyula Kristó, într-o lucrare de sinteză asupra istoriei Transilvaniei până la 1324 descrie desfășurarea evenimentelor așa cum este reflectată în documentele emise în 1277 și 1309 explicând evenimentul în contextul conflictului care opunea de multă vreme pe sași ierarhiei catolice ardelen. Acest istoric a văzut episodul ca o manifestare a unui conflict intern al Transilvaniei¹⁵.

Reconstituirea desfășurării evenimentelor în sine este dependentă de o documentație foarte fragmentară și unilaterală. Șerban Papacostea și Gyula Kristó au identificat cauzele profunde ale conflictului dintre sași și ierarhia catolică ardeleană în mod similar: tendința sașilor de integrare în organizația religioasă și administrativă proprie și opoziția acerbă a ierarhilor catolici din Alba Iulia față de aceasta. Tudor Sălăgean a integrat evenimentele respective în tabloul general al manevrelor politice ale partidelor aristocratice care își disputau exercitarea puterii în deceniul VIII al secolului XIII pe fondul crizei puterii monarhice oferind

¹³ T. Sălăgean, *Transilvania*, p. 177-181.

¹⁴ *Ibidem*, p. 185.

¹⁵ Gy. Kristó, *Early Transylvania*, p. 166-167.

interpretări noi și în bună măsură convingătoare. Desigur că aceasta nu este lista completă a lucrărilor care au abordat tema de care ne ocupăm. Explicații au mai fost oferite și de alți autori și semnalări ale acestora sunt presărate în lucrările citate mai sus¹⁶. Nu avem intenția de a adăuga la cele deja expuse o interpretare nouă și nici nu credem că s-ar putea explica altfel dacă nu ar ieși la lumină vreun material documentar care să aducă mai multe informații.

Ceea ce ne-a atras atenția asupra subiectului sunt ecourile ulterioare ale evenimentelor. Modul în care acțiunea lui Gyan a fost reținută, menționată și utilizată de diverși protagoniști, în deceniile care au urmat. Neîndoielnic, fapta ca atare a fost atât de excepțională încât ea a fost păstrată la nivelul conștiinței contemporanilor. Puținele informații care ni s-au transmis demonstrează că evenimentele nu au fost uitate prea repede. Însă întrebarea este, care dintre versiunile desfășurării evenimentelor? O bună parte din reconstituirile istorice citate mai sus se bazează pe datele oferite în diverși ani de reprezentanții Bisericii romano-catolice. Avem o singură explicație diferită dată de un reprezentant al sașilor. Rar se pot percepe ecourile sau versiunile viziunii neoficiale, sau povestea sașilor. De aceea această investigație urmărește să observe contextul, locul, autorul, intenția și publicul rememorărilor succesive ale incendierii. Victimă a violențelor din anul 1277, Biserica a fost responsabilă pentru formularea versiunii oficiale a faptelor și ulterior de difuzarea acesteia, cu alte cuvinte de formarea și controlarea memoriei. Termenii în care a fost construită această versiune au eludat o bună parte din informația referitoare la motivele de acțiune ale lui Gyan reținând numai epitetele negative și faptele incriminatoare.

¹⁶ J. Temesváry, *Erdély középkori püspökei levéltári kutatásai alapján*. Cluj-Kolozsvár, 1922, p. 58-65.

Această amintire a evenimentului a fost difuzată în societatea ardeleană până spre mijlocul secolului al XIV-lea.

Ce se cunoaște despre Gyan fiul lui Alard de Ocna Sibiului? Izvoarele referitoare la familia lui Gyan sunt extrem de sărace. Nu s-a păstrat nici o informație certă anterioară anului 1277, iar cele care ne-au parvenit sunt fie descrieri făcute de clerici imediat după producerea evenimentelor, fie date mai târzii, ori documente a căror autenticitate este pusă la îndoială. Totuși câteva lucruri se pot stabili¹⁷. Forma numelui, *Gianinus* (apar formele Gyan, Gyaan, Gaan și Johannes) a sugerat o origine valonă¹⁸. Nici despre tatăl său, Alard nu se știe mai nimic cu excepția faptului că era comite de Ocna Sibiului și că ar fi fost ucis la instigarea episcopului Petru Monoszló și a unor canonici din capitlul de Alba Iulia. Din păcate singurele informații despre Ocna Sibiului care preced evenimentele din 1277 sunt furnizate de documente puse la îndoială. Un act emis de regele Andrei II în 20 mai 1220 reprezintă un privilegiu de scoatere a casei lui Emeric de Ocna Sibiului, comite de Bistrița, de sub jurisdicția regală, și scutirea de dijmă, dări și găzduire¹⁹. Un alt act bănuit de falsificare este o confirmare a privilegiului cetățenilor și oaspeților din Ocna Sibiului între 1261-1263 de regele tânăr Ștefan²⁰. Comunitatea din Ocna Sibiului a fost în secolele XIV și XV un grup privilegiat de mineri, legați de exploatarea zăcămintelor de sare. Localitatea ca atare a rămas sub

¹⁷ O încercare de genealogie a fost realizată de B. Kiss, *Erdélyi család történelmi adalékok. I A Vizaknai család*, în *Turul*, 1, 1897, p. 20-23.

¹⁸ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, p. 85.

¹⁹ *Erdély Okmánytár*, nr. 120, p. 155. Editorul atrage atenția că acest document a fost falsificat.

²⁰ *Erdély Okmánytár*, nr. 237, p. 205, nr. 481, p. 288. Editorul atrage atenția că nu se cunoaște nici un alt act autentic anterior al acestui orașel și îl propune ca îndoielnic până la aflarea originalului. Cu toate acestea documentul cu pricina, anume o confirmare a regelui Matia Corvin din 19 octombrie 1467 este publicat ca autentic în *UB*, VI, nr. 3554, p. 300-301.

jurisdicția voievodală, fiind parte a comitatului Alba. Deși locuitorii ar fi putut fi sași, ei nu au intrat în componența provinciei Sibiului. Așadar aspirația potențială a locuitorilor sași ai acestei localități ar fi putut constitui unul din motivele de fricțiune dintre comunitatea sașilor sibieni și autoritățile laice și ecleziastice ale Transilvaniei. Din păcate informația cu privire la comitele Bistriței, Emeric de Ocna Sibiului nu ne ajută la stabilirea unei schițe genealogice certe. Fapt este că în interiorul acestei comunități a apărut o familie puternică de greavi a cărei istorie fragmentară vom încerca s-o schițăm mai jos.

Excluzând informația referitoare la comitele Bistriței, Emeric de Ocna Sibiului, nu putem spune mai nimic despre genealogia familiei lui Gyan înainte de tatăl său comitele Alard. Informația oferită de Berthold de Sebeș în 1309 în legătură cu răzbunarea uciderii lui Alard sugerează că tatăl lui Gyan a fost implicat într-un conflict cu episcopul Transilvaniei. Natura acestui conflict a fost legată de cercetătorii care au abordat această problemă de moșia *Ringylkirch*, menționată într-un act din 1295, în legătură cu Alard, fiul lui Gyan. O asemenea ipoteză nu este întemeiată. Episcopul nu are nici o implicare în chestiunea pomenită în 1295 (vezi mai jos)²¹. Așadar despre comitele Alard se știe puțin pe lângă faptul că ar fi fost asasinat la instigarea episcopului Petru Monoszló și a altor canonici din Alba Iulia cândva înainte de 1277. Din alte documente rezultă că a fost rudă de sânge (*cognatus*) al unui Petru de Ocna Sibiului care a avut trei fii, Petru Jung de Miercurea Sibiului (*Ruzmark*), Iacob, și Henning (sau Hannus). În anul 1291, Petru Jung și frații săi vindeau pământul *Mwn*, aflat la răsărit de Miercurea Sibiului comitelui Henneng fiul lui Werner de Apoldul de Sus.²² Deasemenea, în

²¹ O. Velescu, *Der Aufstand*, p. 44, folosea nejustificat datele referitoare la afacerea din 1295 pentru o presupusă încercare de acaparare a moșiei *Ringylkirch* de către episcopul Petru.

²² *DIR. C. XIII. II*, nr. 386, p. 351.

aceiași an vindeau Ighișul Vechi (*Mikuzala[sa]*, *Iwankatelwke*) din districtul Sibiului, în ținuturile sașilor din Alțina²³. Aceste date sumare sunt semnificative dacă încercăm să plasăm pe hartă locurile în care se aflau posesiunile rudelor lui Alard, care potrivit relatărilor ulterioare au participat la atacul asupra episcopiei de Alba împreună cu alți vecini și prieteni.

Despre Gyan însuși datele din anii 1277-1278 rămân insuficiente. Nu se știe nici dacă a fost ucis sau nu în expediția militară de represalii organizată împotriva sașilor în anul 1278. Se cunoaște că a avut un fiu, pe nume Alard. În anul 1295 capitlul din Alba Iulia consemna stingerea unei dispute între Alard fiul tânăr (*juvenis filius*) al lui Gyan de Ocna Sibiului și Vyvianus, comite al cămării regale și comite de Bistrița, însărcinat de rege cu cercetarea hotărului moșiei regale Cunța (*Zekes*). Cel de pe urmă susținea că porțiunea din pământul Godyn, numită *Ryngylkyrch* aparținea Cunței. Alard a demonstrat cu acte că porțiunea respectivă era obținută prin cumpărare și stăpânită de el în mod legal, însă Vyvianus nu s-a lăsat convins și nu a vrut să renunțe la acea porțiune. S-a recurs la arbitrajul unor bărbați cinstiți care au mijlocit următoarea soluție: Alard avea să facă o promisiune de credință față de rege și reprezentanții săi, mai ales Vyvianus, în schimbul renunțării celui de pe urmă la pretențiile sale. După depunerea legământului, Vyvianus a promis că va înceta orice vexare și că îl va păstra veșnic pe Alard în stăpânirea pașnică a aceluși pământ atâta timp cât va rămâne credincios²⁴. Faptul în sine

²³ *Ibidem*, nr. 387, p. 351-352; *Erdély Okmánytár*, nr. 490, p. 291.

²⁴ *DIR. C. XIII. II*, nr. 465, p. 415-416; *Erdély Okmánytár*, nr. 538, p. 305; textul latin în *ÁÚO. V*, nr. 81, "*tandem tale remedium probis viris intervenientibus est inventum, ut idem Alardus domino Regi et suis adherentibus, precipue ipsi magistro Viniano, omne fidelitatis obsequium repromittat; quo facto magister Vivianus sepepredictus confessus est coram nobis ab inquietacione Alardi sepefati omnino cessare, et eum in pacifica possessione ipsius terre Godym reservare sub eisdem metis et terminis, quibus ipse, et predecessores sui noscuntur possedisse tamdiu, donec fines promissionum suarum coram nobis factarum non excedet*".

este destul de neobișnuit. Este vorba despre o acțiune abuzivă al cărei scop era acela de a-l face pe tânărul comite Alard să intre într-o relație de credință față de rege. E greu de înțeles cum actele legale care demonstrau drepturile de proprietate ale lui Alard și predecesorilor săi au fost ignorate complet. Vyvianus a căutat cu orice preț să îi impună lui Alard soluția supunerii față de rege. De ce a făcut-o? Probabil pentru a se asigura că tânărul greav nu va călca pe urmele tatălui său²⁵.

Alard, fiul lui Gyan, a decedat cândva înainte de 1323. A avut șase fii, Ladislau, Alard, Mihail, Nicolae, Solomon și Ioan. În 1323, Alard a cumpărat părțile de moșie din *Ryngylkirch* convenite lui Ladislau și Mihail²⁶ în scopul de a vinde întreaga moșie, după cum rezultă din opreliștea ridicată împotriva vânzării de nobilii din Câlnic în 1324²⁷. În 8 iunie 1330, Alard, fiul răposatului comite Alard de Ocna Sibiului, în numele fiilor săi Rener, Herbord și Ioan, vindea a patra parte a moșiei *Ryngelkerh* pentru 25 de mărci de argint lui Nicolae, fiul lui Solomon, fiul lui Cheel și lui Nicolae și Mihail, fiii lui Daniel de Câlnic²⁸. O ultimă știre despre descendenții lui Alard datează din anul 1355. În anul respectiv, văduva lui Ioan, fiul lui Alard de Ocna Sibiului cu cele două fiice ale lor Doroteea și Marta vindeau sfertul ce li se cuvenea din *Regunkyrh* pentru suma de 26 de mărci de argint, prețul total fiind de 51 de mărci²⁹.

O știre din anul 1315 face referire la un anume comite Nicolae, fiul lui Alard, la acea dată răposat, care donase fiicei sale,

²⁵ La un alt nivel, în acest caz este un exemplu tipic de rezolvare a unei dispute între indivizi prin compromis, prin găsirea de către prieteni influenți a unei soluții care să salveze aparențele și să confere ambelor părți o cale de ieșire onorabilă dintr-o situație critică, asemenea celor identificate în secolele anterioare în Franța de către Fr. Chayette și St. D. White.

²⁶ DIR. C. XIV. II, nr. 145, p. 65, nr. 165, p. 71.

²⁷ DIR. C. XIV. II, nr. 241, p. 107.

²⁸ DIR. C. XIV. II, nr. 602, p. 328-329.

²⁹ Dl. 4557.

Elisabeta, moșia Archiș pe când aceasta era căsătorită cu Reyner de Vințul de Jos pentru a fi moștenită de fiul ei cel mare, avut de la primul soț. Cel care obține privilegiul regal este al doilea soț, magistrul Sumurakus fiul lui Andrei fiul lui Iwancha³⁰. Dacă este cumva înrudit cu cei din familia de Ocna Sibiului, din motive cronologice, acest Nicolae fiul lui Alard, nu poate fi decât fratele lui Gyan. Însă legătura genealogică nu este nicăieri exprimată cu certitudine, ceea ce îndeamnă la păstrarea rezervei.

Este remarcabil faptul că mai mulți descendenți ai comitelui Alard i-au purtat numele. Gyan ar fi putut fi păstrat sub forma Johannes. Aproape toți urmașii săi au rezidat la Ocna Sibiului și se pare că au păstrat rangul de greavi. Știrile sumare referitoare la vânzările de pământ efectuate de descendenții lui Petru Jung de Ocna Sibiului, alăturate celorlalte date prezentate mai sus furnizează câteva sugestii despre amploarea stăpânirilor familiei lui Alard înainte de anii 1270, care avea posesiuni la Miercurea Sibiului, Ighișul Vechi, (Archiș?), și *Ryngylkyrch*. Însă urmașii săi nu par să fi jucat un rol de seamă în istoria sașilor. Este dificil de stabilit în ce fel urmașii lui Gyan au privit sau păstrat amintirea faptei sale. Mai puternică pare să fie memoria lui Alard dacă este să luăm în considerare frecvența acestui indice onomastic. După 1355 nu mai apar știri despre existența familiei³¹.

Structurarea memoriei. Versiunea Bisericii romano-catolice. S-ar putea spune că versiunea cea mai cunoscută a evenimentelor din 1277 este cea prezentată în diferitele acte emise de Biserică. În ordine cronologică, primul document care conturează această versiune este raportul lui Ștefan, arhiepiscopul de Caloccea destinat papei și datat în 30 mai 1277, la trei luni după producerea evenimentelor. Raportul este cel mai detaliat dintre cele păstrate,

³⁰ DIR. C. XIV. I, nr. 226, p. 236.

³¹ DRH. C. XIII, nr. 439, p. 671-672, cuprinde un document fals, datat în 13 noiembrie 1369, în care Alard, fiul lui Alard de Ocna Sibiului era citat ca martor pentru pierderea documentelor de către Ioan de Cisnădie.

în sensul că oferă câteva informații despre Gyan și despre atacul de la Alba Iulia și urmările sale. Emiterea documentului a avut loc în cadrul unei adunări convocate de episcopii din Ungaria în scopul de a găsi o soluție la situația de cvasi-anarhie, care s-a soldat cu numirea ca rege a lui Ladislau al IV-lea Cumanul din partea căruia se așteptau acțiuni pentru restabilirea ordinii.

În privința principalului protagonist al tulburărilor din Transilvania textul nu conține decât câteva aluzii referitoare la persecutarea și jefuirea sistematică a veniturilor Bisericii, acțiune desfășurată neîntrerupt de acest om *vite detestabilis* împreună cu oameni de seama lui. Acțiunile de vexare a bisericii au dus până la pustiire. Probabil că această formulare se referă la reținerea unor venituri bisericești, posibil cele din Ocna Sibiului. Dată fiind proximitatea geografică între această localitate și Sibiu nu ar fi de mirare ca Alard și Gyan să fi trecut *de facto* în aria prepoziturii sibiene și să fi refuzat plata obligațiilor către episcopie. Se poate detecta o încercare de descriere a unui individ cu o istorie îndelungată a unor relații ostile față de biserica din Alba Iulia.

Apoi raportul descrie adunarea unei mulțimi de același neam cu el, asediarea și ocuparea catedralei din Alba Iulia, urmată de profanarea sfintelor moaște, a obiectelor, cărților și veșmintelor bisericești comisă prin împărțirea lor între atacatori. Ulterior a avut loc incendierea catedralei în care au pierit opt canonici, patru arhidiaconi, mulți clerici și aproape 2000 de unguri laici refugiați în biserică. Mai mult, atacurile s-au extins și la alte biserici, și ungurii din ducatul Transilvaniei au fost trecuți prin sabie acolo unde au fost prinși. Episcopul și clericii au fost alungați ca niște exilați și proscriși. Scrisoarea arhiepiscopului Calociei se încheie prin solicitarea ajutorului papei în restabilirea ordinii³². Tabloul

³² Erdély Okmánytár, p. 242, nr. 351. *Inter alia varia orrenda et enormia ecclesiarum vestrarum de regni Vngarie pericula crebris hominum versutiis malignorum fluctuantia destructiones indicibiles seu clades nefandissimas ecclesie Transsilvane, episcopi et totius cleri de eadem per crudelem tyrannidem Saxonum scelestissimorum inibi*

descrie cuprinde referiri la antecedentele istorice ale atacului cu aluzii la ostilitatea constantă a lui Gyan și reținerea veniturilor bisericești, apoi descrierea atacului asupra catedralei și starea generală de ostilitate față de unguri instaurată de sași în Transilvania.

În aceeași zi era emis actul de excomunicare a lui Gyan și a sașilor, act dat de arhiepiscopul de Caloccea, și episcopii de Pécs, Vác, Győr, Oradea, Zagreb, Syrmium și Transilvania și adresat preoților și clericilor din Transilvania, aparținând diocezei transilvane sau celei de Strigoniu. Li se aducea la cunoștință inițiativa Bisericii cu privire la pacificarea țării și excomunicarea tuturor celor ce ocupaseră drepturi și venituri regale, bisericești și nobiliare, și acordul dat la această înțelegere de rege, baroni, reprezentanții nobililor, cumani, și mai ales de către unguri. De asemenea cei ce încălcau pacea intrau sub incidența pedepsei afuriseniei urmând a fi izolați. Cei vizați de aceste măsuri erau în

habitantium perpetratas quamquam ex toto propter nimiam sue factionis congeriem valeam minime, in parte aliqua compellor vestre sanctitati non modica cordis amaritudine propalare. Videlicet quod quidam Saxo, vite detestabilis, nomine Gaan filius Alardi, cum suis complicibus, quasi episcopibus nequioribus adeo ipsam ecclesiam Transsilvana continuis persecutionibus et rapinis frustratim suis dilaniavit redditibus, quod ad exinanitionem devenerat iam finalem. Qua nec dum contentus, congregata multitudine sue natione novissime de partibus Transsilvanis, elevato vexillo ecclesiam obsidens Kathedralem expugnavit et ea optenta seu occupata dispersis sanctuariis et reliquiis in plateis, calices, libros, cruces, vasa, sigilla capituli, indumenta sacerdotalia et omnia ornamenta ipsius ecclesie, proh dolor, in usus suorum immundissimorum distribuit sociorum et feritate demum usus tartarica ipsam combussit, octo canonicos, quattuor archidiaconos et alios quamplures sacerdotes ac clericos de choro et circa duo millia Vngarorum utriusque sexus, qui causa defensionis in gremium ecclesie confugerant, in ipsa ecclesie flamme incendio concremavit. Aliasque basilicas omnes Vngarorum, ad quas homines fuge presidio se receperant, combussit similiter plenas hominibus et confregit, hominesque universis gentis Ungarice in ducatu commorantes in quibuscumque latibulis, insulis seu munitionibus deprehendere potuit indifferenter gladio interemit et loci episcopum, canonicos superstites ac clericos, qui vix suam rabiem evaserant deo propitio tamquam proscriptos et exules profugavit.

principal sașii din Transilvania, „răi și răzvrățiți”, „nelegiuți și ciumați”. Descrierea faptelor este similară celei din scrisoarea destinată papei Ioan prezentată mai sus. Faptul că nu mai oferă informații despre antecedentele ostile ale lui Gyan, ci sunt enumerate numai faptele comise ar putea veni și din presupunerea că în Transilvania clericii știu cine este Gyan. Până la achitarea despăgubirilor pentru distrugerile comise, Gyan și părtașii săi erau declarați afurisiți³³.

Din 1278 datează măsurile reparatorii prin care regele Ladislau donează episcopiei Transilvaniei pământul regal din Alba Iulia, iar capitlului ocna de sare de la Turda împreună cu privilegiile de exploatare și transport. În ambele acte se justifică măsura prin menționarea distrugerilor provocate de furia, turbarea sau sălbăticia sașilor conduși de Gyan³⁴. Și celelalte privilegii regale acordate în anul 1282 și 1289 conțin referiri la evenimentele anului 1277. Depopularea satelor și curților episcopale din Alba Iulia, Șard, Sâncraiu, Gilău, Căpușul Mare, Izvorul Crișului, Herina, Domnești, Zalău, Tășnad, Ebes, Baratpispuk, sunt puse pe seama „înverșunatei prigoane a sașilor” iar pentru stimularea colonizării acestor așezări regele scoate pe locuitorii lor de sub jurisdicția voievodului Transilvaniei sau a comiților comitatelor sau a altor judecători³⁵. În anul 1289, cu ocazia reînnoirii privilegiului capitlului din Alba Iulia prin care aveau dreptul la două treimi din vama sării percepută la Vințu de Jos, se amintește de pierderea privilegiului original „pe vremea lui Geanin, fiul lui Alard, cu prilejul arderii bisericii sfântul Mihail”³⁶.

Un detaliu al distrugerilor din 1277 care avea să devină semnificativ pentru nobilii din Transilvania este cel al distrugerii

³³ DIR. C. XIII. II, p. 193-4, nr. 214, datat în 19 iunie 1278. Data corectă este 20 mai 1277, *Erdély Okmánytár*, nr. 352, p. 242-243.

³⁴ DIR. C. XIII. II, p. 189-190, nr. 208; p. 190-191, nr. 209.

³⁵ DIR. C. XIII. II, nr. 269, p. 190-191.

³⁶ DIR. C. XIII. II, nr. 349, p. 309.

arhivei capitlului din Alba Iulia și odată cu aceasta pieirea privilegiilor păstrate de ei în sacristia bisericii. Potrivit informațiilor de mai târziu, la o dată neprecizată toți posesorii de acte întărite cu pecetea veche a capitlului au fost chemați timp de trei ani pentru reconfirmarea lor sub noua pecete. Anul 1287 ar putea fi considerat un reper al acestei acțiuni, așa cum rezultă dintr-un document dat în 16 martie comitelui Petru și canonicului Saul, fiii lui Samson³⁷.

O primă referire la pierderea actelor unor nobili în aceste evenimente datează din anul 1302 și a ieșit la iveală în cursul unei judecăți prezidate de voievodul Transilvaniei la Deva. Nobilii de Cristur i-au acuzat pe nobilii din Pestiș că au cumpărat un pământ fără încuviințarea lor. Din relatarea pârâților rezultă că evenimentul inițial avea o vechime de aproape șase decenii, cumpărătura având loc la patru ani după marii tătari, deci 1245, și că au păstrat actul de cumpărare în lada bisericii Tuturor Sfinților din Pestiș însă l-au pierdut în timpul tulburărilor din vremea regelui Ladislau IV când lăcașul a fost pustiit, iar cealaltă copie a actului, păstrată la capitlul din Alba Iulia, a fost arsă în acea biserică de Gyan fiul lui Alard³⁸. Asemenea cazuri trebuie să fi fost mult mai multe decât ne sugerează cele două exemple ilustrate de izvoarele transmise până la noi. Pierderea unui instrument juridic de care depindea dovedirea în instanță a drepturilor de proprietate constituia un motiv serios de îngrijorare pentru aceia care nu mai aveau alte copii ale documentelor lor.

Judecata din 1309. Din punct de vedere cronologic, date noi sunt furnizate de judecata dintre sași și episcopia Transilvaniei, din anul 1309. Întrucât cu ocazia acestei confruntări atât episcopia, cât și reprezentantul sașilor fac apel la evenimentele din 1277, este necesară o prezentare mai detaliată a contextului. În cursul acestui

³⁷ DIR. C. XIII. II, nr. 326, p. 286.

³⁸ DIR. C. XIV. I, p. 13-15.

proces apare și prima precizare a datei atacului asupra episcopiei, numele celor mai importanți clerici care au pierit atunci, după cum și știrea despre intenția de răzbunare a morții lui Alard.

Acțiunea lui Gyan a dobândit o semnificație specială în cursul disputei dintre sașii din câteva decanate, în frunte cu cel al Sebeșului și capitulul din Alba Iulia între 1308-1309. Capitlul bisericii Transilvaniei a chemat la judecată pe preoții din decanatul de Sebeș, decanatul de Șpring, capitlul parohilor din Coșdu, obștea preoților din arhidiaconatul de Târnava Mare, capitlul parohilor din Saschiz, capitlul preoților din Criș, și arhidiaconatul Târnava Mică, un număr de 32 de preoți care să dea seamă de „vătămări, jigniri, încălcări, precum și dări, datorii, dijme, venituri și alte lucruri” înaintea auditorului cauzelor reprezentându-l pe legatul papal Gentile³⁹. Constatând neprezentarea pârâților sau a reprezentantului lor la sorocul de judecată cândva în decembrie 1308, Benedict de Ozd, procuratorul capitlului din Alba Iulia a solicitat condamnarea lor cu pedeapsa afuriseniei și impunerea interdictului ecleziastic asupra celor șapte capitluri și decanate.

Pe când se pregătea anunțarea sentinței, la sediul scaunului de judecată al auditorului din Buda a sosit un călugăr dominican, Heric de Sibiu, în calitate de apărător (*excusator*) care a anunțat că pârâții au fost împiedicați de pricini legale de la prezentarea înaintea instanței de judecată. În 8 ianuarie 1309, în numele cardinalului Gentile, auditorul încredința examinarea dovezilor privind piedicile legale invocate de pârâți priorului dominicanilor din Bistrița, lectorului minoriților din Orăștie și parohului Reynold din Slimnic⁴⁰.

Audierea martorilor și prezentarea dovezilor au avut loc pe 4 aprilie 1309 la Vințu de Jos. Sașii au înfățișat un număr de șase

³⁹ DIR. C. XIV. I, p. 94.

⁴⁰ DIR. C. XIV. I, p. 95.

martori și cinci scrisori. Cel mai important dintre martori în ordinea rangului era Sifridus abatele mănăstirii Cârța, care a afirmat că Bertold de Câlnic, decanul de Sebeș, intenționase să plece la judecată, drept pentru care și-a făcut testamentul în prezența sa și chiar l-a numit executor testamentar. Tânărul Nicolae, fiul lui Solomon, greavul din Câlnic, a jurat în numele său și al părintelui său că a văzut o scrisoare de amenințare a voievodului Ladislau Kan. Ceilalți doi martori provin din Sibiu, unul fiind Nicolae pângarul, care a jurat că a văzut și a auzit citindu-se aceeași scrisoare; Heniung *nuncius provincialium de Cibinio* a jurat în numele sibienilor același lucru. Ultimii doi martori au fost Herric, procuratorul bisericii din Câlnic și fratele său Nicolae, care au jurat că Bertold era gata să pornească la drum primind permisiunea membrilor parohiei sale. Scrisorile de sprijin prezentate proveneau de la obștile din Sibiu și Sebeș, de la parohii Gheorghe din Sibiu, Ioan din Gușterița și Walter, magistrul spitalului Sf. Duh din Sibiu. Pe de altă parte, la această audiere de martori a participat și un trimis al voievodului Ladislau Kan care a prezentat și o scrisoare a acestuia prin care nega că intenționase să îi împiedice pe pârâți să treacă prin teritoriul controlat de el spre Buda. În ziua următoare audierii, 5 aprilie, cei trei delegați răspundeau auditorului general fixând înfățișarea pentru 24 aprilie.

În 7 aprilie Herric, decanul de Șpring și reprezentanții celor șapte capitluri, adunați în scaunul de judecată din Sebeș, rânduiau ca procuratori pe magistrul Bertold de Câlnic și pe Ioan auditorul cauzelor la curtea de judecată a cardinalului Gentile. Actul de împuternicire era întărit cu sigiliile comunității din Sebeș, cel al decanatului Sebeș și al decanului de Șpring.

În 5 mai 1309 a început seria înfățișărilor la Buda, după ce s-au primit procurile. Bertold a prezentat ca justificare a neprezentării lor la judecată chiar scrisoarea trimisă sașilor din Sibiu de Ladislau Kan în 24 noiembrie 1308, în care acesta afirma

că întotdeauna a dat trecere liberă celor care s-au îndreptat spre scaunul de judecată al legatului papal, însă îi sfătuia pe sași să renunțe la litigiu și să plătească capitlului și episcopiei din veniturile preoților lor, oferindu-se ca mijlocitor, și amenințând că în caz contrar vor veni peste ei greutăți mai mari⁴¹.

Arhidiaconul Santus, împuternicitul capitlului din Alba Iulia, a solicitat înăsprirea sentinței de excomunicare și interdictul ca pedepse pentru neînfățișarea la judecăți (*contumacia*). Ulterior Santus l-a împuternicit pe Filip de Cingoli ca înlocuitor al său. La înfățișarea din 9 mai, Filip a prezentat o nouă scrisoare a lui Ladislau Kan, emisă în 9 aprilie la Deva, care nega că ar fi împiedicat în vreun fel pe reprezentanții celor șapte capitluri și care respingea atât martorii cât și scrisorile prezentate de sași la Vințu de Jos. Mai departe, avocatul capitlului din Alba Iulia a argumentat că mărturiile lui Sifrid de Cârța, ale lui Nicolae fiul lui Solomon de Câlnic, ale comiților de Sibiu, Gombolinus și Nicolae erau invalide indicând așa-zise vicii formale. Principala lor scădere este lipsa detaliilor sau a datelor cronologice precise. În cele din urmă el a solicitat declararea publică a excomunicării pârâților și asprirea pedepsei pârâților.

Pe 13 mai a venit rândul lui Berthold să răspundă obiecțiilor lui Filip. A prezentat scrisorile cu peceti date de decanul de Sibiu, Giselbert, parohul Gheorghe de Sibiu, Walter magistrul spitalului Sf. Duh din Sibiu și preotul Ioan din Gușterița. Cu toate precizau că întăresc mărturia scrisorii locuitorilor din Sibiu cum că voievodul a condiționat acordarea trecerii libere prin teritoriul său în schimbul renunțării la apelul lor aflat în desfășurare la curtea papală. După care și-a făcut pledoaria în care a afirmat că a dovedit existența piedicii și a prezumției de temere. Mai mult, a adus și șase scrisori oficiale, purtând sigiliile autentice ale comiților și ale unor prelați care

⁴¹ DIR. C. XIV. I, p. 100.

potrivit obiceiului din Italia și din Ungaria sunt valide, așa cum afirmă și legile. Scrisoarea de răspuns a lui Ladislau este înfricoșătoare dacă este privită cum se cuvine, afirma Bertold. Apoi voievodul Ladislau are mare putere și este interesat în chestiune prin faptul că l-a propus pe fiul său pentru scaunul episcopal. În pledoaria sa, Berthold atrage atenția asupra răspunsului voievodului care implica un șantaj și o amenințare. Împuternicitul capitlurilor săsești se dovedește a fi un avocat abil și convingător care reușește să arate că piedica a fost una reală. El a refutat toate întâmpinările lui Filip de Cingoli. La capătul acestei intervenții el a cerut achitarea fără cheltuieli de judecată dacă se va fi pronunțat vreuna.

Apoi el a mai prezentat o scrisoare, dată de Gobolin și Nicolae, comiții scaunului Sibiu în 2 decembrie 1308, care certifica faptul că reprezentanții celor șapte capitluri au hotărât să păstreze apelul la curia romană, în ciuda amenințării lui Ladislau Kan. De asemenea, comiții de Sibiu au decis să nu trimită pe împuternicitul lor la legatul papal, ca nu cumva să fie încarcerat și astfel „să se desfacă trainica pace și prietenie dintre domnul voievod și provincia noastră”⁴². Această ultimă propoziție sugerează o coordonare solidară a comunităților săsești în această dispută. Deși sibienii nu sunt inculpați, deciziile pe care le iau se referă la întreaga comunitate, deși la acel moment încă nu se constituise *universitas Saxonum*. O eventuală încarcerare a trimișilor celor șapte capitluri ar fi fost de natură să pună comunitatea săsească în ansamblul ei în conflict cu voievodul Ladislau Kan.

În răstimpul dintre 13 și 30 mai au intervenit câteva amânări urmate de prezentarea unui nou șir de obiecții și argumente de către Filip de Cingoli. În pledoaria sa el urmărea

⁴² DIR. C. XIV. I, p. 111; *Monum. Vatic.*, p. 205 ... *quod idem procuratores in terra permanerent, ne forte per captivitatem eorum, quam in ipsis dominus woywada facere posset, robur firmum amicitie et pacis inter dominum woywadam et provinciam rumperetur.*

discreditarea comiților și a comunității de Sibiu a căror scrisoare, potrivit afirmațiilor sale, nu avea tărie în afara provinciei Sibiului. Însă cele mai serioase acuzații se referă la capacitatea morală a sibienilor. În acest moment se produce apelul la argumentele istorice. Sibienii sunt declarați dușmani de moarte ai Bisericii Transilvaniei așa cum demonstrează atacul din Duminica *Reminiscere*. În repovestirea evenimentelor din 1277, Filip are grijă să pomenească numai comunitatea sibiană fără să-l menționeze pe Gyan, amintind uciderea unui număr de două mii de oameni, a lui Agabit arhidiaconul de Alba, Mihail de Ozd, Bartolomeu arhidiacon de Târnava, Racha paroh și canonic de Alba Transilvaniei, și mai ales urmarea că după comiterea acestor fapte ei au fost excomunicați și așa au rămas. El urmărește să demonstreze că scrisoarea unora care sunt rebeli față de biserica romană nu poate avea tărie. De asemenea ei sunt răzvrățiți și împotriva legatului papal, și a regelui Carol, întrucât l-au adus pe Otto de Bavaria ca rege al Ungariei. Un alt motiv pentru care urăsc capitlul și episcopia Transilvaniei este că îi consideră vinovați de prinderea lui Otto de Bavaria. Și pentru acest fapt pe 19 februarie 1308 venind înarmați în biserică i-au agresat pe clerici.

În 3 iunie Bertold a respins toate acuzațiile pe rând. În privința acuzației de dușmănie, care constituie ținta pledoariei sale, el adoptă strategia prezentării evenimentelor dintr-o altă perspectivă. De evenimentele din 1277 este vinovat un nobil, Ioan fiul lui Alard, comitele de Ocna Sibiului, care a vrut să răzbune asasinarea tatălui său provocată de episcopul Petru și de alți trei canonici. Nu neagă comiterea arderii de oameni, incendiierile și uciderea, dar le atribuie lui Gyan, rudelor și prietenilor săi. După aceea, însă între comunitatea sașilor și capitlu s-a impus o pace deplină, episcopul și canonicii din Alba Iulia au putut circula liberi prin ținutul sașilor. Această precizare este încheiată cu reproșul la adresa lui Filip de Cingoli care nu se cuvenea „să readucă în

amintirea, <oamenilor> scânteia unei dușmăanii potolite”⁴³. Dacă Filip de Cingoli acuză comunitatea sibiană în ansamblul ei ca având o atitudine dușmănoasă, Berthold o dezvinovățește prin aluzia la răzbunarea sângelui, probabil la acea vreme încă admisă pentru nobili, care cade în responsabilitatea unui anume nobil și a rudelor sale. Însă pacea de după evenimentele din 1277 a intervenit între capitlu și sași.

Acuzațiilor de susținere a lui Otto de Bavaria le răspunde prin afirmarea existenței credinței sașilor față de Carol și față de Biserica romană. Nici acuzațiile de violență din 19 februarie 1308 nu s-au petrecut așa cum a afirmat oponentul său. Nu a fost vorba de obștea sașilor sibieni ci de câțiva membri ai ei care i-au însoțit pe parohii din decanatul Sebeșului care au venit în biserica din Alba Iulia pentru a da citire textului apelului lor la curia papală împotriva capitlului Transilvaniei. În momentul citirii, canonicii ardeleni i-ar fi atacat „cu sălbăticie... voind cu răutate să-i prindă... atunci numiții apelanți au încercat să scape de răutatea și cumplita silnicie a pomeniților canonici prin fugă și cu ajutorul zișilor lor tovarăși”⁴⁴. Bertold spune această poveste pentru a justifica utilizarea armelor, deși nu o pomenește *expressis verbis*, este clar că însoțitorii laici erau acolo pentru a asigura securitatea parohilor, și nu s-au sfiit de la o demonstrație de forță. Limbajul lui Bertold conține termeni din arsenalul juridic precum silnicie, sălbăticie, răutate (*immaniter, nequiter, nequitia, violentia*) îndreptați de data aceasta împotriva capitularilor. S-a acordat apoi un termen de 35 de zile pentru pregătirea dovezilor afirmațiilor lor.

Mărturia canonicului Ioan de Vințu de Jos. Acest martor a fost citat de reprezentantul celor șapte capitluri pentru a depune mărturie în legătură cu existența conflictului sau păcii între sași și capitlul din Alba Iulia. În 1309 el avea vârsta de 50 de ani. Dintre

⁴³ DIR. C. XIV. I, p. 115; *Monum. Vatic.*, „Et certe, salva pace, procuratoris capitulo indecens reputo, ut scintilla sopite discordie ad memoriam reducatur.”

⁴⁴ DIR. C. XIV. I, p. 115.

martorii chemați pentru a răspunde ce știu în relațiile dintre sași și canonicii din Transilvania acesta este cel mai bine informat (ceilalți prelați din Ungaria știu prea puțin sau nimic în legătură cu problemele din Transilvania). El însuși era născut la Vințu de Jos și locuise în această localitate și la Alba Iulia. Cu privire la starea de pace dintre sași și capitlu el a confirmat toate întrebările referitoare la relațiile pașnice dintre cele două entități. Răspunsul său însă cuprinde și o afirmație care ar putea face referire la evenimentele care au urmat acțiunii violente a sașilor din 1277. Întrebat fiind cine a făcut pacea între sași (*Theotonici*) și capitlu el a afirmat că primii; întrebat apoi cum de știa acest lucru el a relatat că „Sașii din acele părți au dărâmat turnurile și întăriturile unor nobili din partea locului, care împiedicau buna stare și pacea provinciei și după ce au făcut aceasta au pus să se vestească că toți pot să se ducă ... prin acea provincie”⁴⁵. Înainte de așezarea păcii, cu mai bine de trei decenii în urmă, a existat o „oarecare neînțelegere între ei, dar care a fost stinsă”⁴⁶. Acest canonic nu relatează evenimentele din 1277, și chiar referința la ele cu termenul *discordie* are ceva pașnic. În privința măsurilor luate de sași pentru restabilirea păcii dintre ei și capitlu, acestea pot fi puse în legătură cu cerința regelui Andrei care a solicitat demolarea fortificațiilor nobililor, însă aceasta a survenit mai bine de un deceniu mai târziu. Poate că după ce tensiunea anului 1277 și a celor care au urmat a dispărut, comunitatea sașilor a luat măsuri împotriva nobililor sau a celor care au luptat sub conducerea lui

⁴⁵ DIR. C. XIV. I, p. 142; *Monum. Vatic.*, p. 237, *Interrogatus quis facit dictam pacem inter eos, – dixit quod Theotonici. Interrogatus quomodo scit, – dixit, quod scit tali modo, quia Theotonici de partibus illis destruxerunt turres et fortellitia (sic) quorundam nobilium de partibus illis, qui impendebant bonum statum et pacem provincie.*

⁴⁶ *Ibidem*, p. 142; *Monum. Vatic.*, 237, *Interrogatus si ante dictam pacem inimicitie inter eos, – dixit, quod iam sunt triginta anni, quod fuit quedam discordia hinc inde, sed benedictus dictus (sic), sopita [fuit] et est.*

Gyan⁴⁷. Nu este exclus ca aceștia să fi fost sacrificați pentru refacerea bunelor relații între sași, rege și episcopia Transilvaniei. Acestea ar putea fi datele pe care și le amintește canonicul Ioan de Vințu de Jos.

Judecata din 1309 s-a încheiat cu succesul comunității săsești care a dovedit în cele din urmă existența unor piedici legale (amenințarea voievodului Ladislau Kan) care au zădărnicit înfățișarea la scaunul de judecată din Buda. Apoi pe temeiul existenței procesului în desfășurare la Sfântul Scaun sentința a fost aceea a închiderii cazului. În contextul disputei dintre avocații sașilor și cei ai capitlului cu privire la tăria scrisorilor aduse de primii, a fost pusă în discuție calitatea de martori imparțiali a comunității sibiene. Cu această ocazie fapta lui Gyan a fost transferată asupra comunității sibiene, împreună cu acuzația de dușmănie față de capitlu. Deși percepția canonicilor din Alba Iulia era corectă în privința solidarității (și se poate spune chiar a coordonării și sprijinului) comunității Sibiului cu capitlurile și decanatele litigioase, Bertold de Călnic a demontat acuzația prin prezentarea versiunii proprii cu privire la fapta lui Gyan. Apoi, el s-a concentrat pe dovedirea existenței relațiilor pașnice între sași și canonici. Acesta este singurul moment în care iese la iveală o formulare diferită cu privire la interpretarea acelor evenimente. Amintirea acelor fapte este atât de dependentă de context așa încât istoricul află mai multe despre anul 1309 și interesele protagoniștilor acelor evenimente decât despre realitățile din 1277.

Un excurs istoric din 1344. Un anume Blasiu cel Mare înfățișa în cadrul adunării nobililor de la Turda prezidate de voievodul Ștefan Lăckfi, în octombrie 1344 un document din anul 1269 în virtutea căruia solicita redobândirea unei jumătăți din moșia Mirăslău. El afirma că este fiul unui anume Petru și al fiicei

⁴⁷ Nu se știe ce efect a avut campania de represalii împotriva sașilor din 1278. Dacă era eficientă, ar fi trebuit să fie cumva păstrată în memoria locală.

lui Ioan, ginerele lui Petru de Mirăslău. Aflați de față, Toma, vicarul episcopului Transilvaniei, și trei arhidiaconi au intervenit pentru cauza capitlului. Ei au ridicat mai întâi obiecții cu privire la identitatea pârâtului. Apoi, examinând documentul lui Blasiu, au ridicat alte obiecții cu privire la validitatea acestui act. Potrivit reprezentanților capitlului acel document nu prezenta o scriere „după felul și obiceiul aceluia capitlu”, și nici nu era sub pecetea cea nouă, „ci sub o pecete veche, stricată, a cărei putere de adevărire este fără nici o tărie”. După obiecțiile referitoare la slăbiciunile formale ale documentului prezentat ca dovadă, fără îndoială unul autentic, capitularii au început prezentarea argumentelor istorice amintind de anularea tuturor actelor autentificate cu sigiliul care a dispărut în 1277. Construcția care a urmat reprezintă o reamintire a unui șir de evenimente care are rostul de a invalida și respinge dovada prezentată de Blasiu⁴⁸.

Nu știm cum s-au desfășurat dezbaterile în cadrul adunării și suntem preveniți că relatarea actelor nu reprezintă înregistrarea fidelă a cuvintelor rostite⁴⁹. Cu toate acestea, în acest caz sunt sugestii convingătoare ale prezentării unei digresiuni istorice înaintea participanților la adunare, cu privire la un eveniment petrecut în urmă cu 67 de ani. Relatarea capitularilor nu indică anul, ci numai faptul că odinioară, Gyan fiul lui Alard Sasul „pe atunci cel mai puternic dintre sași întovărășindu-se cu foarte mulți părtași de rele sași în crunta și sălbatica sa pornire” a incendiat biserica și a pus să fie arși în ea șapte canonici și alți mulți clerici. În evenimente a dispărut și vechea pecete cu tot cu actele vechi, privilegiile și copiile privilegiilor nobililor păstrate în arhiva lor. Apoi, regele a cerut să se vestească nobililor din Transilvania ca în decurs de trei ani să-și aducă actele pentru confirmarea cu noua pecete a capitlului din Alba Iulia. Un reper cronologic care ar fixa

⁴⁸ DIR. C. XIV. IV, p. 214-218.

⁴⁹ P. Geary, *Phantoms of Remembrance*.

în timp producerea acestei chemări ar fi anul 1287, când într-adevăr s-a produs o confirmare sub noua pecete a unui act emis în 1269⁵⁰. Ceea ce este notabil în această relatare care respectă ordinea cronologică a desfășurării evenimentelor, este lipsa indicării oricărui an. Nici anul producerii atacului lui Gyan și nici cel al chemării cu actele la confirmarea cu noua pecete nu sunt precizate de reprezentanții capitlului. Ca stăpâni ai memoriei, și manipulatori ai ei, această neglijență nu poate fi întâmplătoare. Dacă la judecata din Buda din 1309 ei demonstrează o precizie uimitoare, înaintea nobililor de la Turda această precizie este considerată inutilă.

Scopul acestei relatări este de a arăta că pecetea veche, pe care capitularii anului 1344 nu o mai recunosc, este lipsită de validitate deoarece, cândva toate actele vechi ar fi trebuit confirmate sub pecetea nouă. Potrivit procedurii de desfășurare a judecății toate afirmațiile reprezentanților capitlului, anunțate participanților la adunare au fost supuse ulterior atenției juraților și juzilor nobililor din cele șapte comitate cu scopul de a le confirma sau infirma. Astfel jurații, juzii și nobilii participanți fiind întrebați de trei ori au confirmat afirmațiile capitularilor întru-totul repetând cele spuse în legătură cu Gyan și comiterea „cu silnicie” a actelor sale.

La momentul Blasiu de Mirăslău, deși memoria faptelor lui Gyan fiul lui Alard Sasul, este încă vie, lipsește precizarea anului în care s-au petrecut evenimentele. Prin controlul asupra memoriei, episcopia de Alba Iulia reușește să transmită interpretarea proprie a evenimentului din 1288. Reprezentanții nobililor din adunare confirmă în timpul judecății arderea cu silnicie a bisericii episcopale din Alba de către Gyan Sasul, fiul lui Alard și alți sași, părtași la rele. Nimic din motivele producerii acelor evenimente nu mai este pomenit. Amintirea se structurează

⁵⁰ Vezi mai sus nota 34.

în termenii propuși de capitolu. Confirmarea dată de participanții la această adunare publică versiunii formulate de capitulari, în care recunoaștem forma cristalizată încă din 1277, funcționează la câteva niveluri. Participanții întăresc interpretarea propusă de capitulari care este conformă cu ceea ce este cunoscut îndeobște în forma minimă (nu este locul pentru dezbateri de nuanță și cum sașii nu sunt de față, nu ridică nimeni vreo obiecție); cei care uitaseră sau nu știau despre acel moment îl percep în această formă; interpretarea echivalează cu respingerea tuturor actelor care nu erau întărite sub pecetea nouă. Deși în acest caz sașii nu sunt direct implicați, caracterizarea evenimentelor de atunci le este net defavorabilă și incriminatoare. Prin reamintirea acestor evenimente canonicii din Alba Iulia au reușit să respingă validitatea actului lui Blasiu și să păstreze moșia Mirăslău ca urmare a demonstrației publice, dar au obținut și un alt efect. Readucerea în memorie a acelor evenimente a ieșit la iveală în mod neașteptat doi ani mai târziu, când vicevoievodul Transilvaniei, Petru de Iara, a proferat amenințări dure la adresa episcopiei Transilvaniei evocând modelul de acțiune al lui Gyan.

Petru de Iara și amenințările lui. În 28 august 1346, Ladislau, arhidiacon al episcopiei Transilvaniei se deplasa la capitolul din Oradea pentru a obține consemnarea unui act despre explozia de mânie și mai ales amenințările proferate de Petru fiul lui Mihail de Iara, vicevoievodul Transilvaniei⁵¹, atunci când reprezentanții capitolului din Alba Iulia au făcut opreliște regelui de la donarea moșiei Oarda. Petru căpătase de la regele Ludovic această moșie, considerată disponibilă, dar care era pretinsă de fapt de capitolul din Alba Iulia. Pus în fața acestei situații pe lângă alte insulte și vorbe grele ar fi rostit plin de mânie: „*O ar trebui să fie arsă și pârjolită și nimicită biserica asta a Transilvaniei și slujitorii ei,*

⁵¹ Pentru genealogia și cariera lui Petru de Iara vezi M. Lázár, *Járai Péter alvajda és maradékai*, în *Turul*, 1884, 4, p. 152-156.

canonicii adică și capitlul, cu toate moșiile și moștenirile <lor>, ca pe vremea lui Gyan fiul lui Alard, care a pus să fie mistuită prin foc această biserică și mai mulți canonici în ea, așa ca să nu mai rămână piatră pe piatră din ea. Și a mai zis că de se va întâmpla aceasta, ar avea să fie cel dintâi și cel mai de frunte care să ia parte la acea nimicire, ardere și pieire a acelei biserici și a canonicilor și că de va trăi, el va face să plângă și să verse lacrimi mulți și mulți iobagi ai bisericii din pricina acelei opreliști”⁵².

Dacă va fi rostit acele cuvinte așa cum au fost ele consemnate de capitlul din Oradea este aproape imposibil de dovedit. Arhidiaconul Ladislau a fost de față la ridicarea opreliștii și probabil că a fost ținta tiradei vicevoievodului. Dintre vorbele de ocară și amenințările acestuia au fost reținute cele referitoare la distrugerea convenită a episcopiei și a capitlului așa cum făcuse odinioară Gyan și la suferințele și lacrimile locuitorilor de pe posesiunile lor. Redactarea este în limba latină, așa că amenințarea rostită probabil în maghiară a fost tradusă. Ea a fost suficient de gravă pentru a stimula capitlul să ia măsuri de prevedere. Petru avea o funcție importantă, deși era numai la începutul carierei în 1346. A fost vicevoievod pe vremea voievodatului a trei membri ai familiei Lackfi. A început sub Ștefan Lackfi, care a preluat funcția din 1344. Petru de Iara a fost amintit numai din 1345, însă a ocupat această funcție până în 1350 prima dată, și din nou între 1359-1367 sub voievodatul lui Dionisie Lackfi și în 1368 sub cel al lui Nicolae Lackfi⁵³. A murit în Țara Românească în 1368.

Nu știm cât de departe a mers capitlul în acest caz, dar grija de a obține o consemnare scrisă a incidentului sugerează intenția de a prezenta pricina unui scaun de judecată, al voievodului sau chiar regelui. Iritarea nobililor care se vedeau concuși în proiectele lor de construire a unor domenii proprii de către

⁵² DIR. C. XIV. IV, p. 313-314, nr. 445.

⁵³ P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*. I, Budapest, 1996, p. 12.

biserica transilvană părea să găsească cel puțin un model de acțiune anti-episcopală în trecut. Fie și numai ca o reacție emoțională provocată de zădărnicierea intrării în stăpânirea unei moșii, interpretarea dată evenimentelor din 1277 este în contradicție flagrantă cu cea construită și promovată de canonicii ardeleni. Nu este exclus ca Petru de Iara să fi luat parte la judecata din 25 octombrie 1344 de la Turda când arhidiaconii capitolului din Alba Iulia au demonstrat cu argumente istorice invaliditatea actului din 1269 prezentat de Blasiu amintind de arderea cu silnicie a bisericii. Pe de altă parte, memoria evenimentelor din 1277 se putea păstra și în interiorul familiilor nobiliare ardeleni. O altă versiune, neoficială, putea să promoveze o interpretare ostilă Bisericii, care putea găsi cu ușurință adepți printre nobilii lezați de competiția capitolului și episcopiei în dobândirea de domenii.

Concluzii. Episodul din 1277 poate fi privit din mai multe perspective. Din punct de vedere factual el ilustrează o răbufnire violentă, aparent inexplicabilă dacă este privit singular. Repus în contextul epocii și considerând evoluția profundă a actorilor, acest moment ilustrează o situație internă a Transilvaniei, o provincie compozită din punct de vedere etnic, în care se confruntă două entități aflate în plină dezvoltare. Pe de o parte comunitatea săsească, având la momentul respectiv aproape un secol de viață organizată în sudul Transilvaniei, își constituie identitatea proprie în confruntarea cu episcopia din Alba Iulia, dornică să înghită jurisdicțional și organizarea ecleziastică a sașilor. În această confruntare, latentă pentru perioade de timp destul de întinse, sașii s-au organizat în jurul provinciei Sibiului. În momentul crizei din 1277 ei au profitat de instabilitatea scenei politice a regatului Ungariei pentru a reechilibra situația lor. Afirmarea potenței lor printr-un atac și distrugerea bisericii episcopale și a altor biserici maghiare, a rămas un moment de referință în societatea transilvăneană pentru câteva decenii, dacă ne limităm numai la izvoarele de secol XIII și prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Oricare vor fi fost intențiile inițiatorilor atacului din 1277, răspunsul Episcopiei romano-catolice constituie pentru istoric, cu mici excepții aproape singura sursă ce oglindește perpetuarea acestui conflict.

Momentele tensionate sau conflictuale de după anul 1277 au oferit ocazii pentru instrumentalizarea amintirii acelor acțiuni în general în folosul episcopiei Transilvaniei. Altfel spus, memoria acelor evenimente a fost formată și utilizată preponderent de reprezentanții episcopiei din Alba Iulia. Versiunea formulată încă din 1277 are ecouri aproape identice la momentele ulterioare. Avem o perspectivă diferită asupra evenimentelor respective prin Bertold de Câlnic în 1309. Și la mai bine de șase decenii după eveniment, la nivelul conștiinței publice se remarcă dominarea și statornicirea interpretării date de oamenii bisericii încă din anii 1277. La nivelul societății transilvănene, neimplicate efectiv în evenimente, anul 1277 a devenit un reper de ordin juridic prin dispariția arhivei capitlului și necesitatea reînnoirii diplomelor care atestau drepturile de proprietate. Acceptarea sau respingerea unor pretenții depindea, precum în cazul lui Blasiu cel Mare, de vechimea documentului utilizat. Un document mai vechi de 1277 care nu purta pecetea nouă era inutil.

Păstrarea și difuzarea amintirii lui Gyan în termenii construiți de clericii ardeleni nu pare să producă întotdeauna efectele anticipate de controlorii acesteia. Amenințarea proferată de vicevoievodul Petru de Iara trebuie să fi dat de gândit clericilor de la Alba Iulia. Dacă incriminarea în ansamblu a sașilor prin referirea la faptele abominabile comise în anul 1277 a avut rostul de intimidare și descurajare a unor acțiuni de asemenea factură din partea lor, exemplul putea fi urmat de oricare din nobilii care rivalizau cu episcopia Transilvaniei pentru rotunjirea domeniilor funciare. Din păcate nu putem urmări pentru o perioadă mai întinsă ecourile evenimentelor din 1277. Cel puțin până în 1375, luând ca reper colecția de documente *Documenta Romaniae*

Historica, nu mai apar alte semnalări ale faptelor lui Gyan. Fapt este că pentru sași acțiunea lui Gyan a constituit un moment de afirmare a forței militare a comunității, cu scopul de intimidare a oponentilor politici. Mai târziu, pentru a respinge incriminarea, în bună măsură justificată a capitlului și episcopiei ardelene, avocații lor au jucat cu multă abilitate chestiunea conflictului. Nu era util comunității să aibe un profil violent în anul 1309 și la scaunul de judecată al legatului pontifical, așa cum acredatau reprezentanții episcopiei. De aceea Gyan este prezentat de Berthold ca un nobil care a comis actele de violență în scopul răzbunării uciderii tatălui său.

CONFLICT AND MEMORY IN THE XIITH - XIVTH CENTURIES TRANSYLVANIA: THE BISHOPRIC OF ALBA IULIA AND GYAN, SON OF ALARD

Abstract

This article discusses the memory of an exceptionally violent event which took place in 1277, when the Saxons led by Gyan son of count Alard of Ocna Sibiului attacked the bishopric of Alba Iulia, destroyed by fire the cathedral, and killed a number of 2000 Hungarians trapped within it. Several historians have tried to explain the event by integrating it in the political and social evolution of Transylvania and Hungary during the thirteenth century. The main explanation offered by Șerban Papacostea and Gyula Kristó identified the origin of the conflict in the aspiration of various Saxon seats from Transylvania to join the ecclesiastical organization of Sibiu, which depended directly on the Archbishopric of Esztergom and thus to avoid the jurisdiction of the bishopric of Transylvania. Since the end of the twelfth century, the Saxons of Sibiu pressed for keeping their separate and autonomous church organization. During the late thirteenth century this latent conflict turned violent in a moment of internal political crisis, when the aristocratic parties competed for the

power in the kingdom of Hungary. The attack of the Saxons against the bishopric from Alba Iulia was recently connected by Tudor Sălăgean to a similarly violent event, in which the bishopric of Veszprém was burned down by a member of Csák family. Less than one year later, the Saxons opposing the Csáks, at that time holding both the positions of voivode of Transylvania, the archbishopric of Esztergom, and that of royal count of Sibiu, joined the party of the Csák's opponents from western and northern Hungary, rebelled against them and attacked their allies in the region retaliating for the destruction of Veszprém. The leader of the Saxons was Gyan (in other documents he was called Gianin, Johannes) son of count Alard of Ocna Sibiului, credited in some sources with a revenge action against the bishop of Alba Iulia and several clerks of the chapter of Transylvania who had plotted the assassination of Alard. A few documents testify about the events immediately after the burning of Alba Iulia and later. Historians have tried to explain these events in a scholarly fashion analyzing the data available and reconstructing the chain of deeds that led to this conflictual situation.

This investigation concentrated on the context in which the event of 1277 was remembered at various moments up to 1350s. Almost all accounts concerning the actions of Gyan were produced by clerics, representatives of the Roman-Catholic church who structured the memory of the event according to their own views and aims. Therefore most of what historians have examined so far is the official version produced by the victims and intended to promote their unilateral interpretation. A first account was written in 1277 when the archbishop of Esztergom informed the pope about the tragic situation of the kingdom of Hungary and the bloody deeds of the Transylvanian Saxons. Later, several documents issued by King Ladislas IV the Cuman and intended to help the reconstruction of the bishopric Transylvania, gravely damaged during the rebellion of the Saxons, referred to the same

events in terms suggested by the church which proves that the official version became preponderant in the public discourse. Sixty-seven years later, in the congregation of the Transylvanian estates, when a certain nobleman presented a document issued in 1269 and claimed that he held property rights in a possession owned by the bishopric of Transylvania, the clerics of the church dismantled his claim by pointing to the invalidity of all charters authenticated with the ancient seal, that disappeared during Gyan's rebellion. They recounted the events, without being very specific, but nevertheless consistent to the older version in what sounds as a historical discourse. This is an example of a public statement of the official version of the events which was submitted to the confirmation of the jurors and noble magistrates taking part in the judgment and thus refreshing their memory.

We possess only one hint of a different version, alluding to the way that Saxons saw the violent episode of 1277. It occurred in 1309, during litigation between several Saxon seats and the chapter of Alba Iulia in the court of the papal legate Gentile. The litigation itself is part of the same lasting conflict between the Saxons, coordinated by the province of Sibiu against the bishopric of Alba Iulia. During the judicial debates, the advocate of the chapter attempted to demonstrate that the testimony letters given by the community of Sibiu in support of the other Saxon seats should be dismissed because this community is the "deadly enemy" of the church. Then he recounted the events of 1277, giving precise dates and names of the participants and victims. The advocate of the Saxons rejected the accusation affirming that the perpetrators of the attack were not the Saxons from Sibiu, but a nobleman Johannes son of Alard, who took revenge for the assassination of his father. This account and another one, from 1346 suggest that in Transylvania the episode was perceived in other ways than the official version. The vicevoivode of Transylvania, Peter of Iara, probably present in the congregation

of Transylvanian nobles in 1346, threatened to burn down the bishopric of Alba Iulia in the fashion of Gyan the Saxon. It was considered alarming enough by the clerics who immediately recorded the fact.

The chapter and bishopric of Transylvania have produced and made public their version of the events seeking in the short run compensation for the damages incurred and also the employment of the story as a judicial tool in their long conflict with the Transylvanian Saxons. These, in their turn, also had to structure their own views of the episode. In both cases one can notice the flexibility and versatility of the memory, adjusted to the context and according to the aims of the user. At other levels, inhabitants of Transylvania, who were not involved directly in the conflict, were affected and remembered the event as a moment that caused the loss of their written records preserved in the sacristy of the cathedral of Alba Iulia. The small, but significant, changes in the way the events were continuously recounted add up to the complexity of reconstructing the conflictual situation existing in Transylvania toward the end of thirteenth century.

CATHEDRALS IN THE EARLY XIIIth CENTURY IN HUNGARY

Béla Zsolt Szakács

The episcopal system of the Hungarian Kingdom in the 13th century was functioning more or less in the same structure for almost two hundred years. According to earliest, so-called Greater Legend of St. Stephen, the first king of Hungary (997-1038) divided his country into ten bishoprics which were subordinated to the archbishopric of Esztergom¹. Although the text was composed as late as around 1080, shortly before the canonisation of Stephen in 1083, the information proved to be more or less acceptable. The Hungarian episcopal system is not the result of a long, organic process, as it is normal in the countries of Western and Southern Europe, but was created by an artificial act within a few decades². According to the tradition, the first episcopal seat was founded at Veszprém, in the middle of Transdanubia. Shortly after the coronation of Stephen in 1000/1001, the bishoprics of Esztergom, Győr, Pécs, and probably those of Transylvania, Kalocsa, and Eger were created. The foundation of the diocese of Csanád can be dated to the end of the reign of Stephen (ca. 1030). The most debated question is whether the seats of Vác and Bihar

¹ "Cum his dei servus, princeps Christianissimus, aliquando communiter cum omnibus, aliquando singillatim cum uno quoque eorum colloquium habens provincias in decem partibus est episcopatus, Strigoniensem ecclesiam metropolim et magistram per consensum et subscriptionem Romane sedis apostolici ceterarum fore constituens". *Legenda Maior Sancti Stephani Regis*, caput 8., in *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (ed. I. Szentpétery). II. Budapest, 1937-1938, p. 383.

² A recent overview of the question by G. Thoroczkay, *Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei* (The dioceses of St Stephen -- the bishops of St Stephen), in vol. *Szent István és az államalapítás*. Ed. L. Veszprémy, Budapest, 2002, p. 482-493.

were founded by Stephen or by his immediate successors. In any case, by the middle of the 11th century the basic lines of the Hungarian episcopal system was ready. It was modified by King Ladislas the Saint (1077-1095), moving the seat of Bihar to Várad (Oradea, Romania) and creating a new bishopric in Zagreb, while his successor, King Coloman (1095-1116) founded the bishopric of Nyitra (Nitra, Slovakia). This system was so extremely stable that the first new Catholic bishoprics were founded on these territories as late as the 18th century.

Turning to the building history of the Hungarian cathedrals, it is surprising that although not less than ten cathedrals should have been built in the first decades of the 11th century, none of them is preserved and only a few of them can be analysed in a fragmented way. Only one of them preserved its Romanesque form (Alba Iulia/Gyulafehérvár), others have been transformed radically in the Gothic period (Zagreb, Nitra/Nyitra), rebuilt in Baroque style (Győr, Kalocsa), or over-restored in the 19th century (Pécs, Veszprém). A great number of them has been totally destroyed and known only partially from excavations or historical ground plans (Esztergom, Eger, Vác, Oradea/Várad, Cenad/Csanád). Unfortunately, their research is not satisfying. There is no comprehensive study of the cathedrals of medieval Hungary, and only a few of them has been discussed in a monograph; even these are usually outdated. The excavations are usually unpublished or known only partially. The research situation is, therefore, far from ideal. In the following, we can only focus on a single period of their long history: the phase of the early 13th century.

Unquestionably, by the end of the 12th century all the above mentioned cathedrals have been built in or another way. Veszprém, founded by Queen Gisella according to the tradition, preserved until its restoration in 1912 basically its original structure from the middle of the 11th century with some

modifications around 1400³. Vác was founded by King Géza (1074-1077) who was buried there. The remains of the first cathedral, a western crypt has been identified recently by art historians⁴. Pécs, founded by King Péter who was also buried there, burnt down in 1064, and its rebuilding lasted for decades. The earliest part of it, the huge crypt can be dated to ca. 1100, while the last parts, the western gate and the upper floors of the towers are from the early 13th century. The ground plan, a three-aisled basilica with three rounded apses, which is called usually as Benedictine or Lombard type, was followed by other cathedrals, too⁵. The earliest phase of the cathedrals of Eger⁶ and Győr⁷, representatives of this type, is usually dated to the time of King Coloman by archaeologists and

³ Tóth S., *A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai* (Medieval stone carvings of the cathedral of Veszprém). I-II, in *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1, 1963, p. 115-142 and 19-20, 1993-1994, p. 327-345.

⁴ I. Takács, *Das Kloster von Martinsberg (Pannonhalma)*, in vol. *Europas Mitte um 1000*. Hg. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, II. Stuttgart, 2000, p. 617-620. For the details of the excavation, with different interpretation: Tettamanti Sarolta, *A váci vár* (The castle of Vác), in *Váci könyvek*, 7, 1994, p. 101-174.

⁵ Melinda Tóth, *La Cathédrale de Pécs au XIIe siècle*, in *AHA*, 24, 1978, p. 43-59; Tóth Melinda, *A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban* (The carved stone decoration of the cathedral of Pécs in the Romanesque period), in vol. *Pannonia Regia*. Ed.: Mikó Á., Takács I., Budapest, 1994, p. 123-147; E. Marosi, *Die Domskulpturen von Pécs*, in vol. *Die Kunsthistoriographien in Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs*. Hg. R. Born - Alena Janatková - A. S. Labuda, Berlin, 2004, p. 233-252.

⁶ *Magyarország Műemléki Topográfiaja. Heves Megye Műemlékei II.* (Topography of historical monuments in Hungary. Historical monuments of Heves county, vol. 2), Budapest, 1972, p. 132-146 (M. Détsy and K. Kozák); Tóth Melinda, *Kutaspuszta Árpád-kori templomának díszítése* (The decoration of the Árpadian age church of Kutaspuszta), in vol. *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Ed.: T. Kollár, Szeged, 2000, p. 253, n. 32.

⁷ Tóth Melinda, *Győr*, in vol. *Árpád-kori kőfaragványok*. Ed.: E. Marosi - Melinda Tóth. Budapest - Székesfehérvár, 1978, p. 120. See also K. Kozák, A. Uzsoki, *A győri székesegyház feltárása* (The excavation of the cathedral of Győr), in *Arrabona*, 12, 1970, p. 111-159.

art historians. The first phase of the Transylvanian cathedral is also usually connected to St Ladislas, on the basis of a late medieval text by Pelbart of Temesvár: "B. Ladislaus monasteria Episcopalia duo construxit scilicet Varadiense et Albense"⁸. The earliest known stone carvings, however, can be hardly be dated before 1100, therefore this building phase was finished in the time of King Coloman or later⁹. The early phase of the other foundation of King Ladislas, the first cathedral of Várad/Oradea is practically not known at all, and an excavation would be very much required¹⁰. Finally, the side apses of the cathedral of Esztergom, not fitting very well to the wide aisles of the cathedral, were also dated back to the same time by Sándor Tóth¹¹. Thus, by the early 12th century the majority of the cathedrals of Hungary has been renewed intensively.

After a few decades, these cathedrals needed further reparation. The cathedral of Pécs, as mentioned above, was not finished before 1200, as its modern, Gothic western gate and some carvings from the towers show¹². In this case, the building activity throughout the entire 12th century was more or less continuous. On the other hand, in Esztergom a building phase was certainly

⁸ Entz G., *A Szent István alapítású erdélyi püspökség első székesegyháza* (The first cathedral of the Transylvanian bishopric founded by St. Stephen), in vol. *Doctor et apostol*. Ed.: Török J., Budapest, 1994, p. 101-105.

⁹ Tóth S., *Az aracsí kő rokonsága* (The parallels of the stone carving from Aracs), in vol. *A középkori Dél-Alföld és Szer*, op. cit., p. 429-448.

¹⁰ Takács I., *Várad Árpád-kori székesegyháza*, in vol. *Várad kötetek*. Ed. Kerny Terézia. Budapest, 1989, p. 21-27; *Cetatea Oradea. Monografie arheologică I*. Ed.: Adrian A. Rusu, Oradea, 2002.

¹¹ Tóth S., *Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészet* (The St. Adalbert Cathedral of Esztergom and the architecture of the Árpadian age), in vol. *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*. Ed. Hegedűs A. - Bárdos I., Esztergom, 2000, p. 121-154.

¹² Tóth Melinda, *A pécsi székesegyház márványkapuja* (The marble gate of the cathedral of Pécs), in *Művészettörténeti Értesítő*, 43, 1994, p. 5-12.

finished by the middle of the 12th century, as a consecration of an altar in the middle of the basilica in 1156 proves it. However, later capitals clearly show that radical structural changes took place at the end of the 12th century¹³. To this period can be dated the Porta Speciosa, the western gate of the cathedral too, which was commissioned by King Béla III (d. 1196) and Archbishop Iob (ruled from 1185) between 1185 and 1196¹⁴. During this building activity, the side apses of the previous cathedral have been preserved, otherwise the entire church was rebuilt. It was a three-aisled basilica, without a transept, flanked by two western towers. The ground floors of these towers were open to the aisles, a feature quite typical of late Romanesque churches in Hungary. At a later period, usually dated to the 13th century, an entrance hall was added in order to protect the Porta Speciosa.

The cathedral of Eger has been recently analysed by Krisztina Havasi¹⁵. She reconstructed a choir screen from the time of ca. 1200, which belonged to an extensive rebuilding of the eastern parts of the cathedral. Nicely carved Gothic ornament as well as strange figural decoration was also characteristic to this group of stone carving. Even the pavement was renewed,

¹³ E. Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.-13. Jahrhunderts*, Budapest, 1984; *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa* (Catalogue of the Lapidary of the Castle Museum of Esztergom). Ed.: Buzás G., Tolnai, G. Esztergom, 2004.

¹⁴ E. Marosi, *Einige stilistische Probleme der Inkrustationen von Gran/Esztergom*, in *AHA*, 17, 1971, p. 171-229; Idem, *Még egyszer az esztergomi Porta Speciosáról* (Once more on the Porta Speciosa of Esztergom), in vol. *Lux Pannoniae: Esztergom*. Ed.: Horváth I., Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, 2001, p. 47-56.

¹⁵ Havasi Krisztina, "1200 körüli" faragványcsoport töredékei a középkori egeri székesegyházból (Fragments of a group of stone carvings from ca. 1200 from the medieval cathedral of Eger), in *Agría*, 39, 2003, p. 113-188. See also Takács I., *Az 1200 körüli márványművesség néhány emléke* (A few relics of marblework around 1200), in vol. *Maradandóság és változás*. Ed.: Bodnár Szilvia et al., Budapest, 2004, p. 39-52.

similarly to the new pavement of Esztergom. This building activity is connected to King Emeric, who, according to the chronicles, was buried in the cathedral in 1204. The majority of the building has been transformed radically after the Tartar invasion of 1241 and in the 14th and 15th centuries. However, it is clear, that during the rebuilding of ca. 1200, the structure of the sanctuary (dated by Melinda Tóth and others to ca. 1100) was not modified. Thus, the renewed cathedral of Eger was in 1200 a three-aisled basilica, with three rounded apses at the east. The western towers date only from the 14th century.

Another cathedral belongs to the same group with its similar ground plan. The cathedral of Győr, researched by Károly Kozák in 1969-70, has a strange eastern part¹⁶. Regarding its ground plan, it follows the usual Benedictine or Lombard type with three rounded apses. However, the north aisle terminated in a two-storey chapel, covered by ribbed vault. This structure is probably from the turn of the 12-13th centuries, although it is possible that the basic disposition of the three apses go back to the early 12th century. In any case, it followed, with some modification, the usual type.

The group described above seemingly fit well into the local traditions. The Benedictine type¹⁷ was in use in Hungary in the monasteries of Garamszentbenedek (Hronský Beňadik, founded by King Géza in 1075), and Somogyvár (a foundation of Saint Ladislav in 1091), and, as we have seen, was followed by cathedrals of the early 12th century as Pécs, Győr and Eger. The renewed versions of Eger and Győr preserved this structure. Esztergom, where the main apse is not known and the side apses

¹⁶ See n. 7.

¹⁷ Szakács B. Zs., *Állandó alaprajzok - változó vélemények? Megjegyzések a "bencés templomtípus" magyarországi pályafutásához* (Constant ground plans - changing ideas? Notes on the carrier of the "Benedictine ground plan" in Hungary), in vol. *Maradandóság és változás*, op. cit., p. 25-37.

were flat from the exterior, represented a special type, however, the basic character of the building with its three apses and the lack of transept relates it to the traditional examples.

However, not all the cathedrals of the early 13th century followed this well-known prototype. There are two interesting exceptions: one in Transylvania, and another one in Kalocsa, which was the archdiocese of the former one.

The new cathedral of Gyulafehérvár replaced the previous one in the early 13th century¹⁸ (In the following I will accept the traditional Hungarian dating of the cathedral; stylistic arguments make improbable the late dating of Virgil Vătășianu, who argued for a start of ca. 1247¹⁹. In any way, in my argumentation it does not play a significant role). The new building reused the fundamentals of the supports of the previous one and preserved its orientation. Otherwise it was a totally new building, not a restoration or renewal, as it happened elsewhere. Even the concept was radically different. While the previous cathedral was a three-aisled church with a single apse and without transept or any kind of complex western part, the recent building is much more complicated. It has a transept, has a choir bay between the apse and the transept, it has an alternating support system, it is vaulted with rib vault, and it has a two-tower facade. Originally, it had a tower over the crossing which has been destroyed and only its remains are visible in the attics.

Imre Henszlmann, a founding father of Hungarian art history, has pointed out in 1876 that there are three characteristics of Hungarian Romanesque architecture: the lack of the transept and the elongated choir, and the presence of the western towers

¹⁸ Entz G., *A gyulafehérvári székesegyház* (The cathedral of Gyulafehérvár), Budapest, 1958; cf. idem, *La Cathédrale de Gyulafehérvár*, in *AHA*, 5, 1958 p. 1-40; Tóth S., *A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége* (The significance of the Prince Gate of Gyulafehérvár), in *Építés-Építészettudomány*, 15, 1983, p. 391-428.

¹⁹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. București, 1959, p. 42-57.

with a ground floor open to the aisles²⁰. In Gyulafehérvár all the three architectural features are just the opposite. On the other hand, we know a bit better Romanesque monuments of the region since the time of Henszlmann. The bay between nave and apse can be found in several churches, starting with Dömös from the early 12th century, and ending with Ják and Túrje from the middle of the 13th century. Even churches with transepts can have it, as Ócsa and the St. Bartholomew's of Brassó/Braşov.

The transept itself is, although rare, not unknown in Hungary. One of the first examples was the Benedictine monastery of Ercsi from ca. 1180, known only after description. Some other Benedictine Abbey churches followed it (Vértesszentkereszt, Szermonostor), more frequently the Premonstratensians (e. g. Ócsa, Gyulafirátót) and most consequently the Cistercians (starting with Cikádor/Bátaszék). In Transylvania it is also known from the Cistercian Kerc/Cârţa and its circle (Braşov/Brassó, Prejmer/ Prázsmár). Even the tower over the crossing is not unique, as Henszlmann thought, since it is known from Prázsmár (and probably some other places, where it has been destroyed and cannot be verified). The vaulting system with one bay in the nave together corresponding to two bays in the aisle (the so-called "gebundenes System"), which was regarded by Henszlmann as a speciality, is also known e. g. from the Cistercian Abbey of Pilis (founded in 1184). Finally, the two western towers flanking an open entrance hall characterise the reconstructed ground plan of St Peter's Óbuda, the monastery churches of Bzovík/Bozók, Herpály and Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr²¹.

²⁰ Henszlmann I., *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stíli mű- emlékeinek rövid ismertetése* (Short description of the Early Christian, Romanesque and Transitional style monuments of Hungary), Budapest, 1876, p. 95.

²¹ For the structure of the western part, see Szakács B. Zs., *A templomok nyugati tételrendezése és a "nemzetiségi monostor" kérdése* (Western complexes of the

In short, there is no characteristics of the Transylvanian cathedral which is otherwise not known in medieval Hungary. However, it should be admitted that all these features are relatively rare and there is no example so far known where all of them could be found. On the other hand, all these features are typical for Romanesque architecture of the West, especially of French and German architecture. Therefore it is logical, that previous scholarship looked for foreign prototypes.

There are two schools regarding the origins of these architectural elements. Since the first art historical study of the church written by Friedrich Müller in 1859, the German prototypes dominate²². Georg Dehio in 1892 connected it to the Middle German school, e.g. Bamberg and Naumburg²³. This was followed by Heinz R. Rosemann in 1934, quoting Magdeburg as the main source²⁴, and accepted by the Hungarian scholars as László Éber and Antal Hekler²⁵. On the other hand, Hungarian scholars usually preferred a French orientation, first of all the

medieval Hungarian churches and the problem of the "kindred monasteries"), in vol. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben*. III. Ed.: Daniela Marcu Istrate, Adrian A. Rusu, Szócs P. L. Satu Mare, 2004, p. 71-98; and more recently my new article: *Toronyaljak és toronyközök a magyarországi romanikában* (The ground floor of the western complexes in Hungarian Romanesque churches), in vol. *ibidem*, IV (in press).

²² Fr. Müller, *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen*, in *Jahrbuch der K. u. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 3, 1859, p. 147-194, especially p. 156-178.

²³ Ge. Dehio, G. von Bezold, *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*. I. Stuttgart, 1892, p. 449.

²⁴ *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Hg. V. Roth. Berlin - Herrmannstadt / Sibiu, 1934, p. 74-82.

²⁵ Éber L., *Magyarország árpád kori művészete*. III (Art in the Árpadian age in Hungary, part 3), in *A Műbarát*, 2, 1922, p. 121-138, especially p. 130-133; Hekler A., *A magyar művészet története* (The history of Hungarian art). Budapest, 1934, p. 39-41, cf. A. Hekler, *Ungarische Kunstgeschichte*. Berlin, 1937.

restorer of the cathedral, István Möller,²⁶ and others (e. g. Ernő Foerk in 1926²⁷, Tibor Gerevich in 1938²⁸). Although it is still present in recent literature (e. g. Pál Lővei mentions French²⁹, Gergely Buzás German orientation³⁰), the more specific scholarly literature after the second world war either avoids this problem, or looks for a compromise. Géza Entz in his monograph of 1958 quoted examples from Elsass (Rosheim, Rufach, Gebweiler, Schlettstadt)³¹.

It was Virgil Vătăşianu, who first quoted parallels from Central Europe: Klosterneuburg and St. Paul im Lavanttal from Austria³². I think, this direction can be followed. There are numerous examples between the 11th and the 13th century in Poland (Cracow: St. Gereon; Zawichost, early 12th century, Opatów, 2nd quarter of the 12th century; Kruszwica from the same period; Strzelno, 1193-1216; the cathedral of Kamień Pomorski, ca. 1200 and Zotoryja in Silesia, 1212-1241)³³. Similar examples can

²⁶ Möller I., *Építészeti emlékek Hunyadi János idejéből* (Architectural monuments from the time of János Hunyadi), in *Magyarország Műemlékei*. I, 1905, p. 121-129.

²⁷ Foerk E., *Árpádkori templomaink típusai* (Types of Hungarian churches of the Árpadian age), in *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei*, 3, 1926, p. 113-127.

²⁸ Gerevich T., *Magyarország románkori emlékei* (Romanesque monuments of Hungary), Budapest, 1938, p. 72.

²⁹ *The Architecture of Historic Hungary*. Ed.: J. Sisa and Dora Wiebenson. Cambridge, Mass. - London: MIT Press, 1998, p. 16 (P. Lővei).

³⁰ Tóth E. - Buzás G., *Magyar építészet I. A rómaiaktól a román korig* (Hungarian architecture, part 1. From the Romans to the Romanesque period), Budapest, 2001, p. 125 (G. Buzás). A review of both of them by S. Tóth, *A romanika a magyar építészettörténetben* (The Romanesque period in Hungarian architectural history), in *Magyar Műemlékvédelem*, 11/1991-2001 (2002), p. 19-30, with a comparative chart of the published ground plans of Gyulafehérvár on p. 24-25.

³¹ Entz G., *op. cit.*, 1958, p. 78-81.

³² V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 44-45.

³³ Z. Öwiechowski, *Architektura romańska w Polsce*. Warszawa, 2000, p. 133-134, 314-315, 182-184, 142-144, 233-239, 90-91, 317-318.

be quoted from the Czech Kingdom (Prague, Vyšehrad, St. Lawrence, 1061; Prague, church of the Hospitallers, 1158-1169; Kladruba, consecrated in 1223; Teplá, 1197-1232; and further Cistercian monasteries)³⁴. Even the Austrian examples could be continued with the Cistercian abbey of Viktring (2nd half of 12th century), Laa an der Thaya (1225-1235) and Vienna, St. Michael's (1221-1252). The Schottenkirche in Vienna from the late 12th century is a close parallel regarding its transept, sanctuary, vaulting system and even the western entrance hall³⁵. Thus, in contrast to the local traditions, the Transylvanian cathedral fits well into the Central European Romanesque architecture, at least regarding the general architectural arrangement.

There is another, more or less contemporaneous cathedral in Hungary, which shows similar intentions. The second cathedral of Kalocsa was built probably by archbishop Bertold (1204-1219), brother of Queen Gertrudis³⁶. Its ground plan is known after 19th and early 20th century excavations. This building neglected even more strikingly its predecessor than the Transylvanian example. Not only the general arrangement and the measurements were radically different but even the orientation was changed. The new building was a three-aisled church with a transept and apsidioles.

³⁴ *Romanik in Böhmen*. Hg. E. Bachmann. München, 1977, p. 76-77, 78, 78-79, 135-136.

³⁵ *Geschichte der Bildenden Kunst in Österreich I. Früh- und Hochmittelalter*. Hg. H. Fillitz. München - New York, 1998, p. 269-272, 252-255, 258, 324-326, 305-307, 272-273.

³⁶ Marosi E., *A második kalocsai székesegyház néhány művészettörténeti kérdése* (Some art historical problems of the second cathedral of Kalocsa), in vol. *Kalocsa történetéből*. Ed.: L. Koszta. Kalocsa, 2000, p. 51-68; Takács I., *Egy eltűnt katedrális nyomában - Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból* (On the track of a disappeared cathedral -- newly found fragments from the 13th centurian cathedral of Kalocsa), in vol. *A középkori Dél-Alföld és Szer*, op. cit., p. 305-336.

According to the reconstruction of Ernő Foerk³⁷, it had a dominant tower over the crossing. He, as well as many other scholars found Kalocsa II the best parallel to Gyulafehérvár. I think just the opposite. The cathedral of Kalocsa had an ambulatory and radiating chapels. Even the main sanctuary was not rounded but polygonal. Therefore it is not to be compared to French Romanesque buildings but to the Early Gothic cathedrals, e. g. Soissons. It also had a pair of towers at the west, while the tower over the crossing cannot be verified.

On the other hand, there are possible connections between the two buildings. The transepts of the Transylvanian cathedral ended in galleries, at least in its early phase. The last bays of the transept in the cathedral of Kalocsa were also reconstructed as double chapels by Imre Takács. The same structure is supposed for Vértesszentkereszt by Endre Raffay³⁸. These arguments are based on the staircases in the corners of the transepts. Another feature is even more relevant. At Gyulafehérvár, the so-called Old Sacristy was attached to the south transept and the south aisle of the cathedral. A similar arrangement can be found on the northern side of the cathedral of Kalocsa. Even today, such spaces can be found at the Premonstratensian church of Ócsa³⁹. Thus, there are peculiarities of the Transylvanian cathedral, which are best known in the country.

Kalocsa and Gyulafehérvár represent two different ways. The Transylvanian cathedral is the most classical example of the

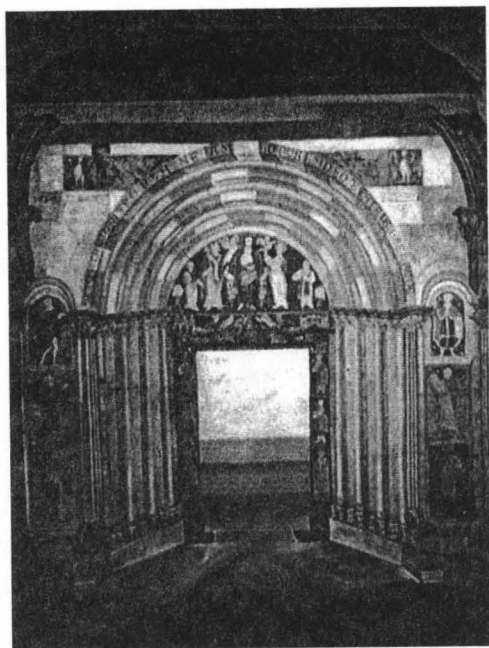
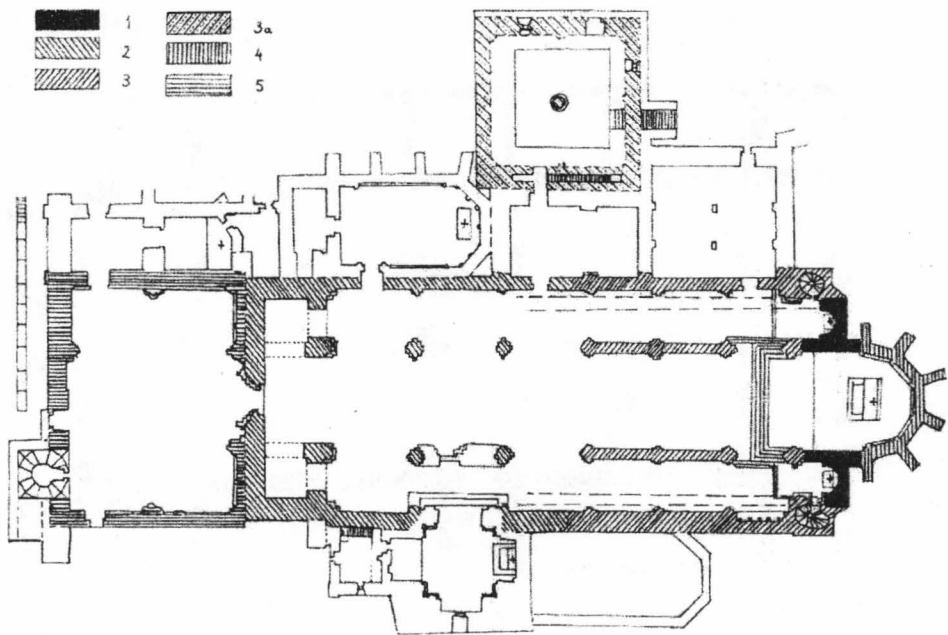
³⁷ Foerk E., *A kalocsai székesegyház* (The cathedral of Kalocsa), in *Magyarország Műemlékei*. IV, 1915, p- 43-70.

³⁸ Raffay E., *Vértesszentkereszt*, in vol. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Benedictine monasteries in Medieval Hungary*. Ed. Takács I. Pannonhalma, 2001, p. 390-395 and 700-703, especially n. 27.

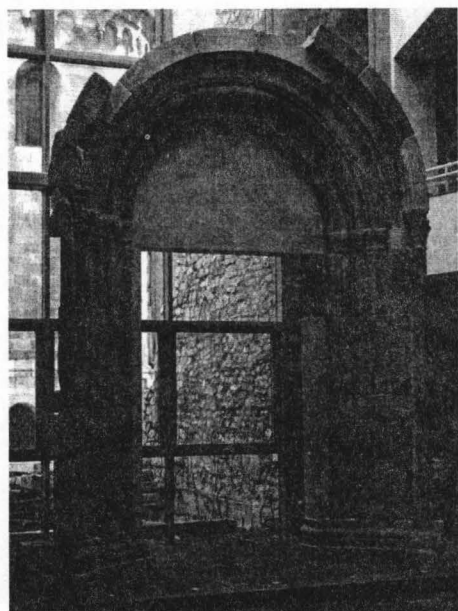
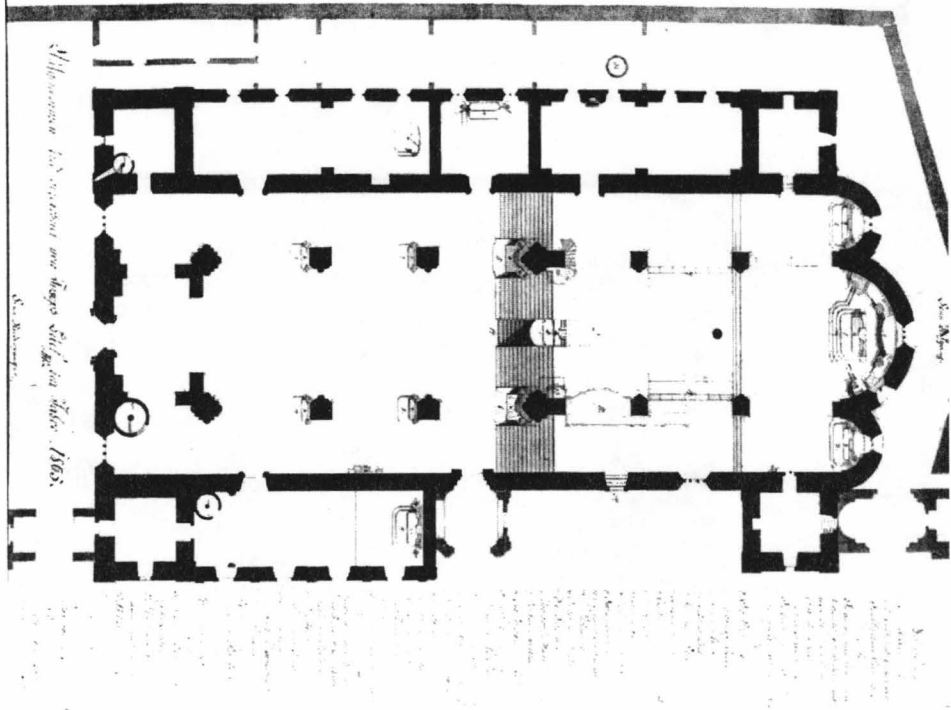
³⁹ Lukács Zsuzsa, J. Cabello, Csengel P., *Az ócsai premonstrei prépostság kutatása* (The research of the Premonstratensian Provostry of Ócsa), in *Műemlékvédelmi Szemle*, 1, no. 1, 1991, p. 16-19.

Romanesque architecture in the Carpathian Basin. The second cathedral of Kalocsa is the first and the only representative in the country of the Classical structure of Gothic cathedrals. In spite of all these differences, they show similar intention: both of them are grand-scale architectural enterprises, both of them exceeded the local traditions, represented by Esztergom, Eger and Győr. The cathedral of Kalocsa has been destroyed during the centuries, and no reconstruction can ever compensate for this loss. The Transylvanian cathedral still stands despite of all vicissitudes of its long history. It is our common responsibility to preserve it for the next generations⁴⁰.

⁴⁰ Káldi Gy., Sarkadi M., *A gyulafehérvári székesegyház és érseki palota története és legújabb kori helyreállítási munkálatai* (The history and recent restoration of the cathedral and the archbishopric palace of Gyulafehérvár), in *Műemlékvédelem*, 46, 2002, p. 11-23.

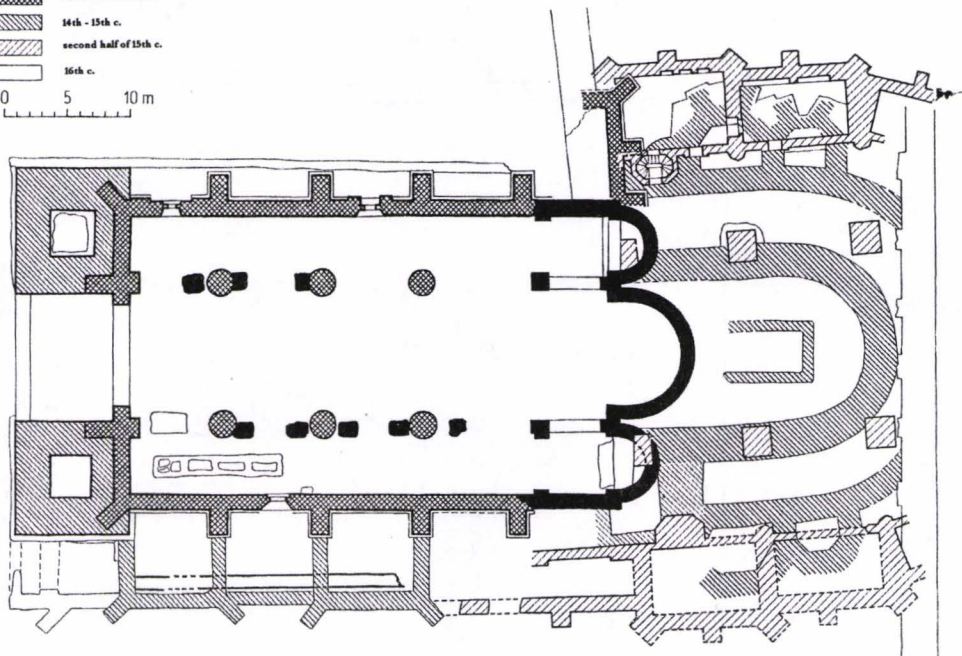

Esztergom

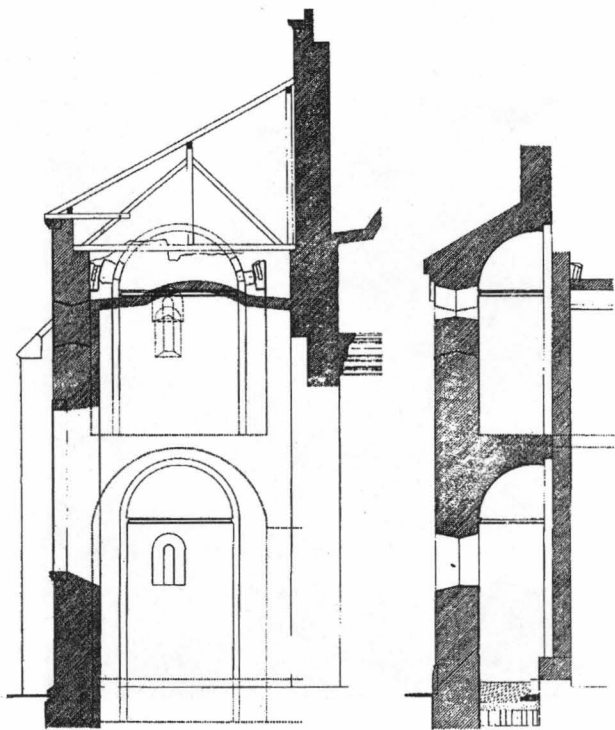
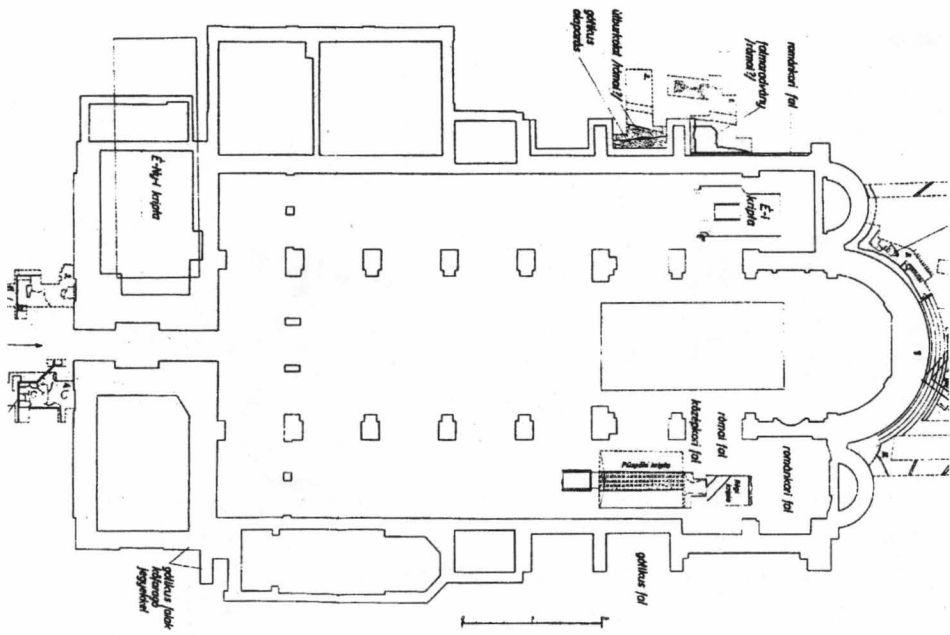

Pécs

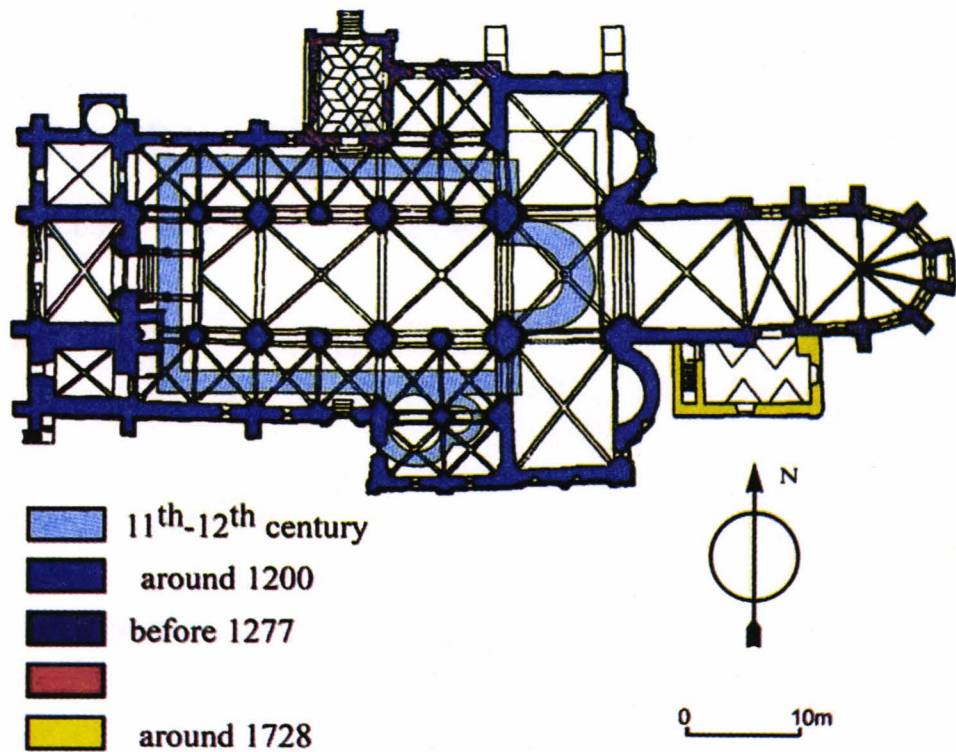
- 11th - second half of 12th c.
 - second half of 13th c.
 - 14th - 15th c.
 - second half of 15th c.
 - 16th c.
- 0 5 10 m

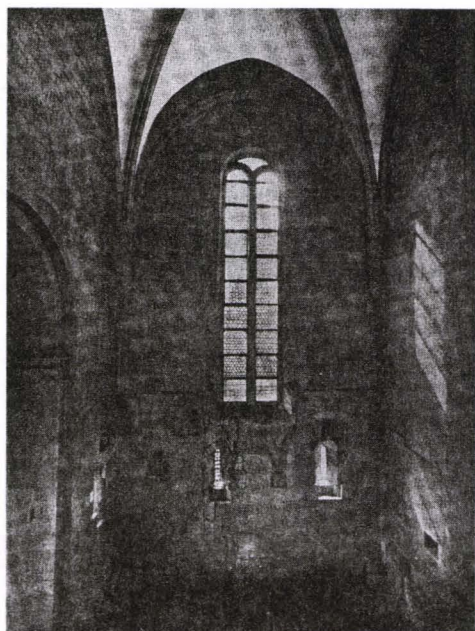
Eger

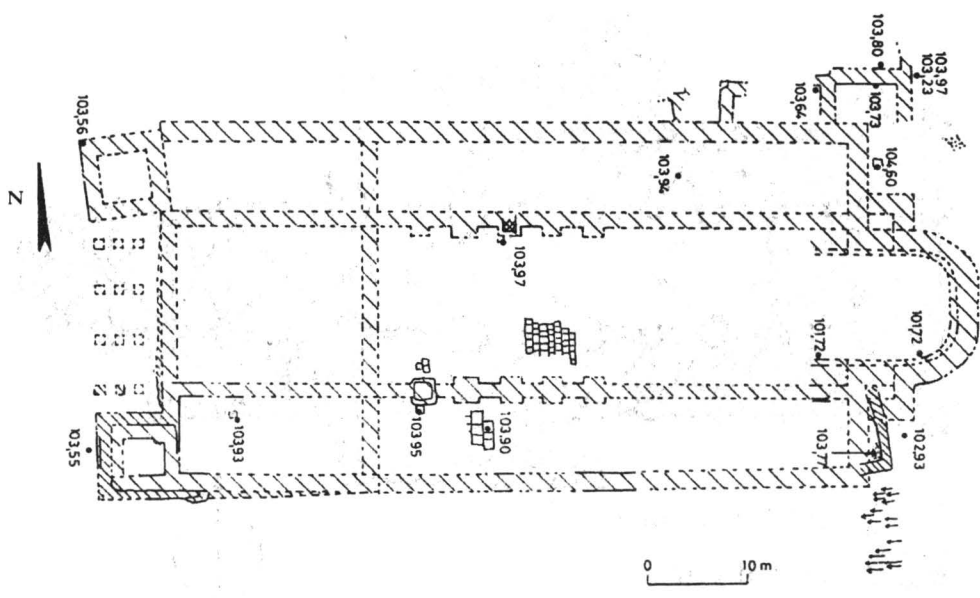

Győr

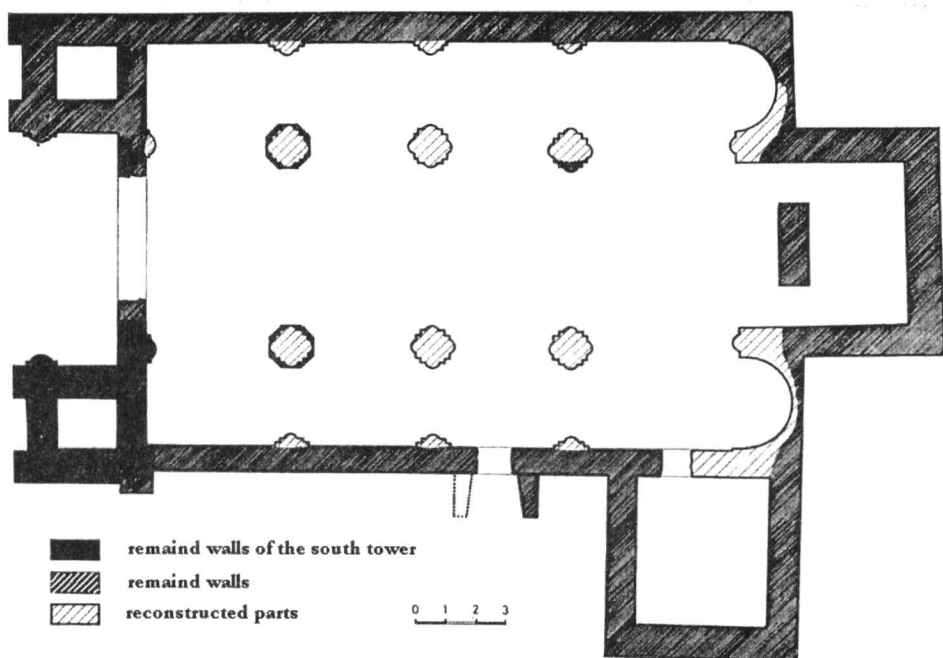

Alba Iulia

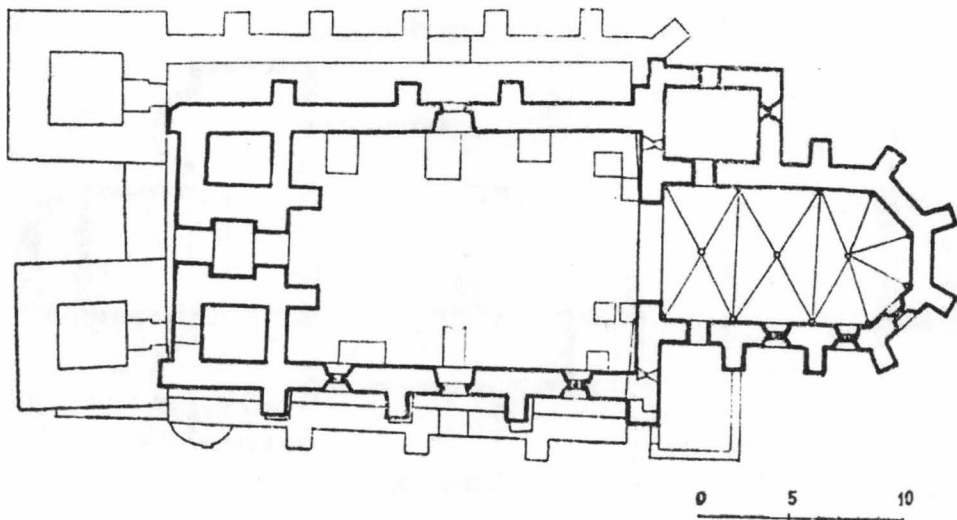

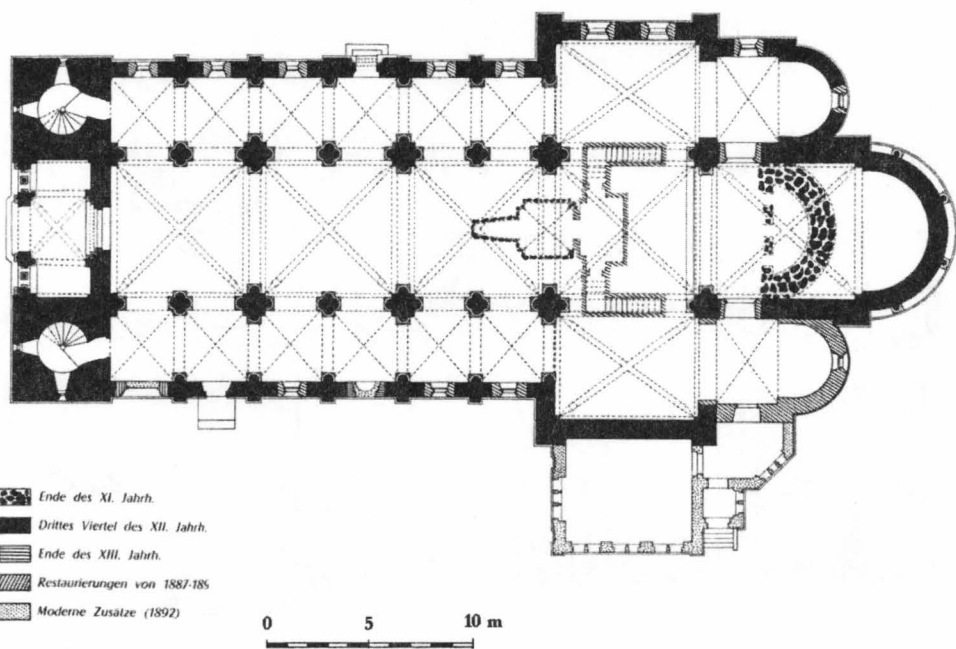
Óbuda

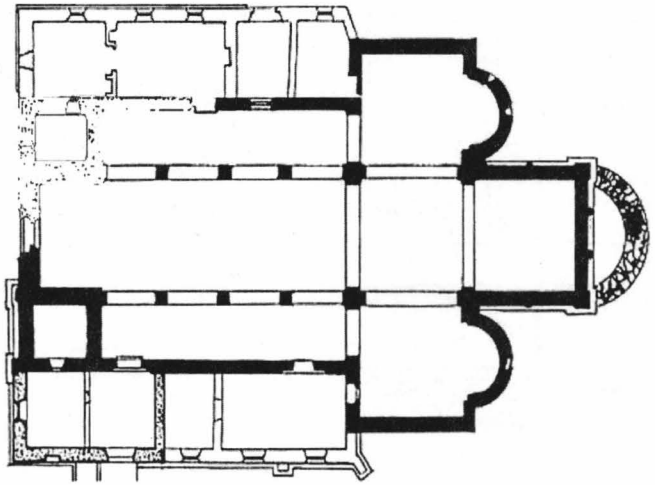
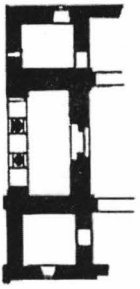
Herpály

Cristuru Secuiesc

Schlettstadt

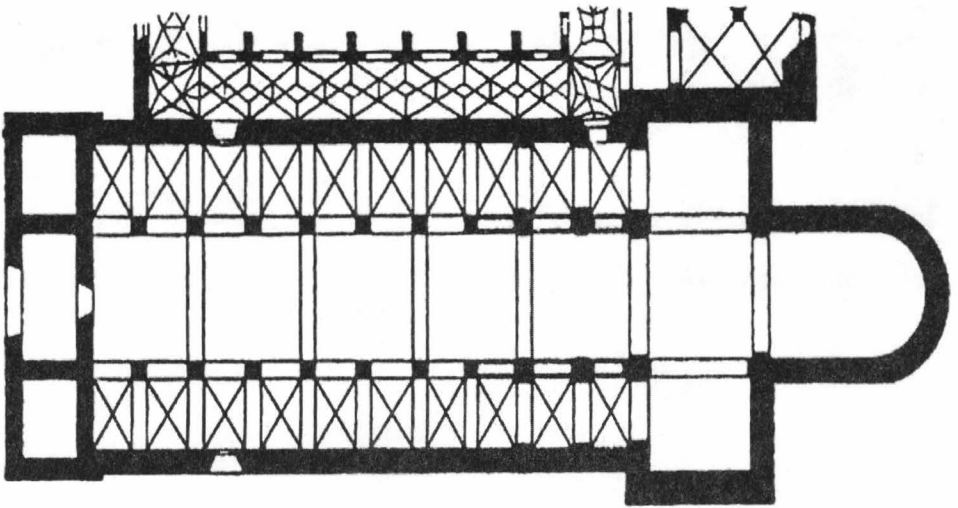

XII-1 Faza

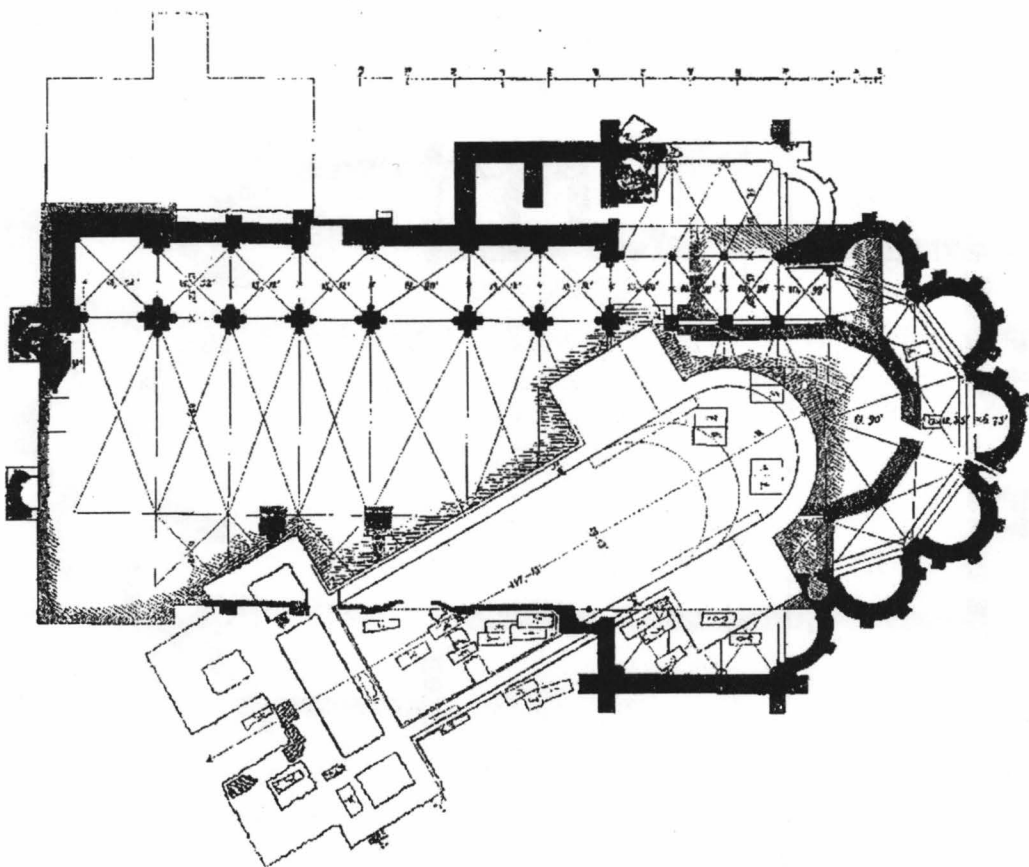
 XII-1 Faza XII-11 Faza XIII

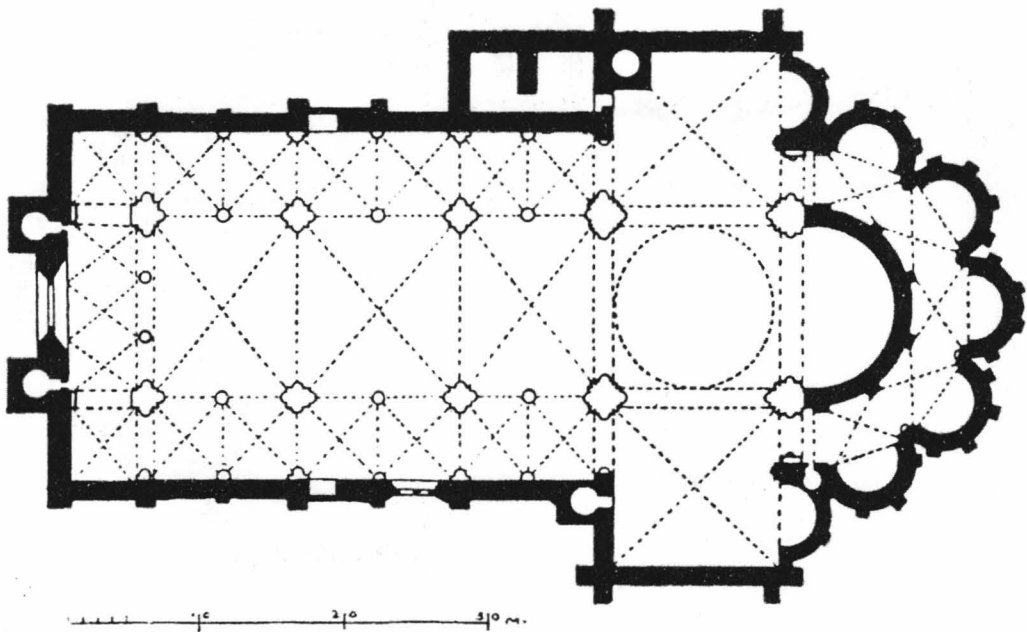
Opatów

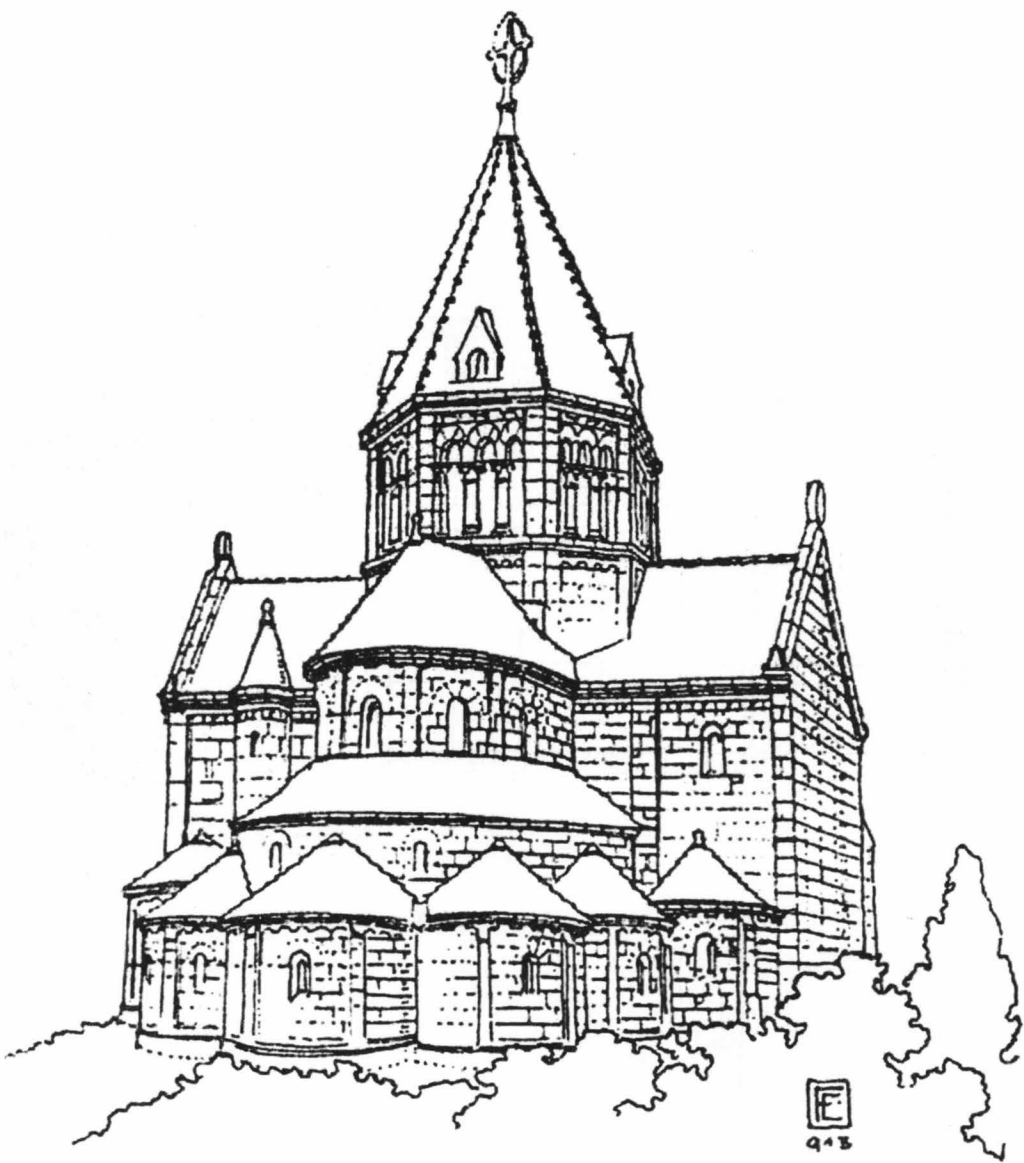
Scottenkirche (Wien)

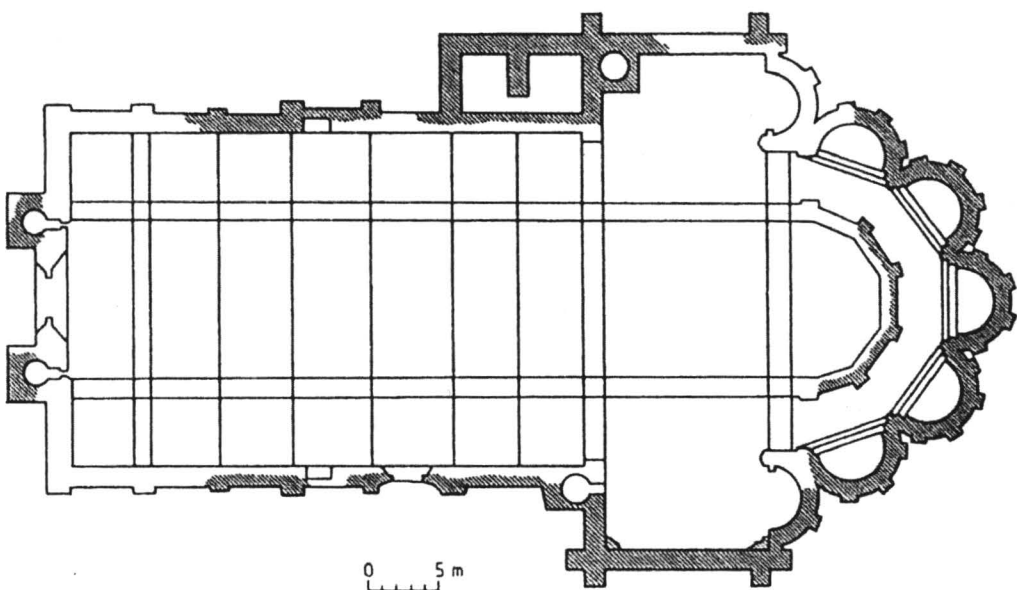
Kalocsa

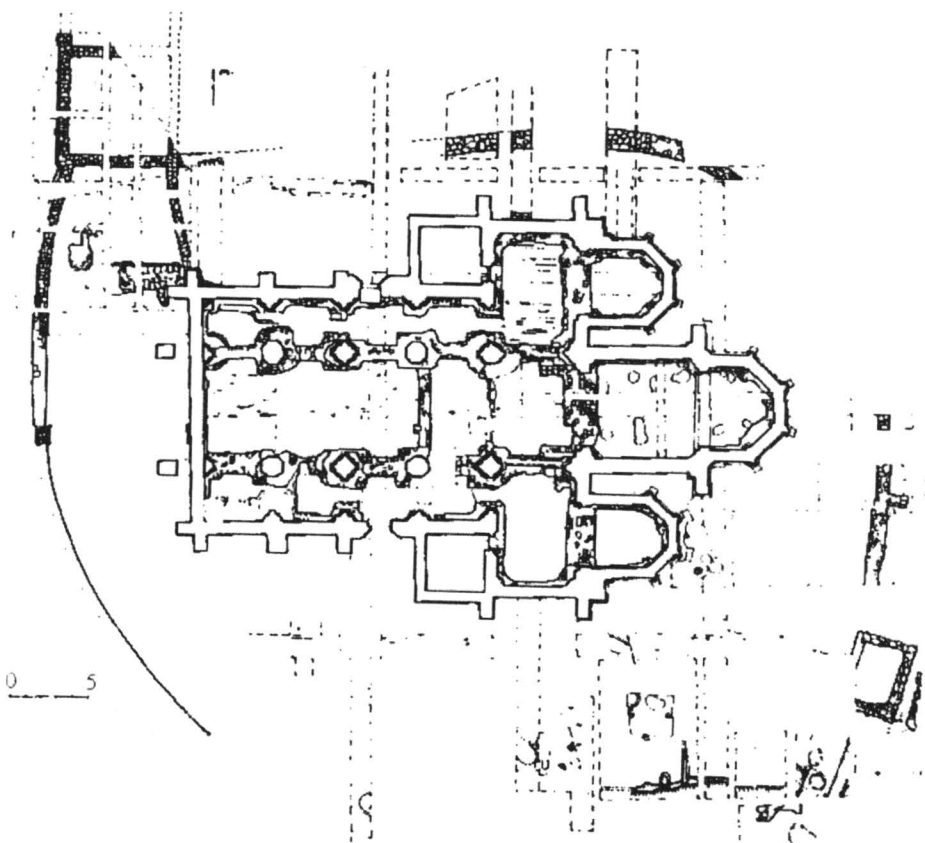
Kalocsa

Kalocsa

Kalocsa

Ócsa

O MĂNĂSTIRE GREACĂ DIN PALESTINA ȘI POSESIUNILE EI DIN UNGARIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIII-LEA

Ovidiu Pecican

Într-un document al papei Honoriu al III-lea (1216-1227), păstrat în două redactări – din 1216 și, respectiv, din 1218 – se vorbește despre Nicolae, abatele mănăstirii centrale închinată Sfântului Teodosie Chinoviarhul, care se afla în Țara Sfântă, lângă Ierusalim¹. Prelatul era superiorul general al unei întinse “confederații monastice” cu numeroase mănăstiri, metocuri și averi imobile în Palestina, Cipru și Ungaria timpului. Nicolae îi cerea papei să ia sub ocrotirea sa mănăstirea lui împreună cu toate celelalte mănăstiri dependente și casele ce țineau de acestea, cu toate averile lor². La 26 octombrie 1216, papa îi răspundea, dar relua acest răspuns, într-o nouă redacție, și la 29 ianuarie 1218. Răspunsul stabilea condițiile în care se făcea trecerea respectivă sub jurisdicția lui (respectarea regulii Sfântului Vasile cel Mare, garantează inviolabilitatea proprietății lor, le scutește de zeciuială, confirmă posibilitatea de a se primi în mănăstiri membri noi fără

¹ Prezenta localizare la J. Richard, *Un monastère grec de Palestine et son domaine chypriote: le monachisme orthodoxe et l'établissement de la domination franque*, în vol. *Croisades et états latins d'Orient. Points de vue et documents*. Aldershot, Hampshire, GB & Vermont, USA (Variorum, XIV) 1992, p. 61-62. La p. 61, n. 3 istoricul arată că alți cercetători identificaseră anterior mănăstirea Sf. Theodor cu cea din deșertul Iudeii, respectiv cu Laberria din Ungaria. La rândul lui, Ludovic Aloisie Tăutu stabilește că mănăstirea era la Verria, în Thessalia Macedoniei (*Omagiu canonicului Aloisie Ludovic Tăutu cu ocazia împlinirii etății sale de 80 de ani*, în *Bună Vestire*, 14, nr. 1, 1975, p. 353).

² Perdiccas din Efes, care vizita mănăstirea la sfârșitul secolului al XIV-lea, vorbea despre ea ca despre “uimitoarea și strălucitoarea lavră a Sfântului Teodor”, vizitată încă de pelerini. În cursul secolului al XV-lea, însă, ea devenise o ruină al cărei amplasament nu mai era vizitat decât de beduini (J. Richard, *op. cit.*, p. 62).

nici o piedică, îl obligă pe abatele locului să primească tainele și serviciile religioase de la chiriarh, dacă acesta este catolic și în comuniune cu Sfântul Scaun, îngăduie slujirea – în anumite condiții speciale - și în timpul eventualelor interdicte generale, oprește jafurile, violența și vărsarea de sânge în incinta sacră, decide ca superiorul general să fie ales în soborul fraților prin vot unanim sau cu majoritate de voturi, fără ingerințe din exterior, confirmă libertățile și imunitățile primite de-a lungul vremii de la papi, ca și libertățile și scutirile obținute de la regi, principii și alți credincioși, oprește sub sancțiune severă tulburarea mănăstirii și vexațiile îndreptate împotriva ei, cere ca averile să fie întrebuințate în scopurile exprimate de fondatori).

Bula din 1216 pare să îi fi fost acordată în urma unei vizite la Roma a unui călugăr al mănăstirii, fratele Efrem, probabil trimis de Nicolae special pentru a cere ocrotirea pontificală³. Dar necesitatea punerii sub protecția papală pe care Nicolae o vedea cât se poate de bine, nouă, celor de astăzi, ne scapă. Ea trebuie că viza vreo amenințare creștină datorată ori dorinței de a diminua în general posesiunile considerabile ale acestui fief monastic, ori – mai puțin general – împruținarea patrimoniului mănăstiresc într-una dintre zonele unde se aflau posesiile ei. Într-un caz, amenințarea putea veni din sânul Bisericii însăși, din partea vreunui ierarh care avea puterea de a știrbi ceea ce Nicolae împreună cu ceilalți frați gestiona, însă în celălalt caz, ea putea veni și dinspre vreunul dintre mai-marii laici ai lumii creștine din acea epocă⁴. Dacă ar fi fost vorba de perspectiva sumbră a cuceririi mănăstirii-mată de către păgâni, orice apel la papalitate s-ar fi dovedit superfluu. Această din urmă ipoteză trebuie deci exclusă din discuție.

³ J. Richard, *op. cit.*, p. 62.

⁴ *Idem* demonstrează că Richard Inimă de Leu nu a amenințat posesiunile cipriote ale mănăstirii la cucerirea insulei, în 1191.

Rețeaua de stabilimente monahale cuprindea mănăstiri situate în multe părți ale lumii pe atunci cunoscute (Palestina, Imperiul Latin al Ierusalimului, Ciprul, Ungaria împreună cu Croația, Banatul și Transilvania). Bunurile deținute de ea se aflau la Ierusalim, la Ramla, la Ascalon, la Jaffa, la *Zevel* (poate Gabala), în principatul Antiohiei. În acel moment, dominația latină nu cuprindea toate aceste locuri, datorită cuceririi unora dintre ele de către Saladin. La Constantinopol mănăstirea Sfântul Teodor stăpânea un spital și o biserică. Prinții din Rusia îi asiguraseră în Halici o rentă în ceară. La întâlnirea Dunării cu Sava, ea stăpânea mănăstirea Sfântul Dumitru, ca și un număr considerabil de sate și de biserici situate în valea râului Sava, în cea a Tisei și în cea a Dunării⁵.

Lanțul acesta de posesiuni a fost discutat, deocamdată, doar din câteva perspective, toate parțiale. Unii istorici s-au interesat de mănăstirile de pe teritoriul Ungariei; Aloisie Ludovic Tăutu – de cele unde prezența românească era probabilă. În fine, Jean Richard a vrut să vadă care erau posesiunile cipriote ale mănăstirii înainte și după cucerirea insulei de către Richard Inimă de Leu, constatând că schimbarea stăpânirii nu a modificat, din acest punct de vedere, situația preexistentă.

În rândurile care urmează, interesul meu se va îndrepta mai cu seamă către posesiunile de pe teritoriul actualei României ale mănăstirii Sfântul Teodosie. Dar unghiul investigării va fi oarecum diferit de cel al lui A. L. Tăutu, câtă vreme mă va preocupa nu prezența românească – în mănăstirile respective –, greu de stabilit numai pe baza informației intrate deocamdată în circuitul științific, ci trecerea de sub jurisdicția răsăriteană sub cea catolică a acestor posesiuni.

Înainte de orice altceva voi spune că actele papale luate în discuție provoacă o nedumerire. Ele răspund unei situații de criză,

⁵ *Ibidem*, p. 63.

ale cărei cauze ne scapă astăzi. Practic, nu se cunosc circumstanțele care solicitau în mod presant protecția papalității asupra “confederației” monahale a Sfântului Teodosie.

Se cunosc doar circumstanțele imediate ale obținerii garanțiilor papale. Efrem, monahul de la Sfântul Teodosie, l-a însoțit pe episcopul Ioan de Crotona când acesta a mers la despotul Epirului pentru a obține eliberarea cardinalului Colonna, capturat odată cu Pierre de Courtenay de către Mihail Anghelos Comnen. În semn de recunoștință, papa a acordat mănăstirii o ștergere generală a dijmelor, la 25 ianuarie 1218, reînnoind bula din 1216 și chiar amplificând-o⁶. În această a doua ediție a documentului, însă, proprietățile de la Casteluțiu, Foc și – dintre cele care interesează aici direct – *Chalasa* (Ciala, în suburbiile actualului oraș Arad) și *Minisi* (Miniș, în județul Arad) nu mai sunt amintite, semn că ele fuseseră pierdute sau vândute⁷.

Indiferent, deocamdată, de ce s-a putut întâmpla cu acestea din urmă, important mi se pare să constat că la 1216 ele existau și aparțineau mănăstirii palestinienne Sfântul Teodor, împreună cu Minișul și Mocrea, urmând să fie pierdute curând.

Nu știm de când și nici prin ce fel de translație au putut trece aceste posesiuni grecești în patrimoniul Bisericii catolice. Se poate, totuși, încerca o precizare în acest sens. Mănăstirea mamă, fondată în secolul al V-lea, la mică distanță de drumul ce lega Ierusalimul de Bethleem a fost întemeiată de Sfântul Theodosie însuși. Cum acesta a murit, foarte bătrân, în 529, înființarea stabilimentului monastic trebuie plasată anterior acestui an. Ocupația arabă, survenită un secol mai târziu, nu a afectat viața călugărilor de aici, care la sfârșitul secolului al VIII-lea erau șaptezeci.

Se ignoră când a intrat această mănăstire greacă în patrimoniul statelor latine din Siria și nici dacă vreunele dintre

⁶ J. Richard, *op. cit.*, p. 62-63.

⁷ L. A. Tăutu, *op. cit.*, p. 357.

bunurile ei proveneau de la seniorii occidentali. Este însă mai probabil că bunurile și posesiunile mănăstirii se datorează credincioșilor de rit răsăritean. Oricum, posesiunile din Cipru ale acestui lăcaș par să fi provenit din vremea exodului călugărilor către Constantinopol și Cipru, exod datorat tulburărilor iscate de moartea califului Harun al-Rașid (la 3 djuma 193, adică la 24 martie 809).

Ceea ce se constată în legătură cu repartizarea în teritoriu a posesiunilor este relativa lor grupare în anumite arealuri. Astfel, în Cipru – deocamdată singurul caz în care acestea au fost studiate cu toată atenția -, ele sunt așezate în jurul văii Khapotamos-ului⁸. În Ungaria, la fel, se poate constata, în principal, aceeași situație: mănăstirea Sfântul Dimitrie pe valea râului Sava, ajunsă – nu știm când – dependentă de lavra palestiniană, și un număr considerabil de sate și biserici situate în aceeași vale, pe valea Tisei și a Dunării, ca și pe valea Mureșului.

Dintre localitățile de pe Mureș unde mănăstirea sârbească avea proprietăți, Aloisie Ludovic Tăutu identifica *Minisi* (Minișul din județul Arad), unde exista un metoh (*casale*) cu păduri (*nemoribus*), pescării, pământ agricol (*terris*), stuf (*canneto*) și dependințe (anexe agricole: grajduri, puțuri, acareturi ș. a.)⁹. Tăutu observă că “După conscrierea dijmelor pontificale din anii 1332-1337 (*Rationes decimarum Hungariae*, p. 146, 155 și 161) în aceste părți ale Aradului mai erau alte două localități numite *Monustur* (mănăstire), care aveau titulari cu nume oriental (Cosma și Petru)”¹⁰.

⁸ J. Richard, *op. cit.*, p. 63.

⁹ L. A. Tăutu, *op. cit.*, p. 354.

¹⁰ *Ibidem*. Vezi și Adrian A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*. Arad, 2000, p. 120: “*Miniș* (com. Ghioroc). Vechea moșie a mănăstirii Sf. Theodosie din Berria, atestată ca atare la începutul secolului al XIII-lea. Preotul Paul figurează în registrele de dijmă papală, la 1333, cu o jumătate de fertun plătită. Tot el revenea în același tip de informație, în anii următori. Atestările

O altă localitate identificată de același autor este *castrul de Macra*, adică cetatea Mocrea. Conform unui document din 1199 al regelui Emeric (1196-1204), acesta avea o biserică mănăstirească închinată Sfântului Spirit și care se găsea sub patronatul feudalului local, comitele Dyenus [Denes?], fiind situată “supra fluvium Crisii iuxta Macra” (“deasupra râului Criș, lângă Macra”)¹¹.

Dintre celelalte localități din Ungaria unde Sfântul Teodor avea proprietăți, menționate de A. L. Tăutu, rețin aici doar “Cătunul *Chalasa* (Cialasa; probabil Ciala din arhidiaconatul Arad, dieceza de Cenad, cu pământuri, păduri și pescării)...”¹². Deși se știe că odinioară a fost o localitate separată, nu i se poate preciza vechimea. “Ca cetate a fost amintită prima dată în a doua jumătate a secolului al XV-lea (1486), în stăpânirea familiei Ország”¹³.

localități, nu însă și ale bisericii, continuă în secolele următoare. O parohie reformată apare într-un act al principelui Mihail Apaffy, la 1678”.

Biserica de lemn a comunității religioase românești se învechise deja în prima jumătate a secolului al XVIII-lea”.

Tot aici și “*Minișu de Sus* (com. Tauș). Preotul din listele dijmelor papale (prima jumătate a secolului al XIV-lea), ar putea să provină doar de la Minișu precedent. După informații locale, vechea vatră a satului ar fi fost pe dealul Drinovăț, cam la 500 m vest de actuala vatră, loc în care s-ar fi aflat biserica”.

¹¹ *Ibidem*, p. 355. Autorul menționează că localizarea este confirmată și de J. Keresztury, *Episcopi Varadiensis*, p. 125. Referindu-se la această mănăstire, a Sfântului Duh, dar și la o alta, numită popular *Preturmonostra*, acesta specifică faptul că “fuere in insula prope vicum Bethlem”. Tăutu explică: “*insula* se numea teritoriul dintre Crișul Alb și Crișul Negru, în fostul comitat Zărand. După același Keresztur, ruinele mănăstirilor amintite la 1502 existau încă”.

¹² L. A. Tăutu, *op. cit.*, p. 357.

¹³ Adrian A. Rusu, G. Pascu Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*. Arad, 1999, p. 42-42. Transcriu mai departe informațiile despre cetate: “Părți din ea aparțineau însă și lui Francisc Haraszthy, comitele de Arad. Termenul folosit pentru desemnare este destul de rar: *palacio*. În acest caz el trebuie asimilat unui *castellum*. În anul 1499 este menționat un castelan care închide doi iobagi ai capitolului din Arad în temnițele cetății. După dezastrul de la Mohács (1526), a

Se poate constata deci că, dintre toate posesiunile din Regatul Maghiar pomenite în documentul din 1216, cele dependente de mănăstirea de la Sirmium (Mitrovița) sunt grupate, în parte, pe valea Mureșului (Miniș, Mocrea și Ciala). În legătură cu această "Monasterium Sancti Demetrii Graecorum de Ungaria iuxta fluvium cum conductu aquae fluminis Sabae", adică mănăstire Sfântul Dumitru a "grecilor" de lângă râul Sava "cu canalul de apă", Tăutu citează dintr-un document din 18 martie 1344. Cu acest prilej, papa Clement al VI-lea se adresa episcopului Vitus de Nitra, făcându-l administrator al respectivei mănăstiri. Tot acum se menționa că "în această mănăstire chiar de la înființarea ei slujeau greci, ungari (subl. O. P.) și slavi, și fiecare din aceste națiuni avea acolo lăcașuri deosebite". Istoricul crede că românii erau cuprinși sub numele de "greci" – conform credinței lor orientale – și chiar de "ungari", fiindcă unguri de rit oriental ar fi fost greu de găsit în acel moment (1344)¹⁴. Este însă mai puțin important dacă dincolo de numele generic de greci se ascundeau români sau nu, cât faptul că mănăstirea de la Sirmium avea ca specific, încă din vremea începuturilor funcționării ei, acest profil "multicultural".

Când a ajuns mănăstirea ortodoxă din Sirmium un apanaj al mănăstirii palestinieniene? Este greu de spus. Știm că în secolele al XI-lea și al XII-lea, Bizanțul organizase o themă în Sirmium-

intrat în stăpânirea lui Petru Petrovics. La 1550 au cucerit-o partizanii Habsburgilor. A fost folosită continuu până la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Informația istoriografică o situează la vest de orașul Arad, pe malul drept al Mureșului [...]. Avea dimensiuni mici (2.500 m²), cu o formă pătrată, cu o poartă de acces la nord. Avea șanț și val, iar la interior se aflau, de asemenea, construcții. [...] S-ar părea că avem de-a face cu un *castellum* nobiliar tipic, dintre acelea care au fost frecvent ridicate în secolul al XV-lea, de către nobilimea locală ori cea care avea interese în zonă. Totuși, dacă la mijlocul secolului al XVI-lea au stat în ea 200 de soldați, iar în timp de pace jumătate, se poate aprecia că s-au produs modificări constructive care să îngăduie o astfel de amplasare".

¹⁴ *Ibidem*, p. 356.

Serbia¹⁵. Inițial, ea și-a avut centrul la Sirmium, dar mai apoi acesta s-a mutat la Belgrad. După Bosko I. Bojovic, subordonarea mării majorității a teritoriilor sârbești față de puterea imperială de la Bosfor a fost mai mult teoretică¹⁶, zonele respective având o marcată autonomie. După bătălia de la Myriokefalon, adevărat preludiu al declinului puterii Comnenilor, anunțarea morții lui Manuel Comnen a marcat finalul supremației bizantine asupra țărilor învecinate. Nemanja s-a aliat cu regele Ungariei Bela al III-lea, care odinioară fusese protejatul Bizanțului. Maghiarii au întreprins o ofensivă în Dalmația de nord și, în 1182, împotriva orașelor întărite frontaliere Belgrad și Branicevo. În 1183, ofensiva a fost rezultatul cooperării sârbilor cu ungurii. Și banul Kulin al Bosniei, vasal bizantin, s-a asociat acțiunii împotriva Imperiului. Disensiunile interne datorate luptelor dinastice au slăbit forțele bizantine. Forțele sârbo-maghiare au devastat așezările întărite de la Belgrad, Branicevo, Ravno, Niș și Sardica, luând în stăpânire o parte a Dalmației și Sirmiumului. Cavalerii celei de a treia cruciade au găsit aceste așezări în ruine. În 1186, Nemanja își exercita deja puterea de mare jupan asupra Kotorului. Începând de acum, Dioclea și Dalmația făceau parte din statul sârb, câtă vreme ele erau incluse în titulatura fiului acestuia, Vikan, care le primise în subordine în 1195, după cum atestă o inscripție din biserica Sfântul Luca din Kotor¹⁷.

În reconstituirea lui Viorel Achim, "Ținuturile sârbești, care la sfârșitul secolului al XII-lea erau în mare parte reunite sub marele jupan al Rasciei (Raska), Ștefan Nemanja, se aflau, în ce privește organizarea ecleziastică, sub jurisdicții diferite. Teritoriul

¹⁵ V. Laurent, *Le theme byzantin de Serbie au Xe siècle*", în REB, 15, 1957; T. Wasilewski, *Le theme byzantin de Sirmium-Serbie au Xe et XIIe siècle*, în ЗРВИ, 8, 1964.

¹⁶ B. I. Bojovic, *L'Ideologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Age serbe*. Roma, Pontificio Istituto Orientale, 1995, p. 25, 26.

¹⁷ *Ibidem*, p. 39.

lui Ștefan Nemanja parțial se afla sub jurisdicția arhiepiscopului de Ohrida, parțial sub cea a arhiepiscopului de Ragusa (Dubrovnik) și Antibari. Arhiepiscopia de Ragusa avea ca episcopii dependente Trebinje, Stagno și episcopia Bosniei. Arhiepiscopia de Antibari își exercita jurisdicția în ținutul Zeta (Dioclea, corespunzând azi Muntenegrului). Teritoriile situate la vest de Neretva, incluse doar temporar în domeniul statului sârb, se găseau sub jurisdicția arhiepiscopiei de Spalato (Split). Teritoriul lui Ștefan Nemanja era astfel străbătut de linia care separa creștinismul apusean de cel răsăritean. Această situație era rezultatul istoriei regiunii, caracterizată prin existența mai multor formațiuni teritoriale conduse de principii sârbi, de multe ori în rivalitate. Opțiunea pentru ortodoxie se realizează târziu, în 1219. Înainte de acest moment principii sârbi au avut strânse legături cu biserica catolică, după cum și mai târziu, pe parcursul secolului al XIII-lea, a existat o permanentă oscilare a Serbiei între catolicism și ortodoxie. Cei doi competitori la supremație în lumea sârbă de la cumpăna secolelor XII-XIII au recunoscut autoritatea papală: Vukan, principele de Dioclea, în 1198, iar Ștefan Nemanja, marele jupan al Rasciei, în 1202. În 1217 papa Honoriu III îi conferă lui Ștefan Nemanja coroana și titlul regal. [...]

Ofensiva generală a catolicismului în Europa de sud-est în primele decenii ale secolului al XIII-lea și, în particular, extinderea în această direcție a regatului Ungariei, marea putere catolică din regiune, au dus la crearea de noi episcopii catolice.

Prima dintre ele a fost episcopia de Sirmium. Trecerea provinciei bizantine Sirmium, situată între Dunăre și Sava, în stăpânire ungară, în anul 1181, a fost însoțită de organizarea aici a unei episcopii catolice, care de fapt o înlocuia pe cea ortodoxă. Cum de acum înainte acest teritoriu, transformat în comitat (Szérem), a rămas tot timpul în stăpânirea regatului medieval ungar, episcopia de Sirmium (Szérem), cu reședința la Bács (Bac),

arondată arhiepiscopiei de Caloccea, a rămas una din diezele bisericii ungare”¹⁸.

Mănăstire răsăriteană de obediență bizantină, până în 1181 (după V. Achim) sau în 1183 (conform lui B. I. Bojovic), așezământul Sfântul Dumitru intra, prin urmare, sub stăpânirea coaliției sârbo-maghiare. Situația momentană – alianța dintre sârbi și maghiari – a determinat ca, după toate probabilitățile, mănăstirea să rămână, deocamdată, atașată ortodoxiei.

Dar vremurile erau complicate, iar sub raport politic regiunea, aflată la confluența mai multor puteri zonale, se dovedea profund instabilă. Curând după urcarea lui pe tronul maghiar, regele Emeric (1196-1204) și-a manifestat veleitățile de cuceritor pe direcția sud-est. El a complotat cu ambițiosul frate al lui Ștefan, Vlkan, care preluase fostul titlu regal al conducătorilor Dioclei și dorea să ajungă conducătorul unic al Serbiei. Ca să îl atragă de partea sa pe pontiful roman, Vlkan a promis, uzând de medierea lui Emeric, să i se supună. Ștefan a trebuit astfel să își lase tronul. Emeric a adoptat titlul de rege al Serbiei (*Rex Rasciae*) – păstrat de maghiari în titulatura lor oficială până la căderea Imperiului Austro-ungar – concedându-i lui Vlkan toate teritoriile sârbești aflate sub suzeranitate ungară¹⁹.

Ștefan s-a aliat cu banul Bosniei, Kulin, care avea un dinte împotriva lui Vlkan de când acesta făcuse cunoscut la Roma că în Bosnia fuseseră primiți ereticii (bogomilii). Faptul că era vasalul maghiarilor de două decenii, nu l-a împiedicat pe ban să atace teritoriile regelui Ungariei, care a profitat de ocazie ca să nu participe la cruciada din 1202. Nemulțumit, papa i-a reproșat lui Emeric că a acceptat semnul crucii ca să ia armele împotriva creștinilor.

¹⁸ V. Achim, *Structuri ecleziastice și politici profesionale în spațiul balcano-carpatic în secolul al XIII-lea*, în SMIM, 20, 2002, p. 120-121.

¹⁹ Fr. Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*. București, 2001, p. 87.

Vlkan era la putere în luna martie 1203, atunci când papa l-a trimis pe arhiepiscopul de Kalocsa în Serbia pentru a-i dezlega pe suveran și pe episcopii sârbi de jurământul lor față de patriarhul de Constantinopol și ca să-i întărească în credința lor catolică. Este probabil că acesta a fost prilejul când mănăstirea de la Sirmium a schimbat obediența, trecând sub jurisdicția papală.

Stăpânirea maghiară asupra Serbiei a încetat însă după ofensiva bulgară din 1203 sau 1204, care i-a respins pe maghiari la nord și a devastat o parte a Serbiei.

Profitând de situația creată de bulgari, Ștefan a reluat progresiv puterea în țara sa. Data întoarcerii lui Ștefan pe tronul Serbiei nu a putut fi determinată. Singura certitudine este că ea s-a produs între aprilie 1204 și aprilie 1207; este probabil, totuși, că Ștefan și-a redobândit puterea în 1205²⁰. Dar revenirea lui Ștefan al Serbiei pe tron și aducerea moaștelor tatălui celor doi frați rivali de către al treilea frate, Sava, în 1207, care a marcat și împăcarea dinaștilor sârbi aflați anterior în conflict, a readus mănăstirea în sfera bisericii sârbe ortodoxe. Cucerirea teritoriilor lui Ștefan de către țarul bulgar Boril, în 1212, ca urmare a nemulțumirii pe care ultimul o resimțea față de azilul acordat rudei sale rebele, Strez, la curtea primului, a plasat, din nou, Sirmium în sfera obedienței eclesiastice papale.

Alianța dintre Henri, împăratul latin de la Constantinopol, și regele Andrei al II-lea al Ungariei nu era de natură să îl liniștească pe Ștefan al Serbiei, chiar dacă ea era îndreptată împotriva lui Boril. Cei trei trebuiau să se întâlnească la Niș, îndată după Paștele din 1215. Cum Henri și Andrei aveau interese ostile nu numai în raport cu Bulgaria, ci și la adresa Serbiei, Ștefan s-a grăbit să îi iasă în întâmpinare regelui maghiar. După o întâlnire de douăsprezece zile la Ravno, ei s-au îndreptat către Niș, unde speranța împăratului cruciat de a restaura

²⁰ B. I. Bojovic, *L'ideologie monarchique...*, ed. cit., p. 64-65.

suzeranitatea lui asupra Serbiei nu a fost încununată de succes. Mai mult, la întoarcerea acasă, sârbii au blocat drumurile spre Constantinopol, ceea ce a făcut necesară medierea lui Andrei al II-lea. Moartea lui Henri la Thessalonik a îndepărtat pentru un timp amenințarea latină de Serbia.

Înconjurat de dușmani, Ștefan și-a căutat aliații la Veneția. Prin 1207-1208 el s-a căsătorit cu fiica dogelui, Ana Dandolo, care, deși a murit în 1217, i-a lăsat un fiu, pe viitorul rege Uroș²¹. În 1217, urmându-și politica pro-occidentală și, totodată, reiterând exemplul bulgar al lui Ioniță, Ștefan a cerut papei coroana – pentru a doua oară. Honorius al III-lea (1216-1227) a trimis, de astă dată, în Serbia un cardinal cu *corona regni* pentru marele jupan, încoronat în septembrie 1217. Regele Andrei al II-lea a contestat însă acest act, iar la întoarcerea lui din cruciadă, în 1218, a început să pregătească o intervenție în Serbia. Tot fratele lui Ștefan, Sava – care urma să ajungă arhiepiscop al Serbiei în 1219 – a reușit, în cursul unei misiuni diplomatice, să îl facă să își schimbe intențiile²². Cu privire la circumstanțele concrete în care această misiune a fost încununată de succes nu se știe mai nimic. Unii istorici cred că abandonarea proiectului s-a datorat tulburărilor din Regatul Maghiar care au condus, în cele din urmă, la promulgarea "Bulei de Aur"²³. De fapt însă, Andrei al II-lea nu se confrunta doar cu tendințele anarhice ale nobilimii regatului său, ci și cu cele de desprindere ale teutonilor care se stabiliseră, în 1211, în Țara Bârsei, mărindu-și, prin cuceriri la sud și la răsărit de Carpați, teritoriul aflat în sfera dominației lor directe. Este astfel de crezut că intervenția plănuită în 1218 de suveranul maghiar în Serbia a trebuit abandonată dintre proiectele prioritare datorită crizei la care s-a ajuns în interiorul sistemului statal maghiar prin

²¹ *Ibidem*, p. 67-68.

²² *Ibidem*, p. 69.

²³ *Ibidem*, p. 70. Este citată *Istoria* lui Jiricek (I, p. 221), dar și S. Țirkovici și B. Ferjancici.

afirmarea tendințelor autonomiste ale cavalerilor teutoni. În perioada de după ianuarie 1218, când Andrei al II-lea revenea acasă din cruciadă, a izbucnit un conflict deschis între el și cruciații colonizați în Țara Bârsei care, pe moment, a fost aplanat. Dacă în această împăcare intervențiile papale au jucat un rol mai semnificativ decât constatarea că Ungaria traversa o criză mai profundă, datorită anarhiei feudale, este greu de spus. Poate însă că împreună, criza teutonă din sud-estul Ungariei și cea socială mai generală, de pe întreg cuprinsul țării, au determinat abandonarea pe moment a proiectelor expansioniste pe seama Serbiei.

Recapitulând, mănăstirea din Sirmium a fost sub ascultarea patriarhului bizantin până în 1183, a trecut apoi în sfera de ascultare papală (mai sigur din martie 1203), dar datorită ofensivei bulgare împotriva maghiarilor (1203? – 1204?) ea a intrat în sfera jurisdicțională a Ohridei. Trebuie însă observat că dependența de Ohrida a însemnat, începând cu sfârșitul anului 1204, tot situarea în sfera puterii papale, căci Ioniță Caloian și Vasile de Trnovo au unit biserica vlahă și bulgară cu Roma. O asemenea interpretare, a relației de dependență ecleziastică a Banatului cu Ohrida se află însă în contradicție cu o alta: "Legăturile spiritual-religioase ale românilor bănățeni cu Vidinul ortodox, raporturile ierarhice sugerate de izvoare cu episcopia de aici, poziția lor geografică de mărginași la hotarul sud-estic al regatului și posibilitățile pe care le aveau de trecere în Oltenia constituiau tot atâtea motive pentru regii arpadieni de până la Andrei al II-lea (1205-1235) de a se mulțumi în Banat doar cu organizarea comitatensă"²⁴. Prin urmare, nu în subordinea Ohridei, ci în cea a Vidinului bulgar s-ar fi aflat, în acel moment, Banatul. Pentru stabilirea jurisdicției asupra Banatului a unuia

²⁴ A. Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*. Reșița, 1996, p. 58. Vezi și Șt. Manciușea, *Așezările românești din Ungaria și Transilvania în secolele XIV-XV*, Cluj-Napoca, 2002, ed. N. Edroiu, p. 96.

dintre cele două centre menționate este însă necesar un cadru de investigație diferit.

Toate aceste evenimente ajută la aproximarea situației mănăstirii din Sirmium în anii 1216-1218. Ea se afla exact în regiunea în care interesele expansioniste bulgare și maghiare se suprapuneau peste stăpânirea sârbească. În consecință, zona era foarte expusă, iar trecerile de sub o stăpânire sub alta se produceau încă relativ frecvent. Se poate crede astfel cu temei că, în 1216, pe când papa Honoriu al III-lea garanta pentru întâia dată posesiunile mănăstirii Sfântului Theodosie din Palestina, printre care se afla și lăcașul din Sirmium, intervenția pe lângă Sfântul Scaun a fratelui Efrem survenea ca urmare a cererii exprese a călugărilor din Sirmium înșiși. Deși ajunși sub jurisdicție papală atât prin stăpânirea lui Boril – el însuși suveranul unui stat a cărui biserică era în dependență față de Roma -, cât și prin cea a lui Andrei al II-lea, "rege apostolic", monahii din Sirmium rămâneau la fel de expuși în fața proiectelor expansioniste ale statelor din regiune. Totodată, apropierea marcată a lui Ștefan, marele jupan sârb ce urma să dobândească un an mai târziu apelativul de "Întâiul Încoronat", de Occidentul latin – inclusiv prin alianța matrimonială veche, în acel moment, de un deceniu, cu Veneția – păstra mănăstirea Sfântul Dimitrie în aceeași sferă jurisdicțională. Era firesc, în aceste condiții, ca protecția și garanțiile să fie solicitate Scaunului Pontifical, nu pentru că vreo altă biserică ar fi atentat la posesiunile și statutul apanajului monahal din regiune, ci fiindcă potențialele – și previzibilele – schimbări de stăpânire configurate în zonă puteau semnifica și cotropiri nedorite.

Dovada că precauția nu a fost inutilă este tocmai aceea că, la reluarea de către papă a actului, în 1218, posesiunile de pe Mureș ale Sfântului Dimitrie nu mai figurează pe listă. Ele fuseseră deja desprinse, într-un fel sau altul, din patrimoniul mănăstirii Sirmium. Foarte probabil, regalitatea maghiară tranșase cumva problema, desprinzând proprietățile de la *Chalasa* (Ciala, Arad) și

Minisi (Miniș, județul Arad) din patrimoniul Sirmiumului și, prin acesta, ale Sfântului Theodosie din Palestina.

Tot în același act s-a observat dispariția altor două posesiuni: cea de la Casteluțiu, și cea de la Foc. Prima a fost identificată de același L. A. Tăutu cu Sinha-Segna, Zengg, la Adriatica, unde mănăstirea posedea vii, case și păduri. A doua a fost Foc – localitate și râuleț în comitatul Somogy, unde în 1216 erau deținute două pescării pe insula Dunării²⁵.

Este foarte posibil ca proprietățile Sfântului Theodosie dispărute din patrimoniul său între 26 octombrie 1216 și ianuarie 1218 (altfel spus: într-un interval de timp de numai un an și trei luni!) să fi fost tocmai acele apanaje care au aparținut Sfântului Dumitru în teritoriile controlate de regele maghiar. Când a devenit clară recunoașterea de către papă a regalității sârbe a lui Ștefan “Primul Încoronat”, Andrei al II-lea – care i-a refuzat acesteia legitimitatea - a putut confisca acele posesiuni ale Sirmiumului care se aflau în regatul său. Este vorba despre cele două locuri de pe Mureș, Ciala și Miniș, mai probabil, celelalte două – Casteluțiu și Foc (așezate la Adriatica și, respectiv, în comitatul Somogy) – putând fi pierdute de Sfântul Theodosie în aceleași împrejurări²⁶.

Rămâne în sarcina altor studii precizarea pe mai departe a destinului posesiunilor Sfântului Dimitrie în Regatul Maghiar. Sarcina pe care o asum în continuare este una care vizează epoca

²⁵ L. A. Tăutu, *op. cit.*, p. 357.

²⁶ Despre Somogy L. A. Tăutu spune: “Lângă *Sumigium* (Somogy) pământuri arătoare (*terras*) și păduri (*nemora*) cu veniturile și atenanțele sale”. Localitatea Somogy se află în sud-vestul Ungariei (Dunántul). Aici, spune același istoric, un document al lui Inocențiu al III-lea din 14 septembrie 1204, adresat regelui Emeric, arată că exista o singură mănăstire “latină” – Tăutu înțelege prin latini francezi și italieni -, pe când “grecii” (desigur cei de credință răsăriteană, care însă nu erau slavi, fiindcă ei erau numiți cu acest nume de documente, și nici greci din Grecia, “care cu siguranță nu se găseau pe-acolo” – , pe când grecești, erau mai multe (*op. cit.*, p. 355).

dinainte de momentul pierderii numitelor posesiuni de către mănăstirea din Sirmium.

Este clar că anterior anului 1217, când acest fapt s-a produs, mănăstirea de pe valea Savei și-a exercitat influența spirituală asupra Văii Mureșului. Pentru ca acest lucru să fie posibil, trebuia ca, sub raport politic, împrejurările să permită acest lucru, ambele maluri ale Dunării fiind sub aceeași stăpânire.

Or, după moartea țarului Simion (893-927), "... criza prin care trecea statul bulgar a permis ungarilor ca, pe vremea lui Constantin Porfirogenetul, la mijlocul secolului al X-lea, să-și aibă extinse hotarele stăpânirii lor până înspre râurile Criș, Mureș și Timiș, adică preluaseră sub stăpânire directă teritoriul dintre Dunăre și Tisa"²⁷. Cu toate acestea, în Banat comitatele s-au organizat relativ târziu, în raport cu momentul înstăpânirii maghiare în zonă: în 1177 este atestat comitatul Timiș, în 1197 cel de Cenad, iar în 1200 cel de Caraș. "Cuprinderea Banatului în sistemul comitatelor regale a însemnat nu numai exercitarea unei stăpâniri instituționalizate și teritorializate, ci și extinderea proprietății regale la sud de Mureș. Aceasta s-a constituit mai cu seamă în jurul cetăților preexistente și luate în stăpânire sau a celor nou înființate de regalitate. Din ceea ce cunoaștem documentar rezultă că numărul domeniilor acestor cetăți nu a fost prea mare, păstrându-se masiv și mult timp obștile libere sătești în frunte cu cnezi"²⁸.

Dacă în zonă nu s-au organizat comitate mai devreme de ultimul pătrar al secolului al XII-lea, nu este doar pentru că statul maghiar nu luase încă înfățișarea unui stat "teritorializat" în regiune. Probabil că anterior teritoriile bănățene au fost mai degrabă obiect de dispută între Ungaria și alte stăpâniri (bizantină, bulgară). După D. Țeicu, teritoriile dunărene au rămas

²⁷ A. Andea, *op. cit.*, p. 48.

²⁸ *Ibidem*, p. 57.

sub control bizantin până în 1182, când au fost cucerite de regele maghiar Bela al III-lea²⁹. Către o concluzie similară conduc și constatările făcute de alți istorici la nivelul unor elemente de civilizație. “Urmele aflate de arheologi la Veszprém, Zalavár, Székesfehérvár, Bodrogsziget, Tarnasszentmária, Óbuda, Feldebrő și Tihany mărturisesc ... o tradiție liturgică și arhitectonică bizantină bine statornicită în secolul al X-lea și continuând până în al treilea sfert al secolului al XI-lea. În vreme ce misionarii Occidentului se puteau număra pe degetele unei singure mâini, cei orientali, cu mai puțină trecere la frunțașii noului regat “apostolic”, legat de Roma, dar cu o largă audiență în masa locuitorilor majoritari, se dovedeau extrem de activi. Abundența ruinelor unor baptisterii de tip bizantin din secolul al X-lea pe teritoriile Cehoslovaciei, Poloniei, Ungariei, Sloveniei, Croației, Serbiei, Banatului și al Transilvaniei dovedește astfel în chip grăitor asemenea activitate de botezare în masă, după ritul oriental. Modelul exact al acestor clădiri, apte pentru o liturghie sumară efectuată exclusiv în scopul unor botezuri în masă, își află prototipul arhitectonic în baptisteriile din Sirmia, ținut sârbesc de administrație grecească, aflat la hotarul de azi al Banatului. De altfel, cele mai multe baptisterii se găsesc pe pământul Ungariei meridionale”³⁰.

Pentru a înțelege mai bine raporturile dintre clerul latin și Biserica regulată de rit grec, se poate recurge la studiul lui Jean Richard care constată următoarele, cu referire la situația din Cipru: “Concordatul din 1223 s-a referit ... la regulile canonice care prescriau că fiecare nou abate trebuie să facă act de supunere în fața episcopului diocezei, care îi acorda binecuvântarea în virtutea căreia era abilitat să își conducă, de aici înainte, mănăstirea. Episcopul diocezan era episcopul latin, și lui îi revenea să își dea

²⁹ D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*. Timișoara, 1998, p. 122.

³⁰ R. Constantinescu, *Gerard de Cenad – un scriitor al anului 1000*, în vol. Gerard de Cenad, *Armonia lumii*. București, 1984, p. 35.

binecuvântarea abațială, să procedeze eventual la reformarea mănăstirii. De fapt, situația pare să fi evoluat: ierarhia greacă s-a menținut, modelându-se pe noile cadre ecleziastice; episcopul grec exersa în fiecare dioceză puterile episcopale asupra grecilor în virtutea unei delegații a episcopului latin, și tot el asigura ordinările și binecuvântările pentru clericii de ritul său³¹. Nu sunt motive pentru a crede că situația din Banat putea fi foarte diferită de cea din Cipru, chiar dacă este vorba despre o situație anterioară anului 1223. În linii mari, și aici episcopul de rit răsăritean își păstra autonomia, subordonându-se însă episcopului latin din dieceză. Elucidarea acestui aspect are o importanță esențială pentru surprinderea tipului de coabitare dintre biserica răsăriteană și cea apuseană pe teritoriile locuite de populație ortodoxă din Regatul Maghiar.

Începutul secolului al XIII-lea surprindea Banatul în plină transformare ecleziastică și politică. Extinderea autorității regale maghiare asupra lui într-o manieră tot mai decisă, organizarea sistemului comitatens în regiune și trecerea metohurilor bănățene ale mănăstirii din Sirmium în altă jurisdicție, foarte probabil maghiară, erau fenomene care marcau începuturile unei noi istorii politice și ecleziastice în regiune.

³¹ J. Richard, *op. cit.*, p. 73.

**A GREEK MONASTERY FROM PALESTINE
AND ITS POSSESSIONS IN HUNGARY
AT THE BEGINNING OF THE XIIIth CENTURY**

Abstract

The starting point of this analysis is a document of Pope Honorius the IIIrd (1216-1227), preserved in two drafting variants – from 1216 and, respectively, from 1218 – which refers to Nicholas, the abbot of the central monastery dedicated to Saint Theodosius the Cenobiarch, located in the Holy Land, near Jerusalem. Its network of subordinated monastic establishments comprised monasteries situated in all the parts of the world – as it was known at the time (Palestine, The Latin Empire of Jerusalem, Cyprus, the kingdom of Hungary). The assets it possessed were at Jerusalem, Ramla, Ascalon, Jaffa, and *Zevel* (maybe Gabala), in the principality of Antioch.

Some historians have been interested in the monasteries in Hungary: Aloisie L. Tăutu and Jean Richard are recorded in this respect. I will ponder mostly upon the possessions that the monastery of Saint Theodosius had on the territory of present-day Romania. My investigation will focus not on the Romanian presence in the respective monasteries– which is hard to establish solely on the basis of the information that has entered the scientific circuit up to the present moment – but on how these possessions shifted from under an eastern jurisdiction under a Catholic one.

In Hungary, just like in other territories, possessions are grouped in a certain way: the Saint Dimitar monastery in the valley of the Sava river, that managed – we do not know when – to depend on the large Palestinian monastery, and a significant number of villages and churches situated in the same valley, in the valley of the Tisa and the Danube, as well as in the valley of the Mureș river. A. L. Tăutu has already made an attempt at identifying the respective localities.

The interpenetrated ecclesiastical geography is analyzed, showing that some of the territories were divided between "Latin" and "Greek" fora, but relying to a great extent on an old Byzantine heritage.

From the beginning of the XIIIrd century onwards, the situation constantly evolved in favor of the Catholic Church. The shift of the Byzantine province Sirmium, situated between the Danube and the Sava, under Hungarian rule in 1181 was accompanied by the organization here of a Catholic diocese, which in fact replaced the Orthodox one. The Sirmium (Szérem) diocese, with the residence at Bács (Bac), was distributed to the Caloceia archdiocese and continued to be one of the dioceses of the Hungarian church. The governing monastery also moved into the Arpadian kingdom at about the same time. Sometime between 1203 and 1204, the Bulgarian military intervention brought it back under the obedience of the metropolitan seat of Ohrida. In 1207, the circumstances changed again, in favor of a Serbian governance. But in 1212, through a Bulgarian intervention, the territory was once more under the authority of the Pope.

Under those complicated circumstances, the Pope vouched for the rights of the monastery. But the second act, from 1218, no longer mentions possessions in the valley of the Mureș. A possible explanation could be that they were suspended by the Hungarian king, in conflict with the ruler of the territory at Sirmium.

An attempt is subsequently made, to outline the actual political circumstances under which the territories by the Mureș have evolved (the creation of counties and royal domains). As far as religious demarcations are concerned, things have never been very definite, either. Following the first decades of the 13rd century, Greek-Byzantine institutions had to carry out acts of obedience (at least formal) to Latin institutions

The beginning of the XIIIth century found the Banat region in full ecclesiastical and political transformation. The extension of

the Hungarian king's authority on this region, more and more firmly, the organization of the comitatens system in the region and the shift of the small buildings in the Banat area belonging to the monastery at Sirmium under another jurisdiction, most probably Hungarian, were the phenomena that marked the beginning of a new political and ecclesiastical history in the region.

CONTEXTUL ÎNCETĂRII FUNCȚIONĂRII NECROPOLELOR DIN ORIZONTUL SUD-DUNĂREAN 2 PE TERITORIUL BANATULUI

Silviu Oța

Pe teritoriul Banatului montan și pe linia Dunării, la nord de aceasta (*Caransebeș-Măhala*¹, *Cuptoare-Sfoge*², *Gornea-Căunița de Sus*³, *Șopotu Vechi-Mârvilă*⁴, *Svinița-Km. Fluvial 1004*⁵, *Moldova Veche – Ogașul cu spini*⁶, *Malul Dunării*⁷ și *Rât*⁸, *Drencova*⁹, *Nicolinț-Râpa Galbenă*¹⁰, *Pescari – Malul Dunării*¹¹, *Banatska-*

¹ Iaroslavschi 1975, p. 355-363; Țeicu 1998, p. 125.

² Țeicu 1982, p. 267, 273; Țeicu 1993, p. 231-235, 242-248, 260-261, 264, 266, 268, 269, 270; Țeicu 1998, p. 125, 151, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170; Uzum 1987, p. 281-312.

³ Lazarovici, Maxim, Țeicu, Oprinescu 1993, p. 295-319; Oța 1998, p. 80-91, 116, 117, 118, 122, fig. 2; Țeicu 1981, p. 495, 496, 500; Țeicu 1982, p. 266-269, 273-274, 276; Țeicu 1993, p. 235-236, 243, 245, 246, 258, 266, 269; Țeicu 1998, p. 124, 126, 127, 134, 137, 138, 140, 147-149, 154, 155, 160, 165, 168, 170, 173; Țeicu, Lazarovici 1996, fig. 47, 48, pl. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14; Uzum 1980, p. 125-139; Uzum 1981, p. 181-210; I. Uzum, *Podoabe medievale descoperite pe teritoriul județului Caraș-Severin* (pliant).

⁴ Bălănescu 1993, p. 333-336; Bălănescu 1990, p. 193, 204; Bejan 1995, p. 141; Oța 1998, p. 116, 117, 118, 123; Țeicu 1991, p. 307-310; Țeicu 1993, p. 240-241, 242, 243-244, 246, 247, 248, 249, 250, 258-259, 263-264, 267, 269; Țeicu 1996, p. 10, 13, 19, 24, 25, Țeicu 2003 a, p. 23-60.

⁵ Boroneanț 1985, p. 111-118; Oța 1998, p. 113, 115, 116, 123; Țeicu 1998, p. 128.

⁶ Mărghitan 1985, p. 92; Țeicu, Bozu 1982, p. 393-395.

⁷ F.É.K. 1962, p. 54; Gohl 1914, p. 17; Sabău 1958, p. 290.

⁸ Țeicu 1982, p. 276; Țeicu 1993, p. 238, 239, 258; Țeicu 1996, p. 10; Țeicu 1998, p. 127, 147; Uzum 1979, p. 225-254.

⁹ Țeicu 1993, p. 235; Țeicu 1998, p. 126.

¹⁰ Radu, Țeicu 2003, p. 212-213.

¹¹ Țeicu 1993, p. 239; Țeicu 1996, p. 19; Țeicu 1998, p. 147; Velter, Anexa II, p. 82.

*Palanka*¹², *Vojlovica-Humka Azotara*¹³), precum și în Oltenia (*Ostrovul Mare*¹⁴, *Turnu Severin* – termele romane¹⁵ și teritoriul orașului¹⁶), la începutul secolului XIII încă mai funcționau necropolele orizontului sud-dunărean²¹⁷.

Descoperirilor de necropole, de grupuri de morminte sau de complexe funerare, probabil izolate, din Banat, li se mai adaugă și podoabe de tradiție bizantină sau monede bizantine descoperite în așezările contemporane unor necropole (*Berzovia-Pătruieni*¹⁸, *Ilidia-Funii*¹⁹ și probabil *Mehadia-Ulici*)²⁰. Nu este exclus ca în așezări, măcar o parte a populației care se înhuma în necropolele contemporane să fi avut o cultură materială de tradiție sud-dunăreană²¹.

O posibilă necropolă datată în secolele XII-XIII, dar publicată extrem de sumar și fără ilustrație, ne împiedică să o

¹² Csanád 1991, p. 208, pl. LIII.a.1, 7, 8, 10, 11, 17, 18; Barački, Brmbolić 1997, p. 211.

¹³ Kovács 1991, p. 399, 400; Marjanović-Vujović, Tomić 1982, p. 50; Oța 1998, p. 116, 118, 121, fig. 1; Stanojev 1989, p. 38-42; Țeicu 1998, p. 129.

¹⁴ Boroneanț, Crăciunescu 1983, p. 119-134; Dumitriu 2001, p. 132, Taf. 37/27-33.

¹⁵ Dumitriu 2001, p. 122-123, Taf. 37/1-25; Bărcăcilă 1959, p. 769-785.

¹⁶ Dumitriu 2001, p. 123, Taf. 37/35-36.

¹⁷ Oța 2005, p. 171-215.

¹⁸ Țeicu 2003 a, p. 34.

¹⁹ Țeicu 1987, p. 320, 333; Țeicu 1998, p. 127, 134, 147.

²⁰ Oța 2005. Articol în curs de publicare cu titlul *The Relations between the Settlements and Necropolises on the Territory of Banat (Xith-XIIIth Centuries)*. Țeicu 1993, p. 238; Țeicu 1998, p. 131; Țeicu 2003 c, p. 95-105.

²¹ Aceasta nu este decât o ipoteză de lucru, atât așezările, cât și necropolele contemporane fiind doar parțial cercetate. Piesele din cele două categorii de situri denotă o populație amestecată, la care se pot observa podoabe tipice orizontului funerar de tip Bielo Brdo (verigi de păr cu un capăt aplatizat și îndoit în forma literei S – la *Ilidia-Funii*, *Gornea* – *Căunița de Sus*), orizontului stepic nomad (plăcuțe de os de la arc reflex și vârf de săgeată – *Gornea-Zomonițe*), cât și cele de tradiție bizantină (cercei cu astragali – la *Ilidia Funii* și *Banatska Palanka*, monede bizantine – la *Ilidia Funii*, *Mehadia-Ulici*, brățări din sârme de bronz torsionate, cu ochiuri la capete – *Berzovia-Pătruieni*).

putem atribui orizontului sud-dunărean 2, este cea de la *Broșteni*²². Ea a fost descoperită anterior anului 1913, când a fost publicată informația și a fost una de inhumație. De aici au fost recuperate brățări, inele, verigi de tâmplă simple, ceramică. Aproximativ în aceeași regiune, la *Vrăniuț–Livezi*²³ este semnalată o altă necropolă de inhumație, datată pe baza cronologiei așezării contemporane tot în secolele XII-XIII. În cimitir au fost descoperite și monede. În acest caz, lipsa cercetărilor mai ample ne împiedică să facem alte aprecieri cu privire la ea.

Față de orizonturile funerare precedente²⁴ (orizontul funerar sud-dunărean-1, orizontul stepic-1, Köttlach, Bielo Brdo, mormintele cu inventar auster (1) din secolul al X-lea), sau cele paralele cronologic (Bielo Brdo, necropole cu inventar auster (2) datate larg în secolele X-XII), din Banat, orizontul funerar sud-dunărean-2 apare ca unul distinct, atât prin piesele de port și podoabă²⁵, cât și parțial prin modul de depunere al unor defuncți în groapă²⁶.

²² Velter 1997, Anexa II, 21.

²³ Țicu 1987, p. 343; Țicu 1993, p. 241; Țicu 1998, p. 130; Luca 2005, p. 406.

²⁴ Clasificarea și tipologia orizonturilor funerare de pe teritoriul Banatului sunt în lucrarea de doctorat a autorului articolului, aflată în manuscris la IAB.

²⁵ Piesele de tradiție sud-dunăreană au alte caracteristici tipologice decât cele din secolele IX-X ale orizontului sud-dunărean-1 (cercei cu pandantiv tip măciucă sau strugure pe o verigă simplă sau îngroșată în partea inferioară, cercei tip lună, cu pandantiv, cercei tip lunulă din aur executați în tehnica granulației și filigranului și posibil unele aplici de centură de la *Pančevo*).

²⁶ Este vorba de mormintele cu una sau ambele mâini flectate din cot, cu palmele aduse pe clavicule sau în zona gâtului. Acest obicei este întâlnit frecvent în astfel de necropole, fiind foarte rar semnalat în cele din secolul X și prima jumătate a celui următor. În Slovacia această practică a fost pusă pe seama obiceiurilor antivampirice și de împiedicare a revenirii defunctului printre cei vii (Hanuliak 2000, p. 140). În România s-a considerat că astfel de practici funerare sunt legate de prezența ereticilor bogumili sau dualiști refugiați la nordul fluviului începând din secolul XII (Cantacuzino 1963, 1979; Cantacuzino 1998; Glück 1978 și Oța 1998).

Principalele lor caracteristici constau în special în prezența podoabelor fastuoase de tradiție balcanică (bizantină), precum și depunerea în morminte a defuncțiilor cu una sau ambele mâini flectate din cot, cu palmele aduse pe clavicule, umeri sau la gât.

O altă caracteristică a sa, atât pentru zona Banatului dar și pentru teritoriile sud-dunărene din imediata apropiere a fluviului, este prezența verigilor de păr cu un capăt îndoit în formă de S. În Iugoslavia intervin însă și anumite nuanțări cronologice și de tipologie a inventarului de la o regiune la alta, legate de pătrunderea sau retragerea maghiarilor, dar fără a schimba esențial datele problemei.

În Banat, spre deosebire de Oltenia²⁷, se observă și prezența verigilor de păr cu un capăt îndoit în forma literei S. Prezența bisericilor la aceste necropole este încă incertă. O altă observație constă în faptul că în Muntenia, pentru secolele XI-XII acest tip de necropole nu sunt semnalate, ele apărând abia în a doua jumătate a secolului XIII²⁸.

Una din problemele care se pune în legătură cu necropolele menționate constă în ce context au încetat ele să funcționeze, știut fiind faptul că piesele de podoabă care au fost utilizate în ritualul funerar erau în uz și în secolele următoare (vezi descoperirile de

²⁷ Pe teritoriul Olteniei singurele piese de acest tip provin din necropola de la *Turnu Severin-Termele romane*, și au fost recuperate din M. 60 și M. 104 (Țicu 2003 b, p. 63, 64, 71, fig. 2/M. 104a, M. 60/c; Dumitriu 2001, p. 31, m 122, 123, Taf. 37/16). Acestea sunt însă piese probabil foarte târzii, probabil din secolul XIII sau chiar XIV, având în vedere celelalte podoabe din cele două complexe funerare. Luminița Dumitriu indică și alte piese de acest tip pe teritoriul viitoarei Țări Românești și în Dobrogea, dar nu este vorba de verigi de păr similare, ci de piese cu un capăt îndoit în formă de buclă simplă, aplatizată sau nu.

²⁸ Vezi Dumitriu 2001, cu piesele specifice celei de-a doua jumătăți a secolului XIII și XIV. Pentru această regiune cauzele apariției acestor tipuri de necropole sunt cu totul altele și trebuie căutate în primul rând în slăbirea dominației cumane la Dunărea de Jos.

tezaure sau piese izolate de la *Macoviște*²⁹, *Dubovac*³⁰, *Orșova*³¹, *Vršac-Podvršac*³², *Svinița* – punct necunoscut³³, *Banatski Despotovac*³⁴, *Jiana Mare*³⁵, *Schela Cladovei*³⁶, *Izmâșa*³⁷, *Șușița*³⁸ – în Oltenia). Există în mod normal și excepții în practica funerară din a doua jumătate a secolului XIII, XIV și XV, dar acestea nu sunt decât situații cu totul izolate (*Cuptoare-Sfogeia*³⁹, *Ilidia-Oblița* – în Banat⁴⁰). Pe ansamblu, se poate observa că în Oltenia, putem vorbi

²⁹ Țeicu 1998, p. 157, fig. 39/1-2, p. 163, fig. 45/3, p. 172, fig. 54/5.

³⁰ Birtašević 1961, p. 27, Taf. 1/1-4, p. 41.

³¹ Dumitriu 2001, p. 132; Rosetti 1972, p. 10.

³² Čorović-Ljubinković 1954, p. 87, fig. 12.

³³ Dumitriu 2001, p. 136, pl. 50/1-2, pl. 112/1-2.

³⁴ Pârvulescu 1993, p. 233-244.

³⁵ Dumitriu 2001, p. 127, Taf. 39-40.

³⁶ Rădulescu, Turturică 1984, p. 70-88; Dumitriu 2001, p. 134-135, Taf. 49/4.

³⁷ Toropu 1976, p. 175, 178; Galbenu 1974, p. 260-261; Dumitriu 2001, p. 126-127, Taf. 92/1, 2, 3 Taf. 49/5-6, Oța, *Câteva observații privind brățărilor executate din sârme de bronz (secolele X-XIII)* – articol sub tipar la CA, București.

³⁸ Roșu, Popilian 1964, p. 326-329; Popescu 1970, p. 56/83; Dumitriu 2001, p. 137, Taf. 50/4-9.

³⁹ Țeicu 1998, p. 137, 163, fig. 45/5-6 (M. 189). Piese de diademă, de formă cilindrică provin din necropola de la *Cuptoare* (M. 214. Aceste tipuri de piese nu au fost publicate cu un desen, iar fotografiile din *Banatica*, 9, 1987, sunt irelevante). Au fost descoperite în asociere cu piese având aceeași funcționalitate, dar de formă semisferică. În total au fost descoperite 16 piese (Uzum 1987, p. 392, 393, fig. 2; Țeicu 1993, p. 233). Primul tip de plăcuțe de diademă, cele semisferice au mai fost descoperite în Ungaria (Selmeczi 1992, p. 105-121), în necropola de la *Iasz* (M. 89, 160, 152, 180, 175, 185, 230, 237, 251, 277, 285, 293, 353, 392, 397, 400, 440). Conform datărilor de la *Iasz*, ele pot fi atribuite sfârșitului secolului XIII și secolului XIV. Aceasta mă face să cred că ar putea fi vorba de o modă răspândită la anumite populații de stepă care au pătruns în bazinul Carpatic la diverse momente. Piese similare de aceeași perioadă nu mai au fost descoperite în această regiune a bazinului Dunării.

⁴⁰ Mormânt semnalat de domnul D. Țeicu. Pereche de cercei cu veriga în formă de semn de întrebare, cu pandantiv sferic decorat în tehnica filigranului. Montura este compusă din două emisfere lipite între ele printr-un fir metalic filigranat. Pe cele două emisfere au fost lipite sârme filigranate în așa fel încât

chiar de o perpetuare în secolele XIV-XV a practicilor funerare (depunerea de piese de podoabă de tradiție sud-dunăreană) din perioada precedentă, spre deosebire de Banat. De asemenea, la sudul fluviului, practici rituale similare sunt atestate și în secolul XIV.

Știut fiind faptul că un anume tip de podoabă poate avea datări diverse, de la necropolă la necropolă, în anumite limite cronologice general admise, pentru a vedea care sunt cele mai târzii piese ale orizontului sud-dunărean 2 din Banat, trebuie să dispunem și de planuri de săpătură pentru a putea observa unde se concentrează mormintele mai târzii ale unui cimitir. Situația actuală a publicării este încă deficitară. Fie planurile nu sunt recuperabile (*Cuptoare-Sfogeia, Ilidia-Oblița*⁴¹), fie probabil nu există (*Vojlovica-Humka Azotara, Banatska Palanka*), fie nu s-au publicat niciodată (*Svinița*– km. fluvial 1004, *Caransebeș-Măhala, Drencova, Ilidia-Funii*). Sunt și situații excepționale când au fost publicate în limita cercetărilor desfășurate (*Șopotu Vechi-Mârvilă*⁴², *Gornea-Căunița de Sus*⁴³, *Nicolinț-Râpa Galbenă*⁴⁴, *Turnu Severin*⁴⁵,

formează petale. Sfera a fost fixată pe verigă, în parte superioară ci o sârmă înfășurată în jurul ei. În partea inferioară sunt trei granule fixate în formă de piramidă. Piesa provine din necropola de la *Ilidia-Oblița*, dintr-un mormânt nepublicat (*Uzum, Podoabe pentru cap*, fig. G). Nu cunoaștem analogii pentru această piesă. Sistemul de tijă utilizat este ceva mai rar întâlnit, iar până în prezent acest tip, a apărut în situri de la sudul Dunării, ca de exemplu la *Ribnica* unde necropola a fost abandonată la mijlocul sec. XV (Minić 1987, pl. IV/3, 4). Cercei cu veriga de aceeași formă provin și din necropola de la *Jász* (Selmeczi 1992, p. 107, pl. III/55, p. 118, pl. XIV/43), dar au alte tipuri de pandantivi fiind datați în secolul XIV. La Dunărea de Jos, astfel de piese, cu pandantiv sferic au fost descoperiți la *Craiova* – Fântâna Obedeauu și datați în secolele XIII-XIV (Dumitriu 2001, pl. 89/4).

⁴¹ Mulțumim domnului Țeicu pentru materialul inedit pus la dispoziție.

⁴² Țeicu 2003 a, p. 43, fig. 3, p. 51, fig. 11, p. 52, fig. 12, p. 53, fig. 13, p. 54, fig. 13a.

⁴³ Țeicu, Lazarovici 1996, p. 17, fig. 3, fig. 47, fig. 48; Uzum 1981, fig. 4, 201, fig. 5.

⁴⁴ Mulțumim doamnei Adriana Radu și domnului D. Țeicu pentru planul pus la dispoziție.

Reșița–Ogășele⁴⁶). Există și situații când a fost descoperit doar un mormânt (*Moldova Veche–Ogașul cu Spini, malul Dunării, Pescari–Malul Dunării*). În aceste condiții, ca element de datare de bază rămâne cronologia pieselor.

Cronologia pieselor

Cronologia absolută este utilizabilă la acest tip de necropole pentru teritoriul Banatului, pentru un număr foarte mic de piese⁴⁷.

Cronologia relativă

Podoabele capului sunt reprezentate de către diademe și cercei de tâmplă.

Diademe

1. Plăcuțe de formă dreptunghiulară, din argint, cu două protuberanțe, executate în tehnica "au repoussé". Astfel de piese au fost recuperate din M. 232 (o piesă), M. 327 (un fragment) de la *Cuptoare* (fără a se putea spune cu exactitate cărui mormânt aparțin piesele), M. 2 de la *Nicolinț–Râpa Galbenă* (două piese)⁴⁸ și M. 2 (o piesă păstrată fragmentar) de la *Șopotu Vechi–Mârvilă*⁴⁹. În toate cazurile plăcuțele de diademă au fost recuperate din regiunea craniului⁵⁰ și nu se asociază cu nici o altă piesă de inventar funerar. Podoabe similare au fost descoperite în necropolele de la *Vinča*⁵¹, *Vajuga–Pešak–M. 7*⁵², *Ljubičevac–M. 270*, datat și cu monedă de la sfârșitul secolului XII și începutul

⁴⁵ Țeicu 2003 b, p. 70, fig. 1.

⁴⁶ Țeicu 1998, p. 153, fig. 35.

⁴⁷ Este vorba de M. 1 de la *Moldova Veche - Malul Dunării*, M. 23 și 25 de la *Șopotu Vechi - Mârvilă* și M. 87, 150 și 173 (?) de la *Cuptoare-Sfogea*.

⁴⁸ Radu, Țeicu 2003, p. 213. Mulțumim pe această cale Adrianei Radu și lui D. Țeicu pentru materialul pus la dispoziție provenit din necropola de la *Nicolinț - Râpa Galbenă*.

⁴⁹ Țeicu 1993, p. 240, 242, 263, fig. 6/13, p. 264, fig. 7/c; Țeicu 1998, p. 156, fig. 38/13.

⁵⁰ Uzum 1987, p. 294, 293, fig. 2; Radu, Țeicu 2003, p. 213.

⁵¹ Țeicu 1993, p. 242.

⁵² Vukmanović 2001, p. 353, 354, 369, fig. 11/8.

secolului XIII⁵³. La *Hajdučka Vodenica*, au fost descoperite în M. 15⁵⁴. Datarea lor a fost destul de largă, din sec. XII până în XIV. Un fragment a fost recuperat și de la *Araca*⁵⁵.

2. Plăcuțe de formă dreptunghiulară, din argint, cu trei protuberanțe, executată în tehnica "au repoussé". Astfel de piese (14 în total din care două sunt rupte) au fost descoperite în M. 4 de la *Nicolinț-Râpa Galbenă*, unde erau în asociere cu alte plăcuțe decorate doar cu două protuberanțe. Datarea lor este aceeași cu a pieselor precedente. La sudul Dunării plăcuțe de diademă similare au fost descoperite la *Hajdučka Vodenica*, în M. 2. Datarea lor a fost foarte largă, din sec. XII până în XIV⁵⁶.

Din punct de vedere geografic aceste piese în teritoriul Banatului ocupă zona montană, din partea de sud-est, dar poate fi vorba și doar de un anumit stadiu al cercetării.

Cercei

1. Cerceii cu astragali s-au descoperit în special în teritoriile stăpânite de bizantini, precum coasta dalmată. Din secolul XI, odată cu revenirea bizantinilor la Dunărea Mijlocie, cerceii cu astragali, în format mult mai mare, dar mai simpli au revenit în modă. Se observă însă că pandantivul central, din partea inferioară a verigii nu a mai apărut pe acest tip de podoabe, cel puțin pe piesele de la nordul fluviului. Acest tip de cercei a apărut sporadic și la nordul Mării Negre⁵⁷. În variante mai complicate (cu pandantiv uneori), au apărut în necropole de perioadă avară⁵⁸, dar fără a le fi specifice doar lor. Sunt trei mari grupe:

⁵³ Radoslavjević-Krunić 1986, p. 328-341.

⁵⁴ Ercegović-Pavlović 1979, p. 280, pl. 4.

⁵⁵ Minić 1995-96, p. 121, pl. I/6.

⁵⁶ Ercegović-Pavlović 1979, p. 279-280, pl. 2.

⁵⁷ Korzuhina 1954, pl. L/3.

⁵⁸ Vezi pentru aceasta Hampel 1897, p. 385, pl. CCLXXII/M. 27, 29, CCLXIV/M.2, CCXLVIII/27-29 etc. sau Jelovina 1963.

2. Cercei cu astragali simpli provin din necropolele de la *Cuptoare-Sfogea* – șapte piese⁵⁹, *Gornea-Căunița de Sus* – două piese⁶⁰, *Șopotu Vechi-Mârvilă* – trei piese⁶¹. Din punct de vedere al repartiției teritoriale, în Banat, au fost descoperiți doar în necropolele din regiunea de deal și munte. Piesele cele mai târzii au fost semnalate la *Doničko Brdo* și *Braničevo-Rudine* și au fost datați în secolele XII-XIII⁶². Au mai fost descoperiți la *Brestovik*⁶³, *Mirijevo*, *Vinča*, *Rogojevac*, *Veliki Izvor*, *Prahovo*, *Korbovo*, *Niš*, *D. Toponica*⁶⁴, *Mačvanska Mitrovica*⁶⁵. La *Dobraca* – M. 58⁶⁶ și *Trnjane* – M. 319, 355⁶⁷ se datează în secolul al XII-lea. În general au fost considerate ca fiind podoabe care au fost în uz în secolele X-XII în zona sud-dunăreană.

3. Cerceii cu două rânduri de astragali au fost descoperiți în necropola de la *Cuptoare-Sfogea* – patru piese⁶⁸ și *Șopotu Vechi-Mârvilă* (o piesă din M. 30). Una dintre piesele de la *Cuptoare*, cea din M. 291, are între muluri două discuri din foiță de argint crestată. Cercei similari provin din necropolele de la *Korbovo* (M. 18), *Prahovo* (*passim*, M. 32, 34)⁶⁹. Pe baza descoperirilor din Peninsula Balcanică, în special din necropolele din vecinătatea Dunării, au fost atribuiți secolului XII și eventual începutului secolului XIII, ca de exemplu în situl *Braničevo-Svetinje*. La *Visoka Ravan*, lângă *Brestovik*, au fost datați în secolele

⁵⁹ Țeicu 1998, p. 160, fig. 42/1-2, 4-6, 9.

⁶⁰ Țeicu 1998, p. 160, fig. 42/3.

⁶¹ Țeicu 1998, p. 160, fig. 42/10.

⁶² Popović, Ivanisević 1988, fig. 10/9.

⁶³ Ćorović-Ljubinković 1956, p. 135, fig. 4.

⁶⁴ Ercegović-Pavlović 1972, p. 43, 54, pl. 4.

⁶⁵ Ercegović-Pavlović 1980, p. 20, pl. XX, M. 51, datat la sfârșitul secolului X și începutul celui următor.

⁶⁶ Ercegović-Pavlović 1972, p. 54, fig. 4.

⁶⁷ Marjanović-Vujović 1984, p. 51, 57.

⁶⁸ Țeicu 1998, p. 160, fig. 42, 7, 11-13.

⁶⁹ Minić 1987, p. 74, pl. I/11, 78.

XI-XII⁷⁰. În Bulgaria, la *Loveč*, piesele se datează în secolele XIII-XIV.

4. Cercei cu trei rânduri de astragali a fost semnalat un exemplar la *Banatska Palanka*⁷¹. O piesă similară a fost descoperită în așezarea de la *Ilidia-Funii*⁷² și a fost datată cu monede bizantine emise în timpul împăraților Manuil I Comnen (1143-1180), Isaac al II-lea Angelos (1185-1195), Alexios al III-lea Angelos (1195-1203) și maghiare (Bela al III-lea, 1172-1196).

În Banat, piesele de acest tip, se concentrează în colțul de sud-est, în zona montană. La sudul Dunării, ele (verigi de păr decorate cu două rânduri de astragali) au fost descoperite în necropola de la *Trnjane* – M. 10, 308, 334, 307, 308, 224, 83⁷³. În cazul lui M. 307, cerceul a fost descoperit în asociere cu o verigă de păr cu capătul îndoit în formă de S simplu, ceea ce mă face să cred că este vorba în acest caz de piese tipice secolului XI, eventual început de secol XII. Pe de altă parte descoperirea în M. 239 a unei verigi de păr de același tip, în asociere cu monede Manuil I Comnenul, împinge spațiul cronologic de circulație al acestor piese în a două jumătate a secolului al XII-lea. Faptul că un astfel de cerce în asociere cu brățări torsionate cu bucle la capete, care au apărut și ele la rândul lor în asociere cu cercei biconici decorați cu cercuri din fir filigranat pe montură (aceștia datați cu monedă Alexios al III-lea Anghelos), lărgesc aria lor cronologică de circulație până la sfârșitul secolului XII. Aceste piese sunt considerate de tradiție bizantină, fiind produse ale atelierelor sud-dunărene din secolele XI-XII și probabil, pe alocuri și de la începutul secolului al XIII-lea. Datarea lor cea mai corectă se poate

⁷⁰ Marjanović-Vujović 1976, p. 102-103, pl. II/2.

⁷¹ Mesterházy 1990, p. 98.

⁷² Uzum 1989, p. 41, fig. 6/a, 43, Pliant, D/1, fără an.

⁷³ Marjanović-Vujović 1984, p. 14, 21, 37, 38, 49, 53-54.

face în funcție de piesele cu care au fost găsiți în asociere, în cazul în care nu dispunem de monede⁷⁴.

5. Cerceii cu montură biconică pe verigă se întâlnesc cu predilecție la sudul Dunării și la nordul Mării Negre⁷⁵, în regiunea de influență bizantină. Aceasta poate demonstra faptul că originea lor este bizantină. Cercei asemănători, înrudiți cu aceștia se întâlnesc și în cimitirele de epocă avară din Pannonia⁷⁶. Cuprind mai multe variante:

a. Cercei cu veriga subțire, cu montura din două conuri metalice pe care au fost lipite cerculețe din sârmă de argint filigranată. Între cele două conuri este o bandă de argint pe care au fost fixate granule. Pandantivul a fost fixat cu sârmă de argint răsucită în jurul verigii. O astfel de piesă a fost descoperită în necropola de la *Șopotu Vechi-Mârvilă* – M. 2777. Podoabe similare, în necropola de la *Trnjane*⁷⁸, se datează cu monede emise în timpul lui Alexios al III-lea Angelos, deci la sfârșitul secolului al XII-lea (M. 349). Tot acolo, au apărut (M. 274, *Trnjane*) în asociere cu brățări torsionate, cu bucle la capete⁷⁹. Piese identice au fost descoperite la *Humska Čuka*, dar nedatate⁸⁰, *Mirijevo*, *Vinča*⁸¹, *Brestovik*⁸².

⁷⁴ În Banat datarea se poate face diferențiat de la sit la sit. În general se poate observa că aici au circulat în special în cursul secolului XII și începutul celui următor. O datare mai timpurie, asemeni unor necropole sau așezări din sudul Dunării, în acest moment este riscantă. Pătrunderea acestui tip de podoabă în colțul de sud-est al Banatului și pe linia Dunării trebuie pusă pe seama revenirii Bizanțului la Dunăre.

⁷⁵ Korzuhina 1954, pl. LIV/1-2, 4-5 (*Пивуци* și *Пишки*).

⁷⁶ Hampel 1894, pl. LX/8, pl. CXVI/19, 17.

⁷⁷ Țeicu 1993, p. 267, fig. 10/1.

⁷⁸ Marjanović-Vujović 1984, p. 56.

⁷⁹ Marjanović-Vujović 1984, p. 44-45.

⁸⁰ Marjanović-Vujović 1985, p. 109, 110, fig. 8.

⁸¹ Țeicu 1993, p. 244.

⁸² Ćorović-Ljubinković 1956, p. 135, fig. 4.

b. Cercei cu montura biconică, nedecorată. Au montura fixată cu sârme răsucite în jurul verigii. A fost descoperită o piesă distrusă la *Şopotu Vechi-Mârvilă*⁸³ în M. 18. Pe baza analogiilor de la *Trnjan* provenite din inventarul M. 72, 5, 318⁸⁴, piesa se poate data în secolul al XII-lea. La *Mala Vrbica*, lângă *Prizren*, astfel de podoabe sunt datate larg, în secolele X-XII, iar la *Braničevo-Svetinje* în secolul XII – începutul secolului al XIII-lea⁸⁵. În Bulgaria, la *Loveč*, piese similare au fost datate în secolele XIII-XIV. Acest tip de piese a fost semnalat și în Ucraina la *Пивци* și *Пишкі*⁸⁶.

c. Cercei cu montura globulară au fost executați dintr-o bară îndoită circular, iar în partea inferioară a fost fixat un pandantiv sferic. Diferențierile între acești cercei constau în special în modul de execuție al pandantivului: din foiță de argint, din sârme filigranate și cu granule, din foiță de argint perforată sau decorată cu mici granule. Acest tip de piese au fost descoperiți în special în provinciile bizantine, sau în cele în care Imperiul a avut o anumită influență, ca de exemplu în Ucraina sudică. Acest tip de piese au cunoscut în timp o largă circulație, fiind atestați în diverse variante până în secolul XIV⁸⁷. Sunt cunoscuți în mai multe variante:

c. 1. Cercei cu o montură sferică pe verigă, decorată cu mici proeminențe dispuse în șiruri. Astfel de piese provin din necropola de la *Cuptoare-Sfogea* și au fost datați în secolul al XII-lea⁸⁸. În total au fost recuperate șapte astfel de cercei. La *Trnjan* (M. 248, 275, 278) au fost datați tot în secolul al XII-lea⁸⁹. În

⁸³ Piesa este inedită.

⁸⁴ Marjanović-Vujović 1984, p. 13, 19-20, 50-51.

⁸⁵ Popović, Ivanisević 1988, p. 164, fig. 34/3.

⁸⁶ Korzuhina 1954, p. 132, pl. LIV/1-2, 4-5.

⁸⁷ Pentru tipologia și cronologia acestor piese vezi Ryabtseva 2000.

⁸⁸ Țicu 1993, p. 244, 266, fig. 7, 9-12; Țicu 1998, p. 161, fig. 43/1-7.

⁸⁹ Marjanović-Vujović 1984, p. 40, 41, 45, 46.

necropola de la *Ljubičevac* au fost găsiți în M. 10. Cimitirul își are începutul în secolul XII și a funcționat până la începutul secolului XIV. Piese similare au mai fost descoperite la *Dobrača*, *Klinici*, *Prahovo* (secolele XII-XIII), *Kurjač* (secolele XI-XIII), *Biserica Albă-Bandera* (datat în secolele X-XI)⁹⁰, *Popovac* (secolele XI-XII), *Vinča-M. 548* (secolele XI-XII)⁹¹. Din Bulgaria astfel de cercei au fost descoperite la *Kovacevo* și *Koprinka* și au fost datați începând cu a doua jumătate a sec. XI până în secolul al XIV-lea⁹², dar în necropole sunt semnalați în secolele XI-XII.

c. 2. Pereche de cercei din argint, având ca pandantivi două sfere identice ca formă și dimensiuni. Veriga este din bară de argint laminată, cu o urechiușă de prindere la capăt. Sferele au perforații și au fost fixate de verigă prin fir de argint. Între ele este o mulură de granule. Piesele provin din M. 252 de la *Cuptoare-Sfogea*⁹³. Aceste piese ca mod de execuție pot fi considerate podoabe care se încadrează secolele XII-XIII. Până în acest moment, nu cunoaștem piese similare în regiunea balcanică și nici în bazinul mijlociu al Dunării. Încadrarea lor se poate face doar pe baza tipului de montură utilizat și a verigii cerceilor. Acest tip de montură se întâlnește în special la cercei de tip Tokay, iar în Banat apare pe cerceii de la *Reșița-Ogășele*, *Vojlovica-Humka Azotara* și *Cuptoare-Sfogea*. Pe baza acestor analogii se poate asigura doar o datare orientativă, din veacul XII până la începutul secolului XIII. Firul de argint în spirală care asigură fixarea monturilor a fost utilizat și el în special în aceeași perioadă. Bara pe care au fost montate cele două sfere ale fiecărui cercel, nu a mai fost utilizată însă mai mult de sfârșitul sec. XIII⁹⁴, ceea ce mă face să cred că limita cronologică superioară nu poate

⁹⁰ Garašanin, Garašanin 1956-1957, p. 33, pl. 11/c.

⁹¹ Marjanović-Vujović, Tomić 1982, p. 59.

⁹² Gatev 1977, p. 33, 35.

⁹³ Uzum 1987, p. 298-299.

⁹⁴ Ćorović-Ljubinković 1954, p. 81-93.

fi dusă după sfârșitul secolului amintit. Singura regiune unde au fost descoperiți cercei de tâmplă cu doi pandantivi sferici pe verigă este cea de la nordul Mării Negre, dar fără a fi identici ca mod de execuție⁹⁵.

5. Cercei de tip Tokay (cu trei monturi inegale pe verigă)⁹⁶.

Sunt piese de tradiție bizantină, care au avut o largă circulație în timp. Cele mai timpurii exemplare de la nordul Dunării, din Pannonia, au fost datate la mijlocul secolului XI⁹⁷. Acești cercei de tâmplă au fost lucrați din argint. Cele mai vechi exemplare au avut veriga executată dintr-o bară de argint îndoită circular. Pe aceasta, în partea inferioară se monta un pandantiv mai mare, care era compus din două conuri de foiță de argint, lipite bază în bază. În zona de îmbinare între cele două conuri de fixau sârme de argint filigranat și granule de argint, pe toată circumferința pandantivului. Același tip de granule de argint erau fixate și la vârful conurilor, de jur împrejurul verigii. Pentru o fixare mai bună a pandantivului pe verigă, de o parte și de alta a sa, în jurul ei se înfășura o sârmă de argint filigranat. De o parte și de alta a pandantivului central se fixau fie alte două monturi sferice mai mici, fie câte un rând sau două de astragali. Variantele mai târzii, cele din a doua jumătate a secolului XIII din Banat, și nu numai, au veriga dintr-o sârmă de argint pusă în două și torsionată (*Vrșac, Svinița, Cuptoare-Sfogeia*), iar uneori, printre aceste sârme groase se introducea o alta de argint filigranat. Montura centrală mai era uneori executată din sârmă de argint filigranat și granule de argint (*Reșița-Ogășele*). Sunt cunoscuți în mai multe variante:

6. Cercel cu veriga simplă cu montură sferică, executată în tehnica filigranului și a granulației. Din sârme de argint filigranat

⁹⁵ Korzuhina 1954, pl. XXIX/7-8, pl. XXX/3, XXXIII/10, XXXIV/8 (Kiev).

⁹⁶ Mesterházy 1994, p. 193-242.

⁹⁷ Giesler 1981, p. 19.

au fost executate două semisfere în formă de floare. Cele două jumătăți ale monturii sunt unite printr-o bandă de argint pe care au fost lipite. Montura a fost fixată pe verigă cu sârmă de argint răsucită în jurul ei. Sfera centrală este flancată de alte două mai mici, dintre care una este distrusă, confecționate din argint ajurat. Piesa provine din necropola de la *Reșița-Ogășele*⁹⁸. Pe baza tipului de verigă pe care au fost fixați pandantivii și a datării necropolei, putem aprecia că piesa se poate data tipologic cel mai târziu la mijlocul secolului XIII⁹⁹.

7. Cercel cu veriga simplă cu o montură din două conuri de foiță de argint, decorate la vârf și la bază cu granule de argint lipite una lângă alta, flancate de astragali. Conurile au fost lipite între ele prin două sârme de argint filigranat. Montura centrală a fost fixată pe verigă cu sârmă de argint înfășurată în jurul ei. De o parte și de alta a sa se află două monturi de astragali. Piesele provin din necropolele de la *Șopotu Vechi-Mârvilă*¹⁰⁰, din M. 25 și *Cuptoare-Sfogea* (M. 17, dar descrierea este sumară și fără desen!)¹⁰¹. La *Șopotu Vechi-Mârvilă*, cercelul a fost găsit în asociere cu o monedă emisă în timpul regelui Bela al III-lea (1172-1196). Piese similare au fost descoperite în necropola de la *Vinča*, în M. 518 și

⁹⁸ Țeicu 1993/I, p. 239, 245, 268, fig. 11/4.

⁹⁹ Ćorović-Ljubinković 1954, p. 92. Aceasta nu exclude însă purtarea ei o perioadă mai îndelungată, necropola de la *Reșița-Ogășele* fiind datată în secolele XIV-XV.

¹⁰⁰ Inedită.

¹⁰¹ Țeicu 1993, p. 244. Nu putem spune care sunt elementele definitorii ale acestui tip de piesă descoperit la *Cuptoare*, analogiile oferite putând plasa piesa în secolele XII-XIII. O piesă asemănătoare celei de la *Șopotu Vechi-Mârvilă*, a fost publicată într-un pliant cu podoabe medievale publicat de către Muzeul Județean Caraș-Severin. Diferența vizibilă între cele două piese, este aceea că cercelul de la *Cuptoare-Sfogea* are lipite pe sfera centrală granule mari, la baza și la vârful conurilor, iar între ele este o sârmă de argint filigranat (*Uzum, Podoabe pentru cap*, fig. E/3 și F/1).

au fost datate în veacurile XI-XII¹⁰². Tot în sudul Dunării, cercei asemănători provin din zona *Skopje*, însă piesele nu au fost datate decât generic¹⁰³. Ele pot fi atribuite și secolului XI, cel puțin cele din sudul Dunării.

8. Cercei cu veriga simplă, cu o montură centrală executată din foiță de argint pe care au fost lipite granule la bază și spre vârfuri. Între granulele de la bază și cele de la vârf a fost lipit fir de argint filigranat. Cele două conuri au fost lipite între ele printr-un brâu de argint filigranat. De o parte și de alta a monturii centrale se află câte două grupuri de astragali distanțați între ei prin sârmă de argint filigranat răsucită în jurul verigii. Piesele provin din necropola de la *Cuptoare-Sfogea*, din M. 17¹⁰⁴.

Piesele cu veriga executată dintr-o sârmă pusă în două și torsionată sunt tipice celei de-a doua jumătăți a secolului XIII și secolului XIV (*Vršac* – datat la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea¹⁰⁵, pe baza unei analogii de la *Vinča*¹⁰⁶, *Svinița*¹⁰⁷, *Cuptoare-Sfogea*¹⁰⁸, cu bune analogii la *Prilep* unde au fost datate la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea pe baza verigii din fire torsionate¹⁰⁹).

Podoabele brațelor

Brățările sunt singurele piese relevante din punct de vedere al datării, deoarece, comparativ cu inelele ale căror motive ornamentale au avut o largă cronologie, acestea, cel puțin la nordul Dunării au avut o durată de utilizare extrem de limitată, pe cel mult două secole.

¹⁰² Marjanović-Vujović, Tomić 1982, p. 59.

¹⁰³ Ćorović-Ljubinković 1954, p. 83, pl. 3. Aceste piese sunt foarte asemănătoare cu o parte a celor din tezaurul descoperit la Tokaj, databil în secolul XI.

¹⁰⁴ Țeicu 1993, p. 244, 268, fig. 11/1-2; Țeicu 1998, p. 136, 163, fig. 45/1-2.

¹⁰⁵ Ćorović-Ljubinković 1954, p. 87.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ Dumitriu 2001, p. 136, pl. 50, 1-2, pl. 112, 1-2.

¹⁰⁸ Țeicu 1993, p. 245, 268, fig. 11/5-6; Țeicu 1998, p. 137, 163, fig. 45/5-6.

¹⁰⁹ Ćorović-Ljubinković 1954, p. 88.

1. Brățări din sârme torsionate, cu două ochiuri la capete; în fiecare ochi au fost lăsate capetele sârmei. Astfel de piese au fost descoperite în necropolele de la *Cuptoare-Sfoge*a, *Gornea-Căunița de Sus* și *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M. 10, 12, 16, 27, 28)¹¹⁰. Pe baza analogiilor din necropolele din bazinul mijlociu al Dunării au fost datate în secolele XI-XII, chiar începutul secolului al XIII-lea. La *Trnjane* ele pot fi datate în secolul al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea (M. 278, 309, 318, 276, 277, 275, 274, 268, 234, 252, 224, 227, 230, 217, 221, 217, 216, 178, 149, 129, 127, 83, 91, 72, 8061, 70, 58, 60)¹¹¹, *Djerdap-Brza Palanka* (passim și în M. 19)¹¹², *Kurjača*, lângă *Požarevac* (în mormânt a apărut o monedă emisă în timpul lui Manuel I Comnen)¹¹³, *Braničevo-Svetinje* (secolul al XII-lea – începutul secolului al XIII-lea)¹¹⁴ și *Rudina*¹¹⁵, *Vajuğa-Pesac* (Necropola 2, M. 1, 65), *Popovac* (secolele XI-XII), *Brestovik*¹¹⁶. În actualul spațiu bulgar, la *Hisar*, aceste piese sunt considerate ca fiind specifice secolelor X-XI¹¹⁷. O piesă similară se află și la Muzeul din *Dălgopol*, dar datarea sa lasă de dorit, ea fiind încadrată în cursul secolelor X-XIV¹¹⁸.

2. Brățări din sârme torsionate, cu două ochiuri la capete, în fiecare ochi au fost lăsate capetele sârmei; printre sârme au fost introduse altele mai subțiri, filigranate. Sunt piese mai luxoase, executate similar cu precedentele, dar aveau introduse printre sârmele de bază și altele mai subțiri filigranate. Au fost descoperite la *Șopotu Vechi-Mârvilă*, în M. 46¹¹⁹. Piese similar se

¹¹⁰ Țeicu 1998, p. 165, fig. 47, p. 166, fig. 48, p. 167, fig. 49.

¹¹¹ Marjanović-Vujović 1984.

¹¹² Ercegović-Pavlović 1966, pl. IV, fig. 6, 7, pl. V, fig. 1-4.

¹¹³ Jovanović 1977, p. 149, 172, pl. VIII/1, 1a, 2 a-e; Marjanović 1967, p. 217-220.

¹¹⁴ Popović, Ivanisević 1988, p. 164, pl. 34/12, 13.

¹¹⁵ Popović, Ivanisević 1988, p. 139, pl. 10/4.

¹¹⁶ Ćorović-Ljubinković 1956, p. 135, fig. 4.

¹¹⁷ Džambov 1977, p. 58, fig. 2/d.

¹¹⁸ Lazarov 2001, p. 72, 167, nr. cat. 172.

¹¹⁹ Piese inedite. Pentru analogii vezi Korzuhina 1954, pl. LXII/1.

mai găsesc în Macedonia, la *Demir Kapija*–Crkvište, în M. 181 (datarea necropolei s-a făcut generic în secolele X-XV, dar aceste piese nu trebuie datate mai târziu de secolul XII)¹²⁰ și Sf. Nikole, sat Ațibegovo–Šarlandi (secolele IX-XI)¹²¹.

Aceste două tipuri de piese se întâlnesc doar în necropolele de la sudul Dunării. În nordul fluviului sunt întâlnite doar în colțul de sud-est al Banatului și în Oltenia. Pe teritoriul Ungariei actuale dispunem de o singură analogie, anume la *Őrspusztá*. Încadrarea cronologică a mormintelor de acolo a fost realizată pe baza acestor piese, în secolele X-XI¹²². Exemplare înrudite au mai fost descoperite în Rusia la *Мужицево*.

3. Brățări din platbandă cu capetele rotunjite, perforate și decorate pe tot corpul prin incizii punctate. Pe teritoriul Banatului, au fost găsite în necropolele de la *Svinița* – km fluvial 1004 (un exemplar din secolele XII-XIII)¹²³ și *Vojlovica*–Humka Azotara¹²⁴. În cel de al doilea caz, datarea a fost realizată după tipologia pieselor de inventar descoperite în necropolă, în secolele XI-XII. Piese asemănătoare au fost descoperite la sudul Dunării în necropola de la *Vajuga*–Pesak¹²⁵.

Concluzii arheologice. Cronologia absolută, pe baza monedelor descoperite în morminte, indică o limită superioară a utilizării necropolelor, la începutul secolului XIII¹²⁶. Astfel, ultimele emisiuni monetare sunt cele bizantine din timpul lui Isaac al II-lea Angelos (1185-1195) – *Cuptoare*–Sfogea (M.

¹²⁰ Maneva 1992, p. 148, fig. 12, p. 152, 153.

¹²¹ Maneva 1992, p. 219.

¹²² Fülöp, Jungbert 1983, p. 233-234.

¹²³ Boroneanț 1985, p. 112, pl. 1. Cronologia acestor piese pentru teritoriul de la nord de Dunăre, nu depășește începutul secolului XIII, când acest tip de necropole au încetat să mai funcționeze.

¹²⁴ Stanojev 1989, p. 40, 42.

¹²⁵ Marjanović-Vujović 1986, p. 216, fig. 16/M. 65, p. 211, fig. 27/M. 109/3.

¹²⁶ Facem abstracție de necropolele cu o durată mai lungă de utilizare, precum cea de la *Cuptoare*–Sfogea.

20/1985¹²⁷, M. 132¹²⁸), *Gornea-Căunița de Sus* (M. 60)¹²⁹, *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M. 7)¹³⁰, Alexios al III-lea Angelos (1195-1203) – *Cuptoare-Sfogea* (M. 20/1985)¹³¹, secolele XII-XIII – *Ilidia-Funii*¹³². Cele maghiare se opresc în timpul lui Bela al III-lea (1172-1196) – *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M. 25, 40)¹³³, pentru a fi atestate din nou, dar abia în timpul domniei lui Bela al IV-lea (1235-1270).

Din datele avute la dispoziție, atât pe baza cronologiei relative, cât și a celei absolute, putem spune că dispunem de un set de necropole care au încetat să mai funcționeze la începutul secolului al XIII-lea (*Ilidia-Funii, Gornea-Căunița de Sus, Șopotu Vechi-Mârvilă, Banatska-Palanka-?*¹³⁴).

În alte cazuri, datorită cercetării incomplete, putem spune cu o marjă de eroare că au fost în uz în secolul XI (*Moldova Veche-Malul Dunării*), altele pot fi datate generic probabil în special la sfârșitul secolului XI și în cursul secolului XII (*Pescari-Malul Dunării, Caransebeș-Măhala, Moldova Veche-Rât, Ogașul cu spini, Vojlovica-Humka Azotara*). Cea mai bună datare o avem pentru mormântul de la *Moldova Veche-Malul Dunării*, în care au fost descoperite și două monede emise în timpul domniei lui Ladislau I (1077-1095)¹³⁵. Brățara din acest mormânt pare, după descriere, similară cu cea descoperită la *Caransebeș-Măhala*, ceea ce ar putea asigura pentru Banatul estic o datare relativă a lor, la sfârșitul secolului XI, eventual la începutul celui următor. La

¹²⁷ Țeicu 1993, p. 233, Bălănescu 1985, p. 176.

¹²⁸ Velter 1997, vol. II, Repertoriul I, p. 5, XXXI/36.

¹²⁹ Țeicu, Lazarovici 1996, p. 85.

¹³⁰ Țeicu 1993, p. 240; Bălănescu 1990, p. 193.

¹³¹ Bălănescu 1985, p. 176; Velter 1997, Repertoriul I, nr. cat. 39.

¹³² Velter 1997, Repertoriul I, 9, nr. cat.

¹³³ Țeicu 1993, p. 241; Bălănescu 1990, p. 193; Bălănescu 1993, p. 325.

¹³⁴ În acest caz, putem susține o astfel de afirmație doar dacă unele din piesele descoperite aici, ca de exemplu cerceul cu trei muluri circulare granulate în jurul verigii are aceeași datare cu piesa similară din așezarea de la *Ilidia-Funii*.

¹³⁵ F.É.K. 1962, p. 54; Gohl 1914, p. 17; Sabău 1958, p. 290.

Vojlovica–Humka Azotara cronologia pieselor nu este relevantă, pentru a asigura o datare mai strânsă, ci doar generală, în secolele XI-XII. Din păcate, acest set de morminte, posibil izolate, sau grupuri de morminte nu sunt relevante pentru a explica de ce necropole și-au încetat în general existența la începutul secolului XIII. O cercetare mai largă a punctelor acestea ar putea oferi și alte informații în legătură cu ele, și implicit cu posibilitatea ca măcar unele să fi avut o durată mai mare de utilizare.

Lor li se adaugă și cimitire care au mai fost folosite până în secolul al XIV-lea (*Cuptoare–Sfogea, Mehadia–Ulici*). Acest fapt a fost demonstrat prin tipologia pieselor¹³⁶ și monedele care au fost descoperite în morminte¹³⁷.

Din datele avute la dispoziție, ar trebui să căutăm cauza încetării celei mai mari părți a acestor necropole în timpul domniei regelui Andrei al II-lea. Interesant este însă și faptul că acest tip de necropole încetează în paralel cu o mare parte a celor de tip Bielo Brdo. Faptul că în Oltenia ele mai continuă și în intervalul cronologic următor, ne face să credem că lucrurile pot avea la bază două cauze majore.

Prima ar fi în legătură cu o posibilă dispoziție ecleziastică din Ungaria, prin care s-a încercat impunerea unor practici rituale austere. O posibilă aplicare integrală a prevederilor conciliului de la Esztergom este puțin probabilă. În acest sens trebuie precizat faptul că noile necropole înființate la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea nu au avut în prima fază nici ele un monument de cult¹³⁸. Aceasta poate însemna că aplicarea sa a

¹³⁶ De exemplu, cerceii de tip cuman din M. 189 de la *Cuptoare–Sfogea*, monedele din secolele XIII-XIV, și inelul de la *Mehadia–Ulici*.

¹³⁷ Țeicu 2003 c, p. 96.

¹³⁸ Vezi de exemplu cazul necropolelor de la *Reșița–Ogășele, Berzovia–Pătruieni, Cârnecea–Dealul Bisericii, Ilidia – Cetate, Obreja – Sat Bătrân*. Pentru necropolele de la *Gornea – Țârcheviște, Ilidia – Oblia și Jupa – sector Țigănești, Svinița – km fluvial 1004*, datele arheologice în acest stadiu al cercetării nu sunt relevante.

avut anumite dificultăți în această zonă, din motive care pot fi doar presupuse în acest stadiu al cercetării.

O a doua cauză este posibil să se lege de înființarea banatului de Severin, deci extinderea efectivă a graniței Ungariei spre sud-est.

Problema în spațiul Banatului estic, ca teritoriu de graniță, poate fi discutată prin prisma a două probleme, una de ordin religios, cea de-a doua de ordin cultural.

Cea de ordin religios ar putea fi legată de politica lui Andrei al II-lea în interiorul Ungariei, anume aceea de lipsă de toleranță religioasă. Cum s-a manifestat exact aceasta în mod direct, analizat prin prisma documentelor, ne scapă. Ceea ce putem spune în mod cert este faptul că la nivelul practicilor rituale funerare se manifestă prin abandonarea depunerii de piese fastuoase în morminte (pentru orizontul funerar sud-dunărean-2). Pentru necropolele de tip Bielo Brdo din câmpie fenomenul în bună măsură poate fi explicat mai simplu, deoarece acesta în cursul secolului al XII-lea, a mai rămas doar o imagine palidă a ceea ce fusese el în perioada precedentă, anume la sfârșitul secolului X și în următorul. Foarte probabil că în momentul în care Regatul maghiar și-a extins granița în zona montană a Banatului, depunerea de astfel de podoabe în morminte nu a fost considerată conformă cu preceptele religioase.

Comparativ cu spațiul menționat anterior, anume câmpia, în Banatul montan, pentru perioada secolelor XI-XII nu se cunosc manifestări funerare păgâne, sub forma sacrificării de cai, depuneri de arme în morminte¹³⁹, însemne de rang, etc., ci doar depuneri de ceramică în teritoriul necropolelor¹⁴⁰ și piese de

¹³⁹ Este cunoscut doar în caz, cel al mormântului de la *Bucova – Stadion*, dar și acesta este posibil, conform tipologiei spadei să fie mai târziu, anume la mijlocul secolului XIII (Pinter 1999, p. 137).

¹⁴⁰ Este vorba de necropolele de le *Șopotu Vechi – Mârvilă și Nicolinț – Râpa Galbenă*.

podoabă de valoare. Acesta ar putea însemna din punct de vedere al graniței regatului că în Banatul estic putem vorbi doar de un control formal al Ungariei (prima unitate administrativă a Ungariei aici este amintită abia la 1200, comitatul Caraș¹⁴¹). În mod evident, această dată nu trebuie confundată însă cu data prezenței regalității maghiare în zonă, în partea de câmpie a comitatului și la limita primelor dealuri, care este mai timpurie¹⁴². În acest sens sunt relevante din punct de vedere arheologic descoperirile de verigi de păr cu un capăt îndoit în forma literei S de la *Gornea-Căunița de Sus, Cuptoare-Sfogea, Șopotu Vechi-Mârvilă, Ilidia-Cetate și Funii*. Faptul că aici nu sunt cunoscute morminte de înhumăție cu arme, cai sau piese de rang, precum și alte piese de podoabă cu datare mai precisă, cum ar fi colanele de gât, indică o pătrundere și o stabilire în zonă dinspre câmpie a unor elemente de populație din regat, cândva la sfârșitul secolului al XI-lea și în cursul secolului al XII-lea. Pentru secolul XI este relevantă descoperirea de la *Pojejena* – hotarul cu localitatea Șușca, unde, într-un mormânt de înhumăție a fost descoperit un inel din sârme de argint torsionate¹⁴³. Pentru restul situațiilor (*Vojlovica-Humka Azotara, Gornea-Căunița de Sus, Cuptoare-Sfogea, Șopotu Vechi-Mârvilă, Ilidia-Cetate și Funii, Moldova Veche-Malul Dunării*) datarea pieselor nu poate fi coborâtă în cel mai bun caz sub ultimul sfert al secolului XI.

Extinderea graniței Ungariei spre estul regiunii studiate a însemnat nu o dispariție imediată a vechilor obiceiuri funerare de aici, ci pătrunderea altora noi, ca de exemplu depunerea în morminte a verigilor de păr cu un capăt întors în forma literei S, atribut tipic orizontului funerar de tip Bielo Brdo. Abia la începutul secolului XIII, a avut loc împingerea limitelor graniței culturale, privit prin prisma practicilor funerare, spre Oltenia și

¹⁴¹ DIR. XI-XIII. C. I, p. 19.

¹⁴² Oța 2002, p. 36-43.

¹⁴³ Țeicu 1993, 239 și informații O. Bozu, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

înlocuirea unor practici rituale mai vechi cu altele. Interesant este faptul că se produce o schimbare în noile teritorii atât la populația mai veche, cât și la cea nou pătrunsă în regiune, ceea ce înseamnă că în acea vreme avea loc o schimbare fundamentală în practicile funerare.

Politica religioasă de catolicizare a regiunii Dunării de Jos de la începutul secolului al XIII-lea trebuie să fie cauza dispariției unor aspecte legate de mai vechile practici funerare (depunerea de obiecte de podoabă fastuoase în morminte). Chiar dacă nu există explicit în documentele vremii acest fapt, anume dispariția masivă a pieselor de podoabă de tradiție sud-dunăreană din complexele funerare, nu poate fi pus decât pe seama acestor evenimente.

O altă problemă care se poate pune este legată de faptul că în regiunea montană a Banatului se consideră în istoriografie că avem de-a face cu o populație ortodoxă¹⁴⁴, deci cu propriile-i practici funerare. Atunci cum au avut aici efect eventuale norme canonice catolice? Există două posibile răspunsuri. Fie populația de aici a fost doar parțial ortodoxă, fie este vorba și de o prezență bogumilă însemnată în regiune care a acceptat formal noile canoane impuse de biserica catolică. În favoarea acestei ultime afirmații, ar putea fi și lipsa de monumente de cult pentru majoritatea necropolelor. Un al doilea argument îl constituie și prezența înmormântărilor defuncțiilor cu unul sau ambele brațe flectate din cot, cu una sau ambele palme aduse pe clavicule sau la gât. Aspectul însă nu trebuie generalizat, ci studiat de la o necropolă la alta. Trebuie spus că acest obicei funerar este atestat masiv la nordul Dunării doar pe linia fluviului și în Banatul montan începând din secolul al XII-lea. La fel de adevărat este și faptul că nu dispunem de o organizare bisericească ortodoxă aici.

¹⁴⁴ Achim 2000, p. 147.

Prezența bulgară în Banatul sudic, în regiunea Craina¹⁴⁵, ar putea fi un alt factor sau argument al unei prezențe mai mari sau mai mici a unei populații eretice. Granița statală dintre Ungaria și Țaratul Asăneștilor până la 1231-1232 în zonă, nu a fost și una culturală. Interesant este însă și faptul că localitățile din partea de vest ale actualului județ Caraș-Severin, din zona graniței româno-iugoslave au apărut în documentele maghiare abia în ultimul sfert al secolului al XII-lea. Tot aici este și limita vestică a orizontului funerar sud-dunărean-2 precum și pe linia Dunării. În acest din urmă caz însă, sunt semnalate și complexe funerare de tip cucerirea patriei (secolele X-XI)¹⁴⁶.

Datorită faptului că acest tip de necropole au mai funcționat și în secolele următoare în Oltenia, Dobrogea, Bulgaria și Iugoslavia de est și sudică, la care se adaugă și producerea și utilizarea în continuare a acestor podoabe și în Banat în secolul XIV singura explicație pentru încetarea depunerii în morminte a podoabelor de tradiție bizantină constă în faptul că aici la începutul secolului XIII a avut loc o puternică ofensivă catolică și care a afectat în primul rând o parte a practicilor funerare locale.

¹⁴⁵ Achim 2000, p. 161-176.

¹⁴⁶ Kovács 1991, p. 419.

BIBLIOGRAFIE

- Achim 2000 a** – V. Achim, *Catolicismul la românii din Banat în Evul Mediu*, în vol. *Banatul în Evul Mediu*. București, 2000, p. 145-160.
- Achim 2000 b** – Idem, *O formațiune medievală de graniță în sud-estul Banatului: Craina*, în vol. *Banatul în Evul Mediu*. București, 2000, p. 161-176.
- Csanád 1991** – Csanád B., *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Budapest, 1991.
- Barački, Brmbolić 1997** – S. Barački, M. Brmbolić, *Degréde recherches faites sur les localités médiévales dans la région du Banat septentrional*, în *RadVMuz*, 39, 1997, p. 209-228.
- Bălănescu 1985** – Dana Bălănescu, *Descoperiri monetare în sudul Banatului (IV)*, în *Banatica*, 8, 1985, p. 173-186.
- Bălănescu 1990** – Eadem, *Descoperiri monetare în sudul Banatului (V)*, în *Banatica*, 10, 1990, p. 187-204.
- Bălănescu 1993** – Eadem, *Descoperiri monetare în sudul Banatului (VI)*, în *Banatica*, 12, I, 1993, p. 321-338.
- Bărcăcilă 1959** – Al. Bărcăcilă, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la termele Drubetei și din cimitirul medieval suprapus*, în *Materiale*, 5, 1959, p. 769-785.
- Birtašević 1961** – Marija Birtašević, *Eine mittelalterliche und späte volkliche Schmucksammlung aus Dubovac (Volksmuseum in Vršac)*, în *RadVM*, 1961, p. 25-48.
- Boroneanț 1985** – V. Boroneanț, *Cimitirul feudal timpuriu de la Svinița km fluvial 1004*, în *Drobeta*, 6, 1985, p. 111-118.
- Boroneanț, Crăciunescu 1983** – V. Boroneanț, G. Crăciunescu, *Așezarea și necropola din secolele XIII-XIV de la Ostrovul Mare, kilometru 875*, în *Drobeta*, 6, 1983, p. 119-134.
- Cantacuzino 1963** – Gh. Cantacuzino, *Unele probleme istorice privind așezările medievale muntene în lumina cercetărilor arheologice de la Cernica*, în *SCIV*, 14, nr. 2, 1963, p. 361-394.

- Cantacuzino 1979** – Idem, *Renseignements nouveaux concernant les tombes de bogomiles découvertes en Roumanie et leur rituel funéraire*, în ZNM, 9-10, 1979, p. 359-372.
- Cantacuzino 1998** – Idem, *Considerații privind necropola din jurul bisericii vechii curți domnești din Câmpulung*, în SCIVA, 49, nr. 2, 1998, p. 181-193.
- Ćorović-Ljubinković 1954** – Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Les boucles d'oreilles de trois graines inégaux dites boucles d'oreilles du type de Tokay*, în RadVMuz, 3, 1954, p. 81-93.
- Ćorović-Ljubinković 1956** – Eadem, *La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953-1954*, în ArchIug, 2, 1956, p. 131-137.
- Dumitriu 2001** – Luminița Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donauebietes im 11.-15. Jahrhundert*. București, 2001.
- Džambov 1977** – I. Džambov, *Parures médiévales de Hisar*, în Arheologia, Sofia, 19, nr. 3, 1977, p. 56-59.
- Ercegović-Pavlović 1966** – Slavenka Ercegović-Pavlović, *Contribution à l'étude des nécropoles médiévales en Serbie*, în Starinar, 17, 1966, p. 143-152.
- Ercegović-Pavlović 1972** – Eadem, *Contribution à l'étude des boucles d'oreilles en Serbie du IXe au XIIIe siècle*, în Starinar, 21, 1972, p. 41-58.
- Ercegović-Pavlović 1979** (apărut 1977) – Eadem, *Bijoux médiévaux à plaquettes ornementales*, în ZNM, 9-10, 1979, p. 279-283.
- Ercegović-Pavlović 1980** – Eadem, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*, în Sirmium, 12, 1980.
- Fehér, Éry, Kralovánszky** – G. Fehér, Kinga Éry, A. Kralovánszky, *A közep-Duna-medence magyar honfoglalás-és kora Árpád-kori Sírleletei. Leletkataszter*, în Reg. Tan., 2, 1962.
- Fülöp, Jungbert 1983** – Gy. Fülöp, B. Jungbert, *Őrspusztá-ein Gräberfeld aus der Landnahmezeit und der Frühen Arpadenzeit*, în Alba Regia, 20, 1983, p. 234.

- Galbenu 1974** – D. Galbenu, *Descoperiri arheologice întâmplătoare în județul Mehedinți, în Drobeta*, 1974, p. 257-261.
- Garašanin, Garašanin 1956-1957** – M. Garašanin, Draga Garašanin, *Les tertres funéraires de Belotić et de Bela Crkva (Serbie de l'ouest)*, în *ZNM*, 1, 1956-1957, p. 17-50.
- Gatev 1977** – P. Gatev, *Parures de sépultures des XIe-XIIe s.*, în *Arheologia*, Sofia, 19, 1, 1977, p. 30-46.
- Giesler 1981** – J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, în *Prähistorische Zeitschrift*, 56, Nr. 1, 1981.
- Glück 1978** – E. Glück, *Câteva considerații preliminare privind lucrarea "Deliberatio" (sec. al XI-lea)*, în *Ziridava*, 10, 1978, p. 189-197.
- Gohl 1914** – Ö. Gohl, *Eremleletek*, în *NK*, 13, 1914, p. 17.
- Hampel 1894** – J. Hampel, *A régibb középkor (IV-X. század) emléké Magyarhonban. I.* Budapest, 1894.
- Hampel 1897** – Idem, *A régibb középkor (IV-X. század) emléké Magyarhonban. II.* Budapest, 1897.
- Iaroslavschi 1975** – E. Iaroslavschi, *O villa rustica la Caransebeș, în Banatica*, 3, 1975, p. 355-363.
- Jelovina 1963** – D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole. Na području između rijeka zrmanje I cetine*. Split, 1963.
- Jovanović 1977** – V. S. Jovanović, *Contribution à la chronologie des necropoles médiévales de Yougoslavie et de Bulgarie (I)*, în *Balcanoslavica*, 6, 1977, p. 141-187.
- Korzhuhina 1954** – G. F. Korzhuhina, *Русские кладби IX-XIII вв.*, Moscova-Leningrad, 1954.
- Kovács 1991** – L. Kovács, *Bemerkungen zur Arbeit von N. Stanojev: Nekropolen aus dem 10.-15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Katalog 1*, în *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.*, 43, 1991, p. 399-424.

- Lazarov 2001** – L. Lazarov, *Historical museum-Dalgopol. Ancient Bronze. Katalog*, Varna, 2001.
- Lazarovici, Maxim, Țeicu, Oprinescu 1993** – Gh. Lazarovici, Zoia Maxim, D. Țeicu, A. Oprinescu, *Șantierul arheologic Gornea 1989*, în *Banatica*, 12/I, 1993, p. 295-319.
- Luca 2005** – S. A. Luca, *Descoperiri din Banat*, în *Biblioteca Septemcastrensis. Arheologie și istorie*. 2, București, 2005.
- Marjanović 1967** – Gordana Marjanović, *Un tombeau médiéval des environs de Požarevac*, în *Starinar*, 18, 1967, p. 217-220 și pl. 1-2.
- Marjanović-Vujović 1976** – Gordana Marjanović-Vujović, *La diffusion des boucles d'oreille granuléées en Serbie*, în *Starinar*, 27, 1976, p. 101-109 și T. I-IV.
- Marjanović-Vujović 1984** – Eadem, *Trnjane. Serbian necropolis (11th-13th century)*. Beograd, 1984.
- Marjanović-Vujović, Tomić 1982** – Gordana Marjanović-Vujović, G. Tomić, *Jewellery on the Territory of Serbia. From Mediaeval Necropolises from the 9th to the 15th centuries*. Beograd, 1982.
- Mărghitan 1985** – L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*. Timișoara, 1985.
- Mesterházy 1990** – K. Mesterházy, *Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírletekben I*, în *Folia Archaeol.*, 41, 1990, p. 87-115.
- Mesterházy 1994** – Idem, *Azún. Tokaji kinks revíziója*, în *Folia Archaeol.*, 43, 1994, p. 193-242.
- Minić 1987** – Dušica Minić, *Le fil tordu en spirale dans les bijoux médiévaux de Serbie*, în *Starinar*, 38, 1987, p. 73-81.
- Minić 1995-1996** – Eadem, *Decorative Plateles from the Vrcalo's Water-Mill near Ruma*, în *Rad VMuz*, 37-38, 1995-1996, p. 113-121.
- Oța 1998** – S. Oța, *Mormintele bogomile din sudul Banatului (secolele XII-XV)*, în *ArhMed*, 2, 1998, p. 113-123.

- Oța 2002** – Idem, *Câteva date de ordin istoric privind evoluția teritorială a comitatului Caraș până în secolul XIV, în MuzNaț, 14, 2002, p. 36-43.*
- Oța 2005** – Idem, *Necropolele din orizontul sud-dunărean-2 de pe teritoriul Banatului (sfârșitul secolului al XI-lea – secolul al XIII-lea), în Biblioteca Septemcastrensis. Arheologie și istorie, 12, 2005, p. 171-215.*
- Oța 2005** – Articol în curs de publicare cu titlul *The Relations between the Settlements and Necropolises on the Territory of Banat (XIth-XIIIth Centuries).*
- Pinter 1999** – Z. K. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (sec. IX-XIV). Reșița, 1999.*
- Pîrvulescu 1993** – Dorina Pîrvulescu, *Tezaurul feudal de la Ernesthaza (Banatski Despotovac), secolele XIV-XV, în Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-Istorie. 2, 1993, p. 233-244.*
- Popescu 1970** – M. M. Popescu, *Podoabe medievale în Țările Române. București, 1970.*
- Popović-Ivanisević 1988** – M. Popović, V. Ivanisević, *Braničevo, cité médiévale, în Starinar, 39, 1987, p. 125-179.*
- Radoslavljević-Krunić 1986** – Slavica Radoslavljević-Krunić, *Une nécropole médiévale à Ljubičevac, în Cahiers des Portes de Fer. III, Beograd, 1986, p. 329-341.*
- Radu, Țeicu 2003** – Adriana Radu, D. Țeicu, 127. *Nicolinț, com. Ciuchici, jud. Caraș-Severin, punct Daia Parte, Crăguieț, Râpa Galbenă, în Cronica 2002. București, 2003, p. 212-213.*
- Rădulescu, Turturică 1984** – T. Rădulescu, P. Turturică, *Tezaurul de monede și podoabe feudale de la Schela Cladovei, secolele XIV-XV, în Arhivele Olteniei, 3, 1984, p. 70-88.*
- Rosetti 1972** – D. V. Rosetti, *Tezaurul de podoabe medievale de la Olteni (Teleorman) și elementele lor bizantine, în BMI, 41, nr. 4, 1972, p. 3-14.*
- Roșu, Popilian 1964** – L. Roșu, Gh. Popilian, *Tezaurul medieval de la Șușița, în Revista Muzeelor, 1, nr. 4, 1964, p. 326-329.*

- Ryabtseva 2000** – S. S. Ryabtseva, *Three Bead Rings from Vistula to Volga*, în *Stratum plus*, Chişinău, 5, 2000, p. 161-182.
- Sabău 1958** – I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI-XIII*, în *lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, 2, 1958, p. 269-301.
- Selmeczi 1992** – L. Selmeczi, *A Négyszállási I. számú iasz temető*. Budapesta, 1992.
- Stanojev 1989** – N. Stanojev, *Nekropolen aus dem 10.-15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Katalog 1*. Novi Sad, 1989.
- Toropu 1976** – O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatic (secolele III-XI)*. Craiova, 1976.
- Toropu, Ciucă, Voicu 1976** – O. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, *Noi descoperiri arheologice în Oltenia*, în *Drobeta*, 1976, p. 93-112.
- Turcuș 2001** – Ș. Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*. București, 2001.
- Țeicu 1981** – D. Țeicu, *Câteva considerații pe marginea unor podoabe medievale*, în *ActaMN*, 18, 1981, p. 491-500.
- Țeicu 1982** – Idem, *Necropolele medievale românești din Banat în lumina cercetărilor arheologice*, în *MB*, 32, nr. 4-6, 1982, p. 264-277.
- Țeicu 1991** – Idem, *Cercetări de arheologie în necropola medievală timpurie de la Șopotu Vechi-Mârviță (jud. Caraș-Severin)*, în *Crisia*, 21, 1991, p. 307-310.
- Țeicu 1993** – Idem, *Necropole medievale (sec. X-XIV) din sudul Banatului*, în *Banatica*, 12/1, 1993, p. 229-272.
- Țeicu 1996** – Idem, *Forschungen mittelalterlicher Archäologie im Banat*, în *ArhMed*, 1, 1996, p. 9-34.
- Țeicu 1998** – Idem, *Banatul montan în Evul Mediu*. Timișoara, 1998.
- Țeicu 2003 a** – Idem, *Necropola de la Șopotu Vechi*, în vol. *Studii istorice*. Reșița, 2003, p. 23-60.
- Țeicu 2003 b** – Idem, *Observații privind necropola medievală de la Turnu Severin*, în vol. *Studii istorice*, Reșița, p. 61-71.

- Țeicu 2003 c** – Idem, *Biserica medievală de la Mehadia*, în vol. *Studii istorice*, Reșița, 2003, p. 95-105.
- Țeicu, Bozu 1982** – D. Țeicu, O. Bozu, *Crucea engolpion descoperită la Moldova Veche*, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 393-395.
- Țeicu, Lazarovici 1996** – D. Țeicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*. Reșița, 1996.
- Uzum 1979** – I. Uzum, *Săpăturile arheologice de la Ilidia (campania 1978)*, în *Materiale*, 13, 1979, p. 387-389.
- Uzum 1980** – Idem, *Considerații istorico-arheologice cu privire la așezările autohtone din Clisura Dunării între secolele VI-XIV*, în *Drobeta*, 4, 1980, p. 125-139.
- Uzum 1981** – Idem, *Necropola feudal timpurie de la Gornea-Căunița de Sus (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 6, 1981, p. 181-210.
- Uzum 1987** – Idem, *Considerații pe marginea cercetărilor din anii 1983-1985 în necropola feudală timpurie de la Cuptoare (com. Gornea, jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 9, 1987, p. 281-315.
- Uzum 1989** – Idem, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută a cnezilor români din sudul Banatului*, în *RMM-MIA*, 2, 1989, p. 39-44.
- Uzum** – Idem, *Podoabe medievale descoperite pe teritoriul județului Caraș-Severin (pliant)*. Reșița.
- Velter 1997** – Ana Maria Velter, *Descoperirile monetare din Transilvania și Banat din secolele VI-XII. Importanța lor istorică și numismatică (teză de doctorat)*. București, 1997.
- Vukmanović 2001** – Mirjana Vukmanović, *Medieval Settlements and Necropolises at Vajuga-Pesak*, în *ZNM*, 17, 1, 2001, p. 349-370.

LE CONTEXTE DANS LEQUEL LES NECROPOLES DE L'HORIZON SUD DANUBIEN 2 ONT CESSÉ LEUR EXISTENCE SUR LE TERRITOIRE DU BANAT

Résumé

Les nécropoles de l'horizon sud danubien-2 fonctionnaient encore au début du XIIe siècle sur le territoire du Banat de montagne et au nord de la ligne du Danube (*Caransebeș–Măhala, Cuptoare–Sfogea, Gornea–Căunița de Sus, Șopotu Vechi–Mârvilă, Svinița* – km fluvial 1004, *Moldova Veche–Ogașul cu spini, Malul Dunării* (Bord du Danube) et *Rât, Drencova, Nicolinț–Râpa Galbenă, Pescari–Malul Dunării* (Bord du Danube), *Banatska–Palanka, Vojlovica–Humka Azotara*) ainsi que dans l'Olténie (*Ostrovul Mare, Turnu Severin* – les thermes romaines et le territoire de la ville). Aux découvertes de nécropoles, groupes de tombes ou complexes funéraires, probablement isolées, de Banat, s'ajoutent les parures de tradition byzantine ou les monnaies byzantines trouvées dans les établissements contemporains à certaines nécropoles (*Berzovia–Pătruieni, Ilidia–Funii* et probablement, *Mehadia–Ulici*). Il se peut bien qu'au moins une partie de la population inhumée dans les nécropoles contemporaines ait eu une culture matérielle de tradition sud danubienne.

La publication très sommaire et sans illustration ainsi que l'absence des fouilles systématiques (seulement des sondages) de deux autres possibles nécropoles (*Broșteni* et *Vrăniuți–Livezi*) nous empêchent de les attribuer avec certitude à l'horizon sud danubien-2. Celui-ci apparaît distinctement par rapport aux horizons funéraires précédents¹⁴⁷, autant par les pièces d'habit et

¹⁴⁷ La classification et la typologie des horizons funéraires sur le territoire du Banat se trouvent dans la thèse de doctorat de l'auteur du présent article, en manuscrit à IAB.

de parure¹⁴⁸ que, partiellement, par la manière de déposer les morts dans la fosse¹⁴⁹.

Leurs principales caractéristiques résident en particulier dans la présence des parures fastueuses de tradition balkanique (byzantine), de même que le dépôt des défunts dans la fosse ayant un ou les deux bras fléchis au coude, les paumes sur les clavicules, les épaules ou le cou. Pour la zone du Banat et les territoires sud – danubiens voisins du fleuve, caractéristique est la présence des épingles à cheveux aux bouts en forme de S. Mais, pour ce qui est de la Yougoslavie, on constate, d'une région à l'autre, certaines nuances chronologiques et typologiques du mobilier, liées à la pénétration ou la retraite des Hongrois, sans pour autant changer essentiellement les données du problème.

En Banat, à la différence de l'Olténie¹⁵⁰, on observe la présence des épingles à cheveux avec un bout plié en forme de la

¹⁴⁸ Les pièces de tradition sud-danubienne ont des caractéristiques typologiques différentes de celles appartenant à l'horizon sud danubien-1 (boucles d'oreille à pendentif du type massue ou raisin sur un maillon simple ou grossi dans la partie basse, boucles d'oreille du type lune, avec pendentif, boucles d'oreille du type lunule en or faits dans la technique de la granulation et le filigrane et, possiblement, certaines appliques de ceinture de *Pančevo*).

¹⁴⁹ Il s'agit des tombes où le défunt avait un ou les deux bras fléchis au coude, les paumes sur les clavicules ou dans la zone du cou. Cette coutume est fréquente dans de telles nécropoles, mais très rare dans celles du Xe siècle et la première moitié du suivant. En Slovaquie, cette pratique est mise au compte des coutumes anti-vampiriques et celles d'empêcher le décédé de revenir parmi les vivants (Hanuliak 2000, p. 140). En Roumanie on a considéré que des pratiques funéraires pareilles sont liées à la présence des hérétiques bogomiles ou dualistes réfugiés au nord du fleuve à partir du XIIe siècle (Cantacuzino 1963, 1979 ; Cantacuzino 1998 ; Glück 1978 et Oța 1998).

¹⁵⁰ Sur le territoire de l'Olténie, les seules pièces de ce type proviennent de la nécropole de *Turnu-Severin* – les Thermes romaines, et ont été récupérées de la M. 60 et M. 104 (Țeicu 2003 b, p. 63, 64, 71, fig. 2/M.104a, M. 60/c ; Dumitriu 2001, p. 31, m 122, 123, Taf 37/16). Mais ce sont, très probablement, des pièces plus récentes, du XIIIe ou même du XIVe, compte tenu des autres parures dans les deux complexes funéraires. Luminița Dumitriu indique aussi d'autres pièces

lettre S. On ne sait pas encore s'il y avait eu des églises près de ces nécropoles.

En Valachie, ce type de nécropoles n'est pas signalé aux XI-XIIe siècles, il apparaît à peine dans la seconde moitié du XIIIe.

L'un des problèmes suscité par les nécropoles mentionnées est lié au contexte dans lequel elles ont cessé d'être fonctionnelles, vu que les pièces de parure utilisées dans le rite funéraire étaient en usage pendant les siècles suivants aussi (voir les découvertes de trésors ou de pièces isolées à *Macoviște, Dubovac, Orșova, Vrșac-Podvrșac, Svinița*—point inconnu, *Banatski Despotovac, Jiana Mare, Schela Cladovei, Izmâșa, Șușița* – en Olténie). Certes, dans les pratiques funéraires de la seconde moitié du XIIIe, des XIVe et XVe siècles, il y a aussi des exceptions, mais ce ne sont que des situations tout à fait isolées (*Cuptoare-Sfogea, Ilidia-Oblița* – en Banat). À la différence de Banat, en Olténie, dans l'ensemble, on pourrait parler même d'une perpétuation, aux XIV-XVe siècles, des pratiques funéraires (le dépôt de parures de tradition sud danubienne) de la période précédente, des pratiques rituelles similaires sont attestées au sud du fleuve même au XIVe siècle.

La chronologie absolue du mobilier funéraire est utilisable à ce type de nécropoles pour le territoire du Banat, mais pour un nombre restreint de pièces.

La chronologie relative se base seulement sur quelques pièces de parure.

Les parures pour la tête sont représentées par les diadèmes et les boucles de tempe (**plaquettes** de forme rectangulaire, en argent, avec deux protubérances, faites en la technique « au repoussé », **plaquettes** de forme rectangulaire, en argent, avec trois protubérances, faites en la technique « au repoussé », **boucles d'oreille** simples, à astragales, **boucles d'oreille** avec deux

de ce type sur le territoire de la future Valachie et la Dobroudja, mais ce ne sont pas des épingles à cheveux similaires, mais des pièces avec un bout plié en forme de boucle simple, aplatie ou non.

rangées d'astragales, **boucles d'oreille** avec trois rangées d'astragales, **boucles d'oreille** à monture biconique sur l'anneau, **boucles d'oreille** à l'anneau mince, la monture en deux cônes métalliques, sur lesquels avaient été collés des cercles de fil d'argent filigrané, **boucles d'oreille** à la monture biconique, sans décor, **boucles d'oreille** à la monture globulaire, **boucles d'oreille** à la monture sphérique sur l'anneau, décorée de petites proéminences disposées en rangées, paires de **boucles d'oreille** en argent, ayant comme pendentifs deux sphères identiques en forme et dimensions, **boucles d'oreille** du type Tokay - **boucle d'oreille** à l'anneau simple avec une monture en deux cônes de feuille d'argent, décorés à la pointe et à la base de granules d'argent collés l'un près de l'autre, flanqués d'astragales, **boucles d'oreille** à l'anneau simple, la monture centrale faite en feuille d'argent sur laquelle étaient collés des granules à la base et vers les pointes).

Les parures pour les bras sont peu nombreuses en tant que typologie: **bracelets** en fils tordus, avec deux chaînons aux bouts; dans chaque chaînon on avait laissé les bouts du fil, **bracelets** en fils tordus, avec deux chaînons aux bouts; dans chaque chaînon on avait laissé les bouts du fil; parmi les fils, il y en avait d'autres, plus minces, filigranés, **bracelets** en plate bande avec les bouts arrondis, perforés et décorés par des incisions pointillées.

D'après les monnaies trouvées dans les tombes, la chronologie absolue indique une limite supérieure de l'utilisation des nécropoles, au début du XIIIe siècle. Par conséquent, les dernières émissions monétaires sont byzantines datant des règnes de Isaac II Anghelos (1185-1195) – *Cuptoare-Sfogeia* (M. 20/1985, M. 132), *Gornea-Căunița de Sus* (M. 60), *Șopotu Vechi-Mârviță* (M. 7), Alexios III Anghelos (1195-1203) – *Cuptoare-Sfogeia* (M. 20/1985), les XII-XIIIe siècles – *Ilidia-Funii*. Les monnaies hongroises s'arrêtent pendant le règne de Bela III (1172-1196) – *Șopotu*

Vechi-Mârvilă (M. 25, 40), pour être attestées de nouveau à peine au temps de Bela IV (1235-1270).

Nous devrions chercher à apprendre, parmi les informations dont nous disposons, pourquoi la plupart de ces nécropoles ont cessé leur existence (*Ilidia-Funii, Gornea-Căunița de Sus, Șopotu Vechi-Mârvilă, Banatska-Palanka* ?) pendant le règne du roi André II. Ce qui est intéressant c'est le fait que les nécropoles de ce type cesse d'exister en même temps qu'une grande partie de celles du type Bielo Brdo. Si elles continuent d'exister en Olténie pendant l'intervalle chronologique suivant, cela nous fait croire que ces phénomènes peuvent avoir deux causes majeures.

La première en serait liée à un possible disposition ecclésiastique de Hongrie, par laquelle on a essayé d'imposer des pratiques rituelles austères. La seconde cause serait en connexion avec la fondation du Banat de Severin, donc l'élargissement effectif de la frontière de Hongrie vers le sud-est.

Mais, au-delà de tout cela, une chose est sûre : les pratiques rituelles funéraires se manifestent en renonçant à déposer des pièces fastueuses dans les tombes (pour l'horizon funéraire sud danubien-2). L'élargissement de la frontière de Hongrie vers l'Est de la région soumise à l'analyse a eu pour conséquence non pas la disparition immédiate des anciennes coutumes funéraires d'ici, mais la pénétration de coutumes nouvelles, telles le dépôt dans les tombes des épingles à cheveux avec un bout tordu en forme de la lettre S, typiques pour l'horizon funéraire Bielo Brdo.

C'est à peine au commencement du XIIIe siècle qu'a eu lieu le déplacement vers l'Olténie des limites de la frontière culturelle, vue à travers les pratiques funéraires, et le remplacement des pratiques rituelles plus anciennes par d'autres. Il est intéressant de remarquer qu'il se produit un changement dans les nouveaux territoires autant pour la population plus ancienne, que pour celle nouvellement entrée dans la région, ce qui veut dire que, à ce

moment-là, il a eu lieu un changement fondamental dans les pratiques funéraires.

La disparition des aspects liés aux pratiques funéraires plus anciennes (le dépôt des objets fastueux de parure dans les tombes) aurait eu pour cause la politique religieuse de répandre le catholicisme dans la région du Bas Danube au début du XIIIe siècle. Même si ce fait n'est pas explicite dans les documents de l'époque, à savoir la disparition massive des pièces de parure de tradition sud danubienne dans les complexes funéraires, il ne saurait être mis au compte de ces événements-là.

Les historiographes considèrent que dans la région montagneuse du Banat nous avons affaire à une population orthodoxe qui, par conséquent, a ses propres pratiques funéraires. Alors, comment est-il possible que des normes canoniques catholiques s'y seraient imposées ? Il y a deux possibles réponses à cette question. La première explication serait que la population d'ici a été partiellement orthodoxe et la seconde, qu'il s'agit également d'une présence bogomile importante dans la région qui avait formellement accepté les nouveaux canons imposés par l'église catholique. À l'appui de cette dernière affirmation pourrait être aussi l'absence des monuments de culte pour la majorité des nécropoles. Un second argument en est constitué par la présence des défunts enterrés avec l'un ou les deux bras fléchis du coude, une ou les deux paumes apportées sur la clavicule ou le cou. Il ne faut pas généraliser cet aspect, mais tout simplement l'étudier d'une nécropole à l'autre. Il faut dire que cette coutume funéraire est grandement attestée au nord du Danube, seulement sur la ligne du fleuve, et dans le Banat de montagne à partir du XIIe siècle. Il est tout aussi vrai que l'on n'y dispose pas d'une organisation ecclésiastique orthodoxe.

La présence bulgare dans le Banat méridional, la région de Craina, pourrait être un autre facteur ou argument en faveur d'une présence plus intense ou plus réduite d'une population

hérétique. Jusqu'en 1231-1232 il a existé une frontière d'État entre la Hongrie et le Tsarat des Asan, mais ce ne fut pas une frontière culturelle. Une chose est intéressante à cet égard : les localités situées à l'Ouest de l'actuel département de Caraș-Severin, dans la zone de la frontière entre la Roumanie et la Yougoslavie, ont apparu dans les documents hongrois à peine au dernier quart du XIIe siècle. C'est dans cette même zone ainsi que sur la ligne du Danube que se trouve la frontière occidentale de l'horizon funéraire sud - danubien-2. Pour ce qui est du dernier cas, on pourrait signaler également des complexes funéraires du type conquête de la patrie (les X-XIe siècles).

Vu que les nécropoles de ce type ont continué leur existence aux siècles suivants en Olténie, Dobroudja, Bulgarie et Yougoslavie orientale et méridionale, ainsi que ces parures étaient encore manufacturées et utilisées en Banat au XIVe siècle, la seule explication pour la cesse des dépôts de parures byzantines dans les sépultures réside dans la puissante offensive catholique qui, au commencement du XIIIe siècle, a affecté en premier lieu une partie importante des pratiques funéraires locales.

Illustration

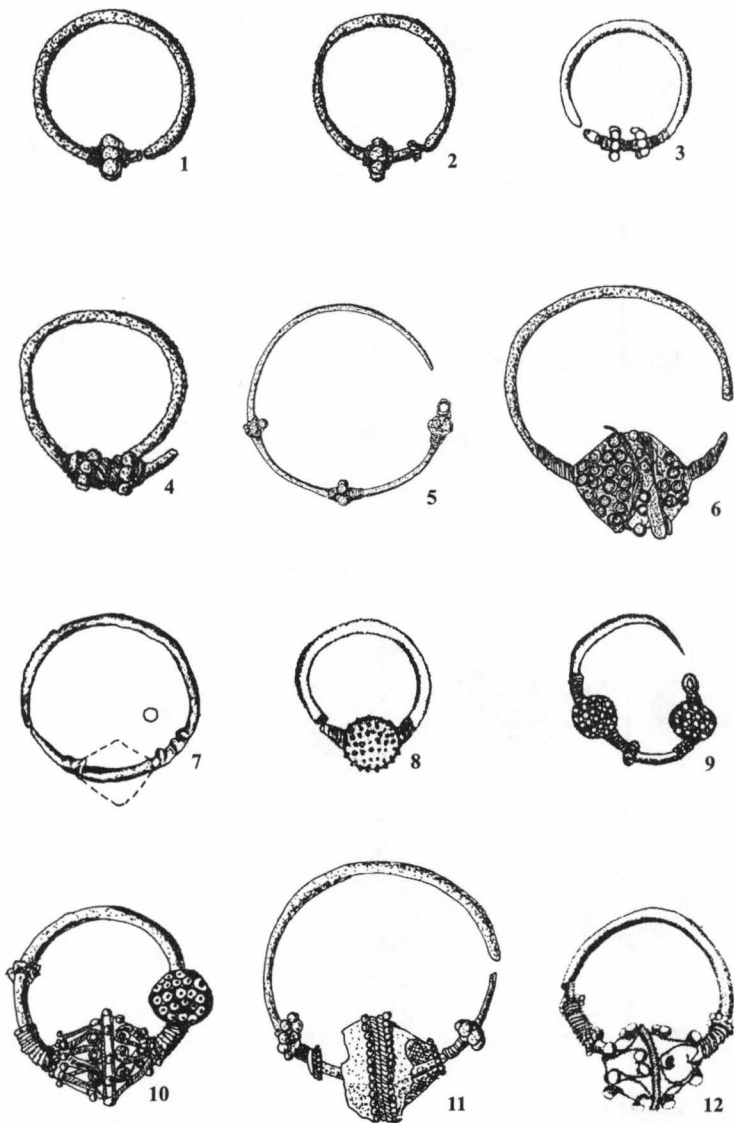
Pl. 1. Parures pour la tête de l'horizon sud - danubien - 2 découvertes dans les nécropoles et les établissements à travers le territoire du Banat (XII-XIIIe siècles). 1 : Șopotu Vechi-Mârvilă (M. 37) ; 2 : M. 33 ; 3 : Cuptoare-Sfogeia ; 4 : Șopotu Vechi-Mârvilă (M. 30) ; 5 : Ilidia-Funii (établissement) ; 6 : Șopotu Vechi-Mârvilă (M. 27) ; 7 : M. 18 ; 8 : Cuptoare-Sfogeia (nécropole) ; 9 : Cuptoare-Sfogeia (M. 252) ; 10 : Reșița-Ogășele (M. 15) ; 11 : Șopotu Vechi-Mârvilă (M. 25) ; 12 : Cuptoare-Sfogeia (M. 17).

Pl. 2. Parures pour la tête, de tradition byzantine, découvertes dans les nécropoles et les trésors du Banat (A. fin du XIIe - début du XIIIe siècles ; 1 : Cuptoare-Sfogeia ; 2 : Cuptoare-Sfogeia - M.

189 ; 3-4. Nicolinț-Râpa Galbenă – M. 4 ; 5 : Șopotu Vechi-Mârviță – M. 16 ; 6 : M. 46 ; 7 : Svinița – Km fluvial 1004 – nécropole ; B. fin du XIII-XIVe siècles ; 1 : Ilidia-Oblița ; 2 : Cuptoare-Sfogea – M. 189 ; 3 : Macoviște – trésor ; 4 : Vrșac-Podvrșac ; 5 : Svinița ; 6-7 : Dubovac ; 8 : Cuptoare-Sfogea – M. 214 ; 9-10 : Macoviște – trésor).

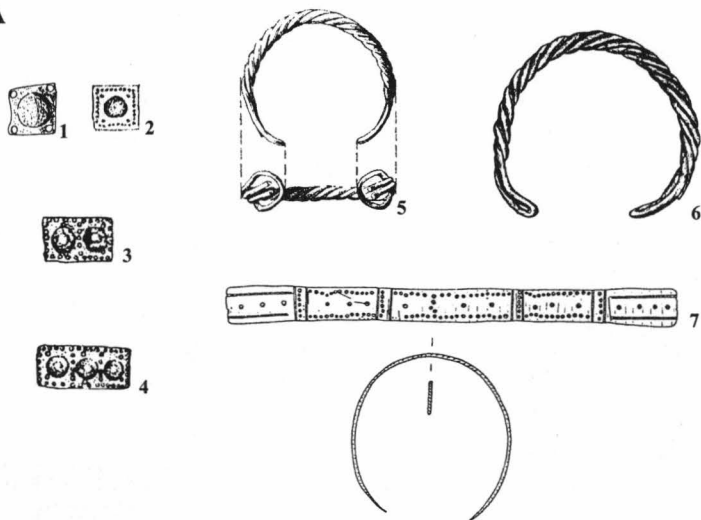
Pl. 3. Parures pour la tête de l'horizon sud danubien – 2 découvertes dans le territoire de l'Olténie (les XII-XIVe siècles) ; 1 : Ostrovul Mare ; 2-3 Izmâșa ; 4 : Portărești (M. 4) ; 5 : M. 27 ; 6 : Orlea ; 7 : Izmâșa ; 8, 16 : Craiova-Fontaine Obedeanu ; 9, 11 : Șușița ; 13 : Craiova-Făcăi ; 10 : Turnu Severin – Collection Istrati-Capșa ; 12 : Turnu Severin – territoire de la ville ; 15 : Gruia ; 14 : Turnu Severin – Thermes (M. 60).

Pl. 4. Parures pour les bras et accessoires vestimentaires de l'horizon sud – danubien – 2 découvertes dans le territoire de l'Olténie (les XII-XIVe siècles) ; 1 : Turnu Severin – Collection Istrati-Capșa ; 2 : Izmâșa ; 3, 8 : Jiana Mare ; 4 : Schela Cladovei ; 5, 6, 7 : Șușița.

Pl. 1. Podoabe ale capului din orizontul sud-dunărean-2, descoperite în necropole și așezări de pe teritoriul Banatului (secolele XII-XIII).
 1: Șopotu Vechi-Mârvilă (M. 37); 2: M. 33; 3: Cuptoare-Sfogea;
 4: Șopotu Vechi-Mârvilă (M. 30); 5: Ilidia-Funii (așezare); 6: Șopotu Vechi-Mârvilă (M. 27); 7: M. 18; 8: Cuptoare - Sfogea (necropolă); 9: Cuptoare-Sfogea (M. 252); 10: Reșița-Ogășele (M. 15); 11: Șopotu Vechi-Mârvilă (M. 25); 12: Cuptoare-Sfogea (M. 17).

A

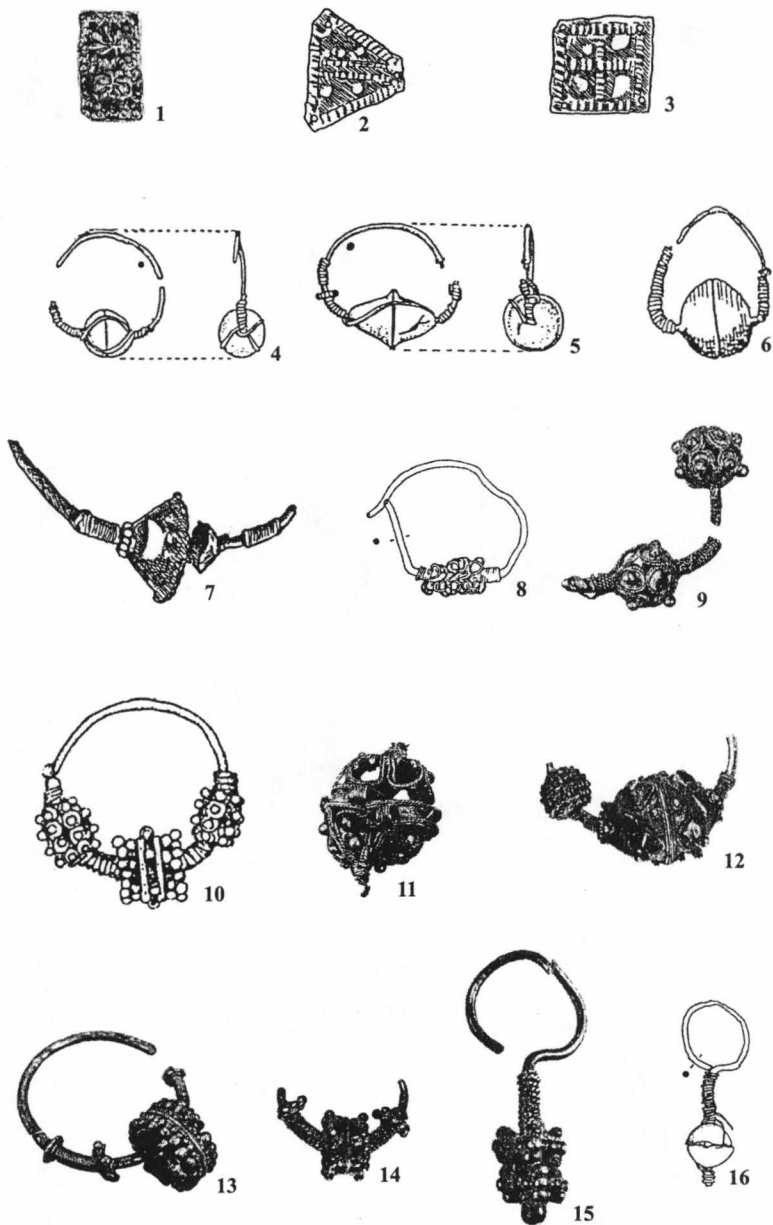
B

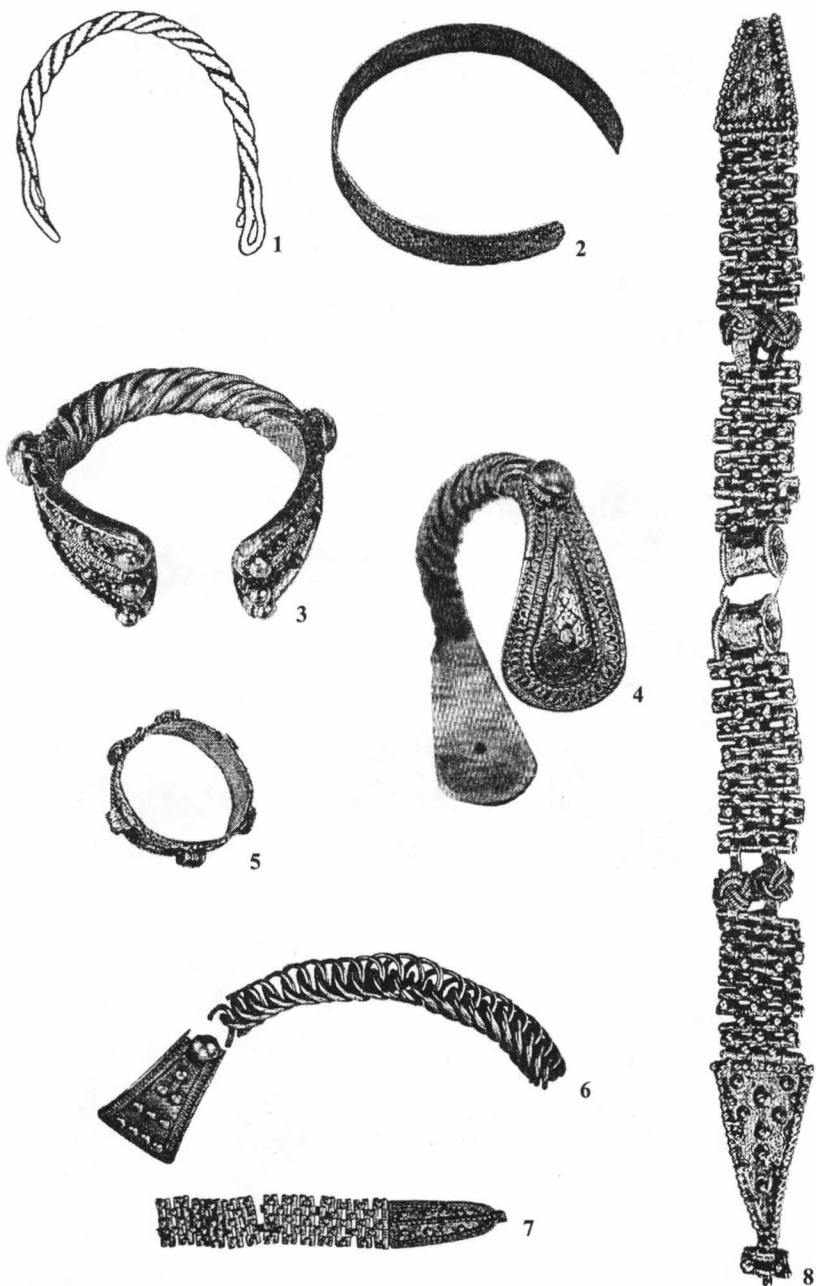
Pl. 2. Podoabe ale capului de tradiție bizantină descoperite în necropole și tezaure de pe teritoriul Banatului

A. Sfârșitul secolului XII - începutul secolului XIII; 1. Cuptoare-Sfogea; 2. Cuptoare Sfogea-M. 189; 3-4. Nicolinț-Râpa Galbenă - M. 4; 5. Șopotu Vechi-Mârvilă -M. 16; 6. M. 46; 7. Șvinița - Km. fluvial 1004 - necropolă;

B. Sfârșitul secolului XIII - secolul XIV; 1. Ilidia-Oblița; 2. Cuptoare-Sfogea - M. 189, 3. Macoviște-tezaur; 4. Vrșac-Podvrșac; 5. Șvinița; 6-7. Dubovac; 8. Cuptoare-Sfogea - M. 214; 9-10. Macoviște-Tezaur.

Pl. 3. Podoabe ale capului din orizontul sud-dunărean-2 descoperite pe teritoriul Olteniei (secolele XII - XIV); 1: Ostrovul Mare, 2 - 3: Izmîșa; 4: Portărești (M. 4); 5: M. 27; 6: Orlea; 7: Izmîșa; 8, 16: Craiova - Fântâna Obedeauu; 9, 11: Șușița; 13: Craiova - Făcăi; 10: Turnu Severin - Colecția Istrati-Capșa; 12: Turnu Severin - teritoriul orașului; 15: Gruia; 14: Turnu Severin - Terme (M. 60).

Pl. 4. Podoabe ale brațelor și accesorii vestimentare din orizontul sud-dunărean-2 descoperite pe teritoriul Olteniei (secolele XII-XIV); 1: Turnu Severin - Colecția Istrati-Capșa; 2: Izmișa; 3, 8: Jiana Mare; 4: Schela Cladovei; 5, 6, 7: Șușița.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- ActaMN* – *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.
- AARMSI* – *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, București.
- AHA* – *Acta Historiae Artium*, Budapesta.
- AIACluj* – *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj(-Napoca)*.
- AO* – *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I-VII. Szerk. Nagy I., Nagy Gy. Budapest, 1878-1920.
- ArhMed* – *Arheologia Medievală, Reșița – Brăila – Cluj-Napoca*.
- Archlug* – *Archaeologia Iugoslavica*, Beograd.
- ÁÚO* – *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I-XII. Közzé teszi Wenzel G. Pest-Budapest, 1860-1874.
- BMI* – *Buletinul Monumentelor Istorice*. București.
- CD* – *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-XI. Stud. et op. G. Fejér. Budae, 1829-1844.
- CDCr* – *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II–XV. Collegit et digessit T. Smičiklas. Zagrabiae, 1904-1934.
- CDES* – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Ed. R. Marsina. Bratislavae, 1971-1987.
- Cronica* – *Cronica Cercetărilor Arheologice*, București.
- DIR.C.XI-XIII* – *Documente privind istoria României. Veacul XI, XII și XIII. C. Transilvania. I (1075-1250)*. București.
- DIR C. XIV* – *Documente privind istoria României. C. Transilvania. XIV*. București.
- DL* – *Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár*, Budapesta.
- DRH.D. I* – *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între Țările Române. I*. București, 1977.

- Enchiridion* – *A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum.* Szerk. Marczali H. Budapest, 1901.
- Erdély Okmánytár* – Zs. Jakó, *Erdély Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek. Erdély emlékek I 1023-1300.* Budapest, 1997.
- Folia Archaeol.* – *Folia Archaeologica*, Budapesta.
- Hurmuzaki, *Documente* – E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor.* I/1. Ed. N. Densusianu, București, 1887.
- IAB – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
- KMTL – *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század).* Főszerkesztő Kristó Gy. Budapest, 1994.
- Materiale* – *Materiale și Cercetări Arheologice*, București.
- MB – *Mitropolia Banatului*, Timișoara.
- Mon. Strig.* – *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* Ed. F. Knauz. I. Strigonii, 1874.
- Mon. Vatic.* – *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Series Prima Tomus Secundus. Acta legationis cardinalis Gentilis.* Budapest, 2000.
- MuzNaț – *Muzeul Național*, București.
- NK – *Numizmatikai Közlöny*, Budapesta.
- PRT – *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története.* Szerk. Erdélyi L., Sörös P. I-XII. Budapest, 1902-1916.
- RadVM – *Rad Vojvodjanskih Muzeja*, Novi Sad.
- Rég. Tan.* – *Régészeti Tanulmányok*, Budapesta.
- RMM-MIA – *Revista Muzeelor și Monumentelor. Seria Monumente Istorice și de Artă*, București.
- SAI – *Studii și Articole de Istorie*, București.
- SCIV(A) – *Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)*, București.
- SCN – *Studii și Cercetări Numismatice.* București.
- SMIM – *Studii și Materiale de Istorie Medie.* București.

- SRH – *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I-II. Edendo operi praefuit E. Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák K. és Veszprémy L. Budapest, 1999².
- Theiner – A. Theiner (ed.), *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I (1216-1352). Romae, 1859.
- Teleki – *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék*. I-II. Szerk. Barabás S. Budapest, 1895.
- UB – *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I-V. Bearb. von H. Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz-Köln-Wien, 1955-1999.
- Wenzel – G. Wenzel (ed.), *Árpádkori új okmánytár. Codex diplom[aticus] Arpadianus continuatus*. I-XII. Pest, Budapest, 1860-1874.
- Zala – *Zala vármegye története. Oklevéltár*. I-II. Szerk. Nagy I., Véghely D. és Nagy Gy. Budapest, 1886-1890.
- Zichy – *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*. I-XII. Szerk. Nagy I., Nagy I., Véghely D., Kammerer E., Lukcsics P. Budapest, 1872-1931.
- ZNM – *Zbornik Radova Narodnog Muzeja*, Belgrad.

Postfață

Volumul de față reunește doar o parte a comunicărilor prezentate în cadrul simpozionului.

În pofida eforturilor noastre, următoarele contribuții nu s-au reunit, datorită unor motivații diferite, oferite de către autorii lor:

Kovács W. András (Societatea Muzeului Ardelean, Cluj-Napoca), *Caracterul puterii voievodale în sec. al XIII-lea.*

Adinel Dincă, (Institutul de Istorie "George Barițiu", Cluj-Napoca), *Geneza culturii scrise în Transilvania medievală.*

Szócs Peter L. (Muzeul Județean Satu Mare), *Mănăstiri de familie din estul regatului arpadian.*

Maria Emilia Crângaci-Țiplic (Centrul de Științe Sociale al Academiei Române, Sibiu), *Cultura materială a sașilor transilvăneni în secolul al XIII-lea.*

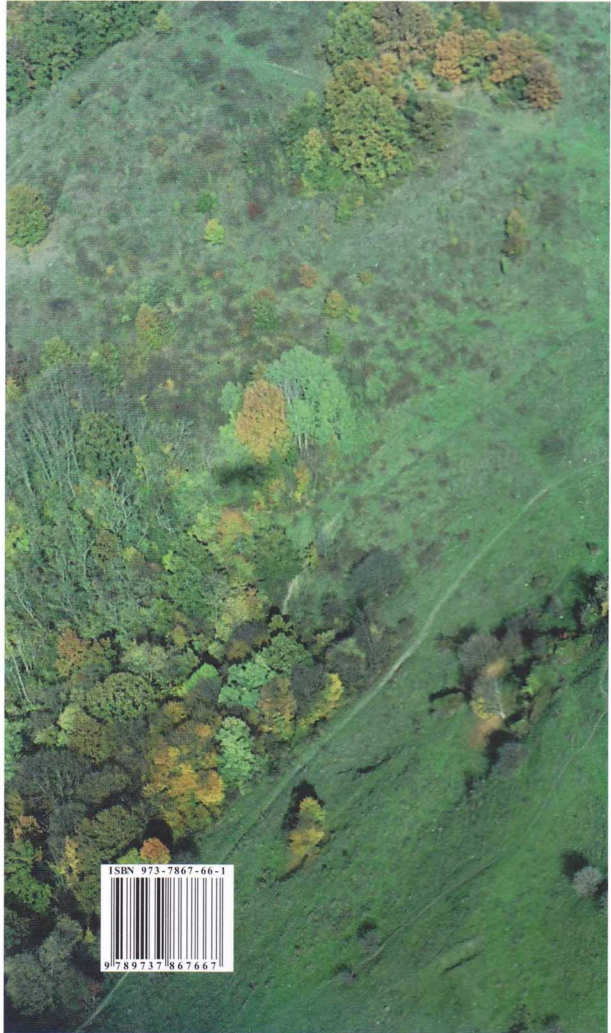
Mai specificăm că studiul lui Ovidiu Pecican a fost publicat în volumul de autor *Între cruciați și tătari. Creștinătate occidentală și nomazi în Europa Central-sud-estică (1204-1241)*. Cluj-Napoca, 2006, p. 133-149.

Instantanee din timpul desfășurării sesiunii

Excursia de studiu la cetatea Șoimoș

ISBN 973-7867-66-1

9 789737 867667